KAPİTALİZMİN KÖKENİ

Geniş bir bakış

Ellen Meiksins Wood

İngilizce'den Çeviren
A. Cevdet Aşkın

epos

EPOS YAYINLARI-12
Bilim-Felsefe-Politika Kitapları

Ellen Meiksins Wood
KAPİTALİZMİN KÖKENİ
geniş bir bakış

İngilizce'den Çeviren
A. Cevdet Aşkın

Yayına Hazırlayan:
M. Serdar Kayaoğlu

Kitabın Orijinal Adı:
The Origin of Capitalism
a longer view
©Monthly Review Press, 1999
©Verso 2002 Basımından çevrilmiştir
©Bu kitabın Türkçe yayın hakları Epos Yayınları'na aittir.

Düzelti:
Gültekin Koçuşağı

Kapak Tasarımı:
Kitabın orijinal kapağı kullanılmıştır

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık:
Sevda Öztekin

Baskı ve Cilt:
Pano Ofset (0.312) 341 11 01

Birinci Baskı, Ankara 2003
ISBN: 975-6790-12-1

EPOS YAYINLARI
GMK Bulvarı 77/3 (06570) Maltepe-Ankara,Tel.Fax: (0.312) 232 14 70 - 229 98 21

Ellen Meiksins Wood

KAPİTALİZMİN KÖKENİ

geniş bir bakış

İngilizce'den Çeviren
A. Cevdet Aşkın

epos

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR
GİRİŞ/9

I. GEÇİŞ TARİHLERİ
1. Ticarileştirme Modeli ve Mirası 19
2. Marksist Tartışmalar 42
3. Marksist Alternatifler 59

II. KAPİTALİZMİN KÖKENİ
4. Ticaret mi Kapitalizm mi? 83
5. Kapitalizmin Tarımsal Kökeni 106

III. TARIM KAPİTALİZMİ VE ÖTESİ
6. Tarım Kapitalizmi ve Ötesi 137
7. Kapitalist Emperyalizmin Kökeni 159
8. Kapitalizm ve Ulus Devlet 179
9. Modernite ve Post-modernite 196
SONUÇ 207

TEŞEKKÜR

Birinci baskıda, yorumları ve cesaretlendirmesinden ötürü Neal Wood ile Monthly Review Press Yayın Direktörü iken kitabı yazmaya beni ikna eden ve üstelik sadece yazıma ilişkin değil, ama öze ilişkin olarak da son derece yararlı ve konuya derinlemesine vakıf eleştiri ve önerileriyle katkıda bulunan Chris Phelps'e teşekkür etmiştim. Esaslı biçimde gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bu baskıda, konulara ilişkin yıllarca süren tartışmalarımız bir tarafa, ayrıntılı incelemeleri (yine de gözden kaçan hatalar kuşkusuz bana aittir) ve yararlı önerilerinden dolayı George Comninel ve Robert Brenner'e teşekkürlerimi eklemek istiyorum. Görüş ayrılıklarına rağmen işbirliğinden ötürü Monthly Review Press'den Martin Paddio'ya ve yapıcı eleştirilerinden (ve diğer editörleriyle birlikte *Historical Materialism*'in sayfalarında bana bu kitabın temelini oluşturan fikirlerin bir kısmını ortaya koyma fırsatı verilmesindeki rolünden) dolayı Verso'dan Sebastian Budgen'a da teşekkür ederim. Justin Dyer'a baskı öncesinde yaptığı dikkatli ve usta tashihinden ve Tim Clark'a da kitabın çıkarılması sürecindeki etkin rehberliğinden dolayı şükran borçluyum.

GİRİŞ

1980'lerin sonlarında ve 1990'larda 'Komünizmin çöküşü' pekçok kişinin uzun süreden beri inandığı şeyleri teyit eder görünüyordu: Insanlığın doğal durumu olarak kapitalizm, doğanın yasalarına ve temel insanî eğilimlere uygundur ve o doğal yasa ve eğilimlerin herhangi bir sapma ancak felaketle sonuçlanır.

Çöküşün ardından gelen kapitalist zaferin sorgulanması için elbette ki pekçok neden var. Bu kitabın ilk baskısının girişini yazdığım sırada, dünya hâlâ Asya krizinin sersemliğini yaşıyordu. ABD'deki durgunluk işaretlerini evhamla izleyen gazetelerin finans sayfaları, bizleri bu durumun geçmişe ait olgular olduğuna inandırmaya çalışarak eski kapitalist dönemleri yeniden keşfediyorlar. Bu iki olay arasındaki süreçte kendilerini gururla 'antikapitalist' olarak tanımlayanların dünyanın muhtelif kesimlerinde yaptığı bir dizi dramatik gösteri devreye girdi; bu gösterilere katılanların pekçoğu kapitalizmin esas ve indirgenemez doğasını, 'küreselleşme' ya da 'neo- liberalizm'in kötülüklerini sadece ayrıştırabiliyor gibi görünüyorlar, ama aslında insanî ihtiyaçlarla kâr gereksinimleri arasında cereyan eden ve kendini zengin ve yoksul arasında büyüyen uçurumlar ve genişleyen ekolojik yıkımlara kadar her olguda açığa vuran çatışmanın net olarak farkındalar.

Kapitalizm, geçmişin tekrarlanan krizlerinden çıkmayı her zaman başardı, ama bunu hiçbir zaman eskisiyle aynı düzeyde, yeni ve hatta daha kötü krizlerin temelini atmadan yapamadı. Zararı sınırlamak ya da telafi etmek için hangi çare bulunursa bulunsun milyonlarca insan çoğunlukla hastalıklar kadar tedavileri sırasında da sıkıntı çekti.

Kapitalist sistemdeki zayıflıkların ve çelişkilerin giderek şef-

faflaşması, nihayet onu eleştirmekten uzak duran taraftarlarının bir kısmını bile bir alternatif bulunması gerektiğine inandırabilir. Ama, bir alternatifin olmadığı ve olamayacağı inancı, özellikle Batı kültürüne fazlasıyla yerleşmiştir. Bu kanaat yalnızca kapitalist ideolojiye karşılık gelen daha açık ve pervasız ifadelerle değil, ama aynı zamanda tarihe – yalnızca kapitalizm tarihi değil, ama genel olarak tarih – ilişkin ve en aziz kabul edilen sarsılmaz inançlarımızın bir bölümüyle de desteklenir. Tarihsel hareketin varış noktası hep kapitalizm olmuş ve dahası bizatihi tarihin yönüne de başlangıcından itibaren kapitalist 'hareket yasaları' yön vermiş gibidir.

MESELEYİ KANITLANMIŞ VARSAYMA

Kapitalizm, mal ve hizmetlerin hayatın en temel gereksinimlerine varana dek kâr amacı taşıyan değişim için üretildiği, insan emek gücünün bile piyasada satılan bir meta değeri içerdiği dolayısıyla bütün ekonomik aktörlerin piyasaya bağımlı olduğu bir sistemdir. Bu, yalnızca emek güçlerini bir ücret karşılığında satmak zorunda olan işçiler için değil, ama aynı zamanda emek gücü de dahil olmak üzere girdileri satın alma ve üretilen ürünlerin kâr elde etmek amacıyla satılmasında piyasaya bağımlı olan kapitalistler için de geçerlidir. Kapitalizm diğer toplumsal biçimlerden, üreticilerin (örneğin toprağın doğrudan, piyasa dışılığın söz konusu olduğu köylülerden farkla) üretim araçlarının elde edilmesinde piyasaya bağımlı olmalarıyla ayrılır; emek ürünlerine el koyanlar, feodal toprak sahiplerinin köylülerden artık sızdırmasını olanaklı kılan askerî, siyasî ve adlî güç gibi doğrudan baskı yoluyla 'ekonomi dışı' el koyma güçlerine güvenemezler, bunun yerine piyasanın katıksız 'ekonomik' mekanizmalarına dayanmak zorundadırlar. Piyasaya bağımlılıkla ayırt edilen bu sistem, rekabet ve kâr maksimizasyonuna ilişkin gerekliliklerin yaşamın temel kuralları olduğuna işaret eder. Çünkü bu kurallar nedeniyle kapitalizm, emek üretkenliğinin teknik araçlarla artırıldığı benzersiz bir sistem haline gelir. Kapitalizm, toplumsal işin büyük kısmının ama her şeyden önce yaşam ve bizzat emek için gere-

ken araçların elde edilmesi sürecinin, emek güçlerini ücret karşılığı satmak zorunda olan mülksüz emekçiler tarafından yerine getirildiği bir sistemdir. İşçiler toplumun ihtiyaç ve isteklerinin karşılanması sürecinde, aynı zamanda ve ayrılmaz biçimde emek güçlerini satın alanlar için kârlılık yaratırlar. Aslında, mal ve hizmetlerin üretimi, sermaye ve kapitalist kârın üretimine tâbidir. Diğer bir ifadeyle kapitalist sistemin temel nesnesi, üretim ve sermayenin öz yayılmasıdır.

Maddî yaşamı ve toplumsal yeniden üretimin organize edilmesinin ve insanların maddî ihtiyaçlarının daha önceki tüm biçimlerden çok farklı olarak karşılandığı bu ayırt edici biçim, insanlığın yeryüzünde varoluşunun ancak küçük bir dönemine karşılık gelen çok kısa bir zaman içinde varlık bulmuştur. Sistemin köklerini, insan doğasıyla ve insanî pratiğin çağlar boyu devam eden doğal sürekliliğiyle ilişkilendirmede en çok ısrar edenler bile onun *gerçekte* erken modern dönemden önce ve yalnızca Batı Avrupa'da mevcut olduğunu iddia etmiyorlar mı? Bunlar kapitalizmin başlangıcını, önceki dönemlerden seçilebilen parçalarla ya da ortaçağda çöken feodalizmin ufkunda beliren, ama hâlâ feodal sınırlamalarla kısıtlanmış bir tehdit olarak ayırt edebilir; ya da ticaretin yayılması ya da keşif yolculukları, söz gelimi Kolomb'un on beşinci yüzyıl sonundaki keşifleriyle başladığını söyleyebilirler. Kimileri bu erken biçimleri 'proto-kapitalizm' olarak adlandırabilir, ama kapitalist sistemin kesin olarak on altı ya da on yedinci yüzyıldan önce mevcut olduğunu çok az kişi söyler ve bir kesim ise kapitalizmi on sekizinci yüzyıla ya da belki de endüstriyel biçimine, yani olgunlaştığı on dokuzuncu yüzyıla yerleştirir.

Yine de, bu sistemin ortaya çıkışına ilişkin tarihsel açıklamalar kapitalizmi tipik ve paradoksal bir şekilde her daim varolan eğilimlerin doğal bir gerçekleşmesi olarak ele aldı. Tarihçilerin kapitalizmin ortaya çıkışına dair ilk açıklamalarıyla birlikte, hemen hemen söze bizzat açıklanması gereken şeyi vazedilmiş kabul ederek başlamayan herhangi bir açıklama yok gibidir. Kapitalizmin kökenine ilişkin açıklamalar neredeyse istisnasız olarak

esas başlangıç noktasına geri dönmüştür: Ortaya çıkışını açıklamak için, kapitalizmin zaten önceden varolduğunu farz ettiler. Kapitalizmin ayırt edici kâr maksimizasyonu yönelimini açıklamak için evrensel bir kâr maksimizasyon rasyonalitesinin mevcudiyetini varsaydılar. Kapitalizmin teknik araçlarla emek üretkenliğini artırma yönelimini açıklamak için de emek üretkenliğinde sürekli olan ve neredeyse doğal bir teknolojik iyileşme sürecini varsaydılar.

Meseleyi kanıtlanmış sayan bu açıklamaların kökleri klasik ekonomi politik ve Aydınlanma'nın ilerleme kavramları arasında bulunabilir. Hepsi de kapitalizmin ortaya çıkışı ve olgunlaşmasının insan rasyonalitesinde, *Homo sapiens*'in ilk kez alet kullanmasıyla başlayan teknolojik ilerlemelerde ve insanların çok eski zamanlardan beri gerçekleştirdiği değişim eylemlerinde temsil edildiği bir tarihi gelişim açıklamasını yaparlar. Tarihin o nihai varış noktasına, 'ticaret toplumu'na ya da kapitalizme yolculuğu uzun ve çetin olmuş ve karşısına çok sayıda engel dikilmiştir. Ama ilerleyişi yine de doğal ve kaçınılmazdı. Öyleyse 'kapitalizmin doğuşu'nu açıklamak için onun ileriye doğru hareketinin önündeki çok sayıda engelin – kimi zaman tedricen, kimi zaman devrimci şiddetle aniden – nasıl kalktığının açıklanmasından fazlası gerekmez.

Kapitalizm ve kökenine ilişkin çoğu açıklama aslında bir köken meselesini içermez. Kapitalizm daima bir yerde *mevcut* görünür; fakat büyümesi ve olgunlaşmasına izin verilmesi için zincirlerinden –örneğin feodalizmin prangalarından – kurtarılması gerekir. Bu prangalar tipik bir biçimde politiktir: Toprak sahiplerinin parazit iktidarları ya da otokratik bir devletin sınırlamaları. Kimi zaman da kültürel ya da ideolojik nedenler: Mesela yanlış din. Bu sınırlamalar 'ekonomik' aktörlerin serbest hareketini ve ekonomik rasyonalitenin serbest ifadesini kısıtlar. Kapitalizmin tohumlarının en ilkel değişim eylemlerinde, herhangi bir ticaret ya da piyasa faaliyeti biçiminde içerildiği varsayımının ayrımına vardığımız nokta; formüllerde yer alan 'ekonomik' olgunun, değişimle ya da piyasalarla özdeşleştirilmesidir. Bu varsayım, tipik

bir şekilde diğer ön varsayımla ilintilidir: Tarih neredeyse doğal bir teknolojik gelişim süreci biçiminde kabul edilir. Öyle ya da böyle, kapitalizm, az ya da çok doğal bir şekilde, piyasaların genişlemesinin ve teknolojik gelişimin uygun bir düzeye ulaştığı ve kârlı bir biçimde yeniden yatırıma sokulmak üzere yeterli zenginlik birikimine izin verildiği yerde ve zamanda ortaya çıkar. Esas olarak çok sayıda Marksist açıklama – prangaların kırılmasına yardımcı olan burjuva devrimleri ilave edilmesiyle – benzer veçheleri içerir.

Bu açıklamalar, kapitalist ve kapitalist olmayan toplumlar arasındaki *sürekliliğin* vurgulanması ve kapitalizmin *özgüllüğü*nün reddedilmesi ya da gizlenmesiyle sonuçlanır. Değişim aşağı yukarı ebediyen mevcuttur ve öyle görünüyor ki, kapitalist piyasa da tam tamına aynıdır. Bu tür bir muhakemede, kapitalist üretim güçlerini sürekli ve köklü biçimde değiştirme gibi özgül ve benzersiz bir gereksinimin sadece evrensel ve tarihötesi, neredeyse *doğal* eğilimlerin bir uzantısı ve hızlanması olarak telakki edilmesi, sanayileşme olgusunun insanlığın en temel eğilimlerinin kaçınılmaz sonucu olarak belirmesine yol açar. Bu nedenle kapitalizmin soy ağacı doğal olarak ilk Babilli tüccardan başlar, ortaçağın kentlisinden geçer ve erken dönem modern burjuvaya ve nihayet sanayi kapitalistine dek uzanır.[1]

Bu öykünün belirli Marksist versiyonlarında benzer bir mantık vardır. Gerçi öykü, oldukça yeni versiyonlarında genellikle kentten kıra kayar ve tüccarın yerini büyüyerek tam bir kapitalist olma fırsatını bekleyen kırsal meta üreticileri, küçük ya da 'orta' ölçekli çiftçiler alır. Bu tür bir anlatıda feodalizmin zincirlerinden kurtulan küçük meta üretimi, aşağı yukarı doğal bir şekilde kapitalizme doğru gelişir ve küçük meta üreticileri, eğer şans verilirse kapitalist yolu tutarlar.

Bu geleneksel tarih açıklamalarının merkezinde, insan doğasına ve insanların şans verildiğinde nasıl davranacağına dair açık

[1] *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991). Bu tarih modeline " burjuva paradigması" adını verdim.

ya da örtük belirli varsayımlar vardır. Onlar, diye devam eder anlatı, kârı değişim eylemleriyle maksimize etme fırsatından daima yararlanmakla kalmayacaklar, bu doğal eğilimi realize etmek ve emek üretkenliğinin artırılması ve işin örgütlenmesi amacıyla gereken araçları geliştirmenin yollarını da daima bulacaklardır.

FIRSAT MI ZORUNLULUK MU?

O halde klasik modelin tanımlanmasına göre kapitalizm, olanaklı olduğu yerde ve zamanda yakalanacak bir fırsattır. *Fırsat* nosyonu, kapitalist sistemin günlük kullanım dilimize yerleşen geleneksel anlayışı açısından mutlak biçimde kritiktir. Kapitalizmin bağrında yatan 'piyasa' kelimesinin yaygın kullanımını düşünün bir kere. Sözlükte *piyasa* kelimesiyle ilgili hemen hemen her tanım bir *fırsatı* çağrıştırır: Somut bir alan ya da kurum olarak piyasa, satma ve satın alma fırsatlarının imkânlı olduğu bir yerdir; piyasa bir soyutlama olarak, satış olanağıdır. Mallar 'bir piyasa bulur' ve talep olduğunda bir hizmet ya da metanın piyasası var deriz, ki bu da onun satılabileceği ve satılacağı anlamına gelir. Piyasalar satmak isteyenlere 'açık'tır. Piyasa, 'satın alma ve satma açısından koşulları ve fırsatı' temsil eder (*The Concise Oxford Dictionary*). Piyasa, örtülü biçimdeki bir *sunma* ve *seçme*'yi ifade eder.

Peki, piyasa *güçleri* nedir? Güç, örtülü biçimdeki bir baskıyı ifade etmez mi? Kapitalist ideolojide, piyasa, örtülü bir şekilde zorlamayı değil, özgürlüğü ifade eder. Aynı zamanda bu özgürlük, insanların elbette özgürce seçeceği meta ve hizmetlerin sunulması sonucunda arzın talebi karşıladığı ve bir 'rasyonel ekonomi'nin garantilendiği belirli mekanizmalar tarafından güvence altına alınır. Piyasanın gayri şahsî 'güçleri' olan bu mekanizmalar eğer herhangi bir şekilde baskıcısı iseler, bu sadece, seçim ve fırsatın maksimize edilmesi ve ekonomik aktörlerin 'rasyonel' hareket tarzlarına zorlanabilmelerini içerir. Bu fırsat ve seçimin kapitalist nihai 'piyasa toplumu'nun en uygun koşulu olduğuna dair örtük bir ifadedir. Piyasaya ne kadar çok mal ve hizmet sunulursa, bunlar o kadar çok insan tarafından özgürce satılır ve on-

lardan kâr elde eder, dolayısıyla da mallar arasından özgürce seçim yapabilme ve satın alabilme imkânı da genişlemiş olur.

O halde bu düşünüş biçiminde yanlış olan nedir? Bir sosyalist, muhtemelen eksik olan en önemli unsurun emek gücünün metalaşması ve sınıf sömürüsü olduğunu söyleyecektir. Buraya kadar iyi. Ama piyasaya ilişkin sosyalist açıklamalarda dahi her zaman o kadar açık olamayabilen, kapitalist piyasanın ayırt edici ve hâkim yapısının fırsat ya da seçim değil, ama tam tersine bir zorlama biçiminde tanımlanmasıdır. Kapitalizmde maddî yaşam ve toplumsal yeniden üretime evrensel anlamda piyasa aracılık eder, öyle ki, tüm bireyler yaşam araçlarını elde etmek için şu ya da bu şekilde piyasa ilişkilerine girmek zorunda kalırlar. Bu benzeri olmayan piyasaya bağımlılık sistemi, kapitalist piyasanın emirlerinin – rekabet, birikim, kâr düzeyinin yükseltilmesi ve emek üretkenliği artışı – yalnızca tüm ekonomik işlemleri değil, ama genel olarak toplumsal ilişkileri de düzenlemesi demektir. İnsanlararasındaki ilişkilere meta değişimi sürecinin aracılık etmesi nedeniyle [insanlararasındaki] toplumsal ilişkiler şeyler arasındaki ilişkiler gibi görünür: Bu, Marx'ın ünlü ifadesiyle "Meta fetişizmi"dir.

Bazı okuyucular muhtemelen tam da bu noktada, meselenin her sosyalist ya da en azından her Marksist tarafından bilinen bir şey olduğu itirazında bulunacaklardır. Ama, ilerleyen sayfalarda göreceğimiz gibi, kapitalist piyasanın fırsattan ziyade zorunluluk biçiminde işleyişi gibi özgül yönleri, Marksist kapitalizm tarihlerinde bile kaybolma eğilimindedir. Çoğu zaman engellense bile, pre-kapitalist toplumdan kapitalist topluma geçişin, mevcut toplumsal biçimlerin aşağı yukarı doğal uzantısı ya da olgunlaşması biçiminde ve niteliksel bir dönüşümden ziyade niceliksel bir dönüşüm olarak sunulması kapitalist piyasanın özgül bir toplumsal biçim olarak ortadan kaybolmasına neden olur.

Bu kitap kapitalizmin kökenine ve onun yol açtığı tarihsel-teorik tartışmalara ilişkindir. I. Bölüm'deki, tartışmalarda en önemli tarihsel açıklamalar ve tartışmalar incenmektedir. Özellikle bir-

kaç değişik tarzı, en yaygın kapitalist gelişme modeli olarak sunulan ve 'ticarileştirme modeli' denilen gelişme modelini ve bu modele başlıca karşı çıkışların bir bölümü de değerlendirilmektedir. II. ve III. Bölümler, I. Bölüm'de ele alınan tartışmalara ve özellikle hâkim teamüllere karşı çıkan tarihlere dayanarak standart meselenin yeniden ortaya konulmasını gerektiren açıklamaların en yaygın tuzaklarının bazılarından sakındığını düşündüğüm alternatif bir tarih taslağını vermektedir. Bu yeni, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı, diğer şeylerin yanı sıra, ilk baskıda özellikle kapitalist olmayan ticaret, kapitalist emperyalizmin kökeni, kapitalizm ve ulus devlet arasındaki ilişki üzerine yalnızca ima edilen argümanların geliştirildiği yeni bölümler ve fasıllar içermektedir.

Kitabın orijinal başlığına, bu yeni baskının yalnızca eskisinden esaslı biçimde uzun olduğu basit gerçeğini değil, ama aynı zamanda kapitalizm ve onun sonuçlarına bir 'geniş bakış' diye adlandırabileceğim şeyi ele aldığımı da ifade edeceğini umduğum bir alt başlık ekledim. İlk maksadım kapitalizmin doğallaştırılmasına karşı çıkmak ve onun tarihsel olarak özgül bir toplumsal biçim olduğuna ve daha önceki biçimlerle tarihi bir kopuşu temsil edişinin özel şekillerine vurgu yapmaktır. Ama bu uygulamanın amacı hem bilimsel hem de politiktir. Kapitalizmin özgüllüğünü ve onu yaratan uzun ve sancılı tarihsel süreçleri reddeden doğallaştırma girişimleri geçmişe ilişkin anlayışımızı sınırlar. Aynı zamanda kapitalizmi, tarihin doğal yükselişi olarak kabul etmek, aşılmasının tasavvur edilemeyeceği düşüncesini de yaratır ki, bu durum geleceğe ilişkin umut ve beklentilerimizin kısıtlanmasına neden olur. Kapitalizmin kökeni meselesi gizemli görünebilir, ama kültürel derinliklerimize kök salmış olan varsayımlar, güya 'serbest' piyasa ve serbest piyasanın insanlığa yararları, demokrasi, toplumsal adalet ve ekolojik sürdürülebilirlik ile uygunluğuna ilişkin yaygın ve tehlikeli yanılsamaların tam bağrına iner. Kapitalizme karşılık gelecek alternatiflerin düşünülmesi, kaçınılmaz olarak kapitalizmin geçmişine ilişkin alternatif kavramlar hakkında düşünmemizi de gerektirir.

I. BÖLÜM

Geçiş Tarihleri

I
TİCARİLEŞTİRME MODELİ VE MİRAS

Kapitalizmin kökenini açıklanmakta kullanılan en yaygın yol,kapitalist gelişimi neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan insanî pratiklerin doğal sonucu olarak kabul etmektedir. Kapitalizmi zaten önceden varsayan bu açıklamaya göre, yalnızca gelişimi köstekleyen dışsal engellerin kaldırılması gerekmektedir. Değişik biçimlerde varolan olan bu açıklama ya da açıklanamama tarzı, ekonomik gelişimin 'ticarileştirme modeli' olarak adlandırılan unsurunu oluşturur ki, bu modelin hâlâ hâkim model olduğu ileri sürülebilir. Fakat durum en sert eleştirmenler için de aynıdır. Bu modelin etkileri, onun yerini aldığı iddiasında bulunan demografik açıklamalarda ya da çoğu Marksist açıklamada bile tümüyle ortadan kalkmış değildir.

TİCARİLEŞTİRME MODELİ

Geleneksel açıklamada yer alan – klasik ekonomi politikte, Aydınlanma'nın ilerleme kavramlarında ve daha modern tarihte görülen pekçok – kavramlaştırma şöyledir: (Adam Smith'in ünlü formülündeki) 'takas, mübadele ve değişim'e doğal eğilimi olan ya da olmayan, ama rasyonel olarak kendi çıkarını düşünen bireyler, tarihin şafağından itibaren değişim eylemleri içinde olmuşlardır. Bireysel eyleme eşlik eden üretim araçlarındaki teknik ilerleme, gelişen iş bölümüyle birlikte giderek artan uzmanlaşmayı da yaratır. Bu açıklamaların pekçoğunda yer alan üret-

kenlik artışı, giderek uzmanlaşan iş bölümünün birincil amacı olabilirdi, zira belli bir tür teknolojik determinizmle ticaretin gelişimine ilişkin bu açıklamalar arasında yakın bir bağın varolmasına dair eğilimler söz konusudur.

O halde kapitalizm ya da 'ticaret toplumu', ilerlemenin en yüksek aşaması, çok eski ticari pratiklerin (teknik ilerlemelerle birlikte) olgunlaşmasını ve onların siyasi ve kültürel baskılardan kurtuluşunu temsil eder.

Bu açıklamalar, piyasanın zorunlulukla kapitalist olduğunu kabul etmek şöyle dursun, kapitalizmin, piyasanın çok eski kısıtlamalarından kurtarıldığında ve şu ya da bu nedenle ticari fırsatların genişlemesiyle ortaya çıktığını düşündürüyor. Bu açıklamalarda kapitalizm, daha önceki biçimlerden niteliksel bir kopuştan çok muazzam bir niceliksel artışı, piyasaların genişlemesi ve ekonomik yaşamın artan ticarileştirilmesini temsil eder.

Anlatı şöyle devam eder; bu kısıtlamalar kapsamlı ve kesin bir şekilde yalnızca Batı'da kaldırıldı. Antik Akdeniz'de ticaret toplumu uygun şartlara oturmuştu, ama onun ileriye doğru evrimi doğal olmayan bir dönemle – feodalizm fasılası ve ekonomik yaşamın yeniden irrasyonalizm ve toprak sahipleri iktidarının siyasî asalaklığının ket vurduğu karanlık birkaç yüzyıl – kesildi.

Bu kesintinin klasik açıklaması Roma İmparatorluğu'nun barbarlar tarafından istilasına başvurur. Ama, bu modelin daha sonraki ve çok etkili bir versiyonu Belçikalı tarihçi Henri Pirenne tarafından ayrıntılandırıldı. Pirenne, Akdeniz'in ticari uygarlığındaki kopuşu, oldukça ilerideki, Doğu ile Batı arasında yer alan Akdeniz ticaret yollarını kapatarak eski ticari sistemin gelişimini engellediğini ileri sürdüğü Müslüman istilası dönemine yerleştirdi. Profesyonel bir tüccarlar sınıfı önderliğinde büyüyen bir 'değişim ekonomisi'nin yerini bir 'tüketim ekonomisi', feodal aristokrasinin yerini ise, rantiye ekonomisi aldı.[1]

[1] Henri Pirenne'in en ünlü eseri *Mohammed and Charlemagne*'dır (Londra: Allen ve Unwin, 1956), ama tüm tezinin genel bir özeti bir konferans dizisinde sunulur: *Medieval Cities: The Origins and the Revival of Trade* (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Ama hem Pirenne'ye hem de öncellerine göre ticaret, nihayet kentlerin büyümesi ve tüccarların özgürleşmesiyle canlanmıştır. Burada ticarileştirme modeliyle ilişkilendirilen en yaygın varsayımlardan biriyle karşı karşıya kalıyoruz: Kapitalizmin kentlerle birleştirilmesi – yani aslında, kentler başlangıçtan beri embriyon halindeki kapitalizmdir varsayımı. Pirenne kentlerin, erken modern dönemde ayırt edici ve benzeri görülmemiş bir bağımsızlıkla ortaya çıktıklarını, ticarete adanarak kendilerini eski kültürel sınırlamalar ve siyasî asalaklığın zincirlerinden ebediyen kurtaracak olan bağımsız kentli (ya da burjuva) sınıfının hâkimiyetine girdiklerini ileri sürer. Görünüşe göre, üretim tekniklerinde kaçınılmaz ilerlemeyi kent ekonomisindeki özgürleşmenin izlemesi ve buna ticari faaliyet ve ticari rasyonalitedeki sınırlamalardan apaçık kurtuluşun eşlik etmesi modern kapitalizmin doğuşunun açıklanabilmesi için yeterliydi.

Bütün bu açıklamaların ortak özelliği, ticaretin ve piyasaların değişim sürecindeki ilk açığa çıkışlarından, modern sanayi kapitalizmindeki olgunlaşmalarına dek geçen zamandaki kesintisizliklerine ilişkin belirli önvarsayımları içermesidir. Bu açıklamalarda 'ucuza alıp pahalıya satma' biçiminde tezahür eden çok eski bir ticari kârlılık pratiği, aslında kapitalist değişim ve artık'a el konulması yoluyla elde edilen birikimin yapısından temel olarak farklı değildir.

Öyleyse bu modele göre kapitalizmin ya da 'ticaret toplumu'nun kökeni, büyük bir toplumsal dönüşümden çok niceliksel bir artışı temsil eder. Ticaretin daha çok yaygınlaşması metaların giderek daha çok içselleştirilmesine neden olur. Öte yandan beraberinde daha fazla zenginliği sürüklemesi nedeniyle – ve burada klasik ekonomi politiğin kavramları arasında yer alan, ticaretin doğurduğu ve ekonomik rasyonalitenin inancıyla – ticari işlemlere katılan rasyonel ekonomik aktörlerin basiret ve tutumluluğunun –, zenginlik birikiminin yatırıma olanak tanıyacak ölçüde yüreklendirilmesi inancıyla karşılaşırız. Bu 'önceki' ya da 'ilkel' birikimin kritik bir kitleye ulaşabilmesi, olgun bir 'ticaret toplumu'ndaki ticarileştirmeyi gerçekleştirir. Bu nosyon, 'sözde

ilkel birikim', Marx tarafından *Kapital*'in I. Cildinde eleştirel bir incelemeye tâbi tutulurken göreceğimiz gibi kapitalizmin kökeninin açıklanmasında büyük bir değişimin de odak noktasını oluşturacaktı.

Bu kapitalizm tarihlerinde bir başka ortak nokta daha vardır: İlerleme faili olarak burjuvazi. *Burjuvazi* ile *kapitalist*'i özdeşleştirmeye öylesine alıştık ki, bu birleştirmede gizlenen önvarsayımlar görünmez oldular. Tanıma göre, kentli ya da burjuvazi aslında bir kent sakinidir. Sözcük bunun ötesinde, özgül Fransızca biçiminde geleneksel olarak, geçimini sağlamak için ellerini kirletmeyen işinde bedeninden çok kafasını kullanan ve soylu olmayan statülere sahip olmayan bir bireyden daha fazlasını ifade etmeyecek şekilde kullanıldı. Bu eski kullanım, kapitalizm hakkında bize hiçbir şey söylemez ve muhtemelen en azından bir tüccara olduğu kadar bir meslek sahibine, bir memur ya da bir entelektüele de işaret eder. 'Kapitalist' ve 'burjuvazi' terimlerinin birbirine yaklaşması İngiltere'deki ekonomik gelişimle Fransız Devrimi'nin ilerleme kavramlarının karma bir tarihsel değişim resmi içinde birleştirilerek Batı kültürüne yerleştirilmesiyle mümkün olmuştur. 'Ticarileşme modelinin mantığını burjuvazi'nin daha sonraki, yani tüccarlaşarak bir kent sakininden kapitalistleşmeye geçiş sürecinden izleyebiliriz: Antik kent sakini, yerini pürüzsüz bir şekilde modern kapitaliste doğru gelişen ortaçağ kentlisine bırakır. Bu sürecin ünlü bir tarihçi tarafından alaycı bir biçimde tanımlandığı gibi, tarih orta sınıfların sürekli doğumudur.

Bu böyle modellere abone olan tüm tarihçilerin, kapitalizmin şu ya da bu türden tarihi bir kopuş ya da dönüşümü temsil ediyor oluşuna karşı durduklarını söylemek değildir. Bazılarının yalnızca ticareti değil, ama hemen her yerde, özellikle de Antik Yunan ve Roma'da hep dışarıdan yapılan engellemelerden kurtulmayı bekleyen bir parça kapitalizm bulmaya eğilim gösterdiği doğrudur. Ama genel olarak onlar, feodalizmin ekonomik ilkelerinden 'ticaret toplumu'na ya da kapitalizmin yeni rasyonalitesine büyük bir kayışta ısrar bile ettiler. Örneğin çoğu zaman 'do-

ğal' ekonomiden para ekonomisine ya da kullanım için üretimden, değişim için üretime geçişten bile söz ettiler. Bu tarihsel açıklamalarda büyük bir dönüşüm varsa, bu, ticaret ve piyasaların doğasında değildir. Değişim daha ziyade ticaretin doğal evrimini ve piyasaların olgunlaşmasını engelleyen – siyasî, hukukî, kültürel ve ideolojik'in yanı sıra teknolojik – güç ve kurumlardaki değişimdir.

Bu modellerde ticaret toplumunun doğal gelişimini kesintiye uğratan ve gerçek tarihsel kopuşu temsil eden bir şey varsa o da *feodalizm*dir. Feodalizmin çatlaklarında başlayan ve sonra onun kısıtlamalarını yıkan ticari gelişimin yeniden başlaması Avrupa tarihinde büyük bir değişiklik olarak ele alınır, ama yolundan geçici olarak – şiddetli bir şekilde ve oldukça uzun bir zaman için olsa da – saptırılan tarih, bir sürecin yeniden başlayışı olarak görünür. Bu varsayımlar, kentlerin ve ticaretin doğaları itibarıyla feodalizmin karşıtı olduğu şeklinde bir başka önemli sonucu daha içerirler, zira nasıl gerçekleşmiş olursa olsun bu ikisi feodal sistemin altını kazan bir büyüme sergilerler.

Bu açıklamalara göre, feodalizm ticaret toplumunun ilerleyişini rayından çıkarmış olsa da, piyasanın asıl mantığı asla önemli ölçüde değişmemiştir. Piyasanın aslî mantığı, başlangıçtan itibaren ve ortaya çıkan her fırsatta malları kâr amacıyla satarak çıkarlarını maksimize eden ve rasyonel olarak kendi çıkarını düşünen bireyleri devreye soktu. Daha ayrıntılı söylemek gerekirse, piyasa, sürekli daha eksiksiz ticaret ağlarını, ama her şeyden önce maliyetlerin düşürülmesiyle ticari kârların artırılmasını ve sürekli olarak gelişen üretim tekniklerinin talep edilmesiyle de giderek artan bir işbölümünü ve uzmanlaşmayı gerekli kıldı. Bu mantığın işleyişi çeşitli şekillerde engellenebilir, hatta bu süreç zenginliğe el koyarak tamamen bastırılabilirdi – öyle ki, örneğin feodal toprak sahipleri, bu sürecin işleyişini kâr amaçlı değişime girerek ya da üretim tekniklerinin geliştirilmesini teşvik ederek değil, köylülere karşı iktidar güçlerini kullanıp daha fazla artık sızdırarak ve daha fazla angarya yaratarak durdurabilir ve zenginliğe böylece elkoyabilirlerdi. Ama ilkesel olarak piyasanın

mantığı hep aynı şekilde kaldı: Doğal mantık, eğer serbestçe işlemesine izin verilirse, ekonomik büyümeye ve üretici güçlerin gelişimine her zaman yardımcı olacak ve yararlanılacak bir fırsattır. Dolayısıyla da doğal mantığın sanayi kapitalizmini üretmesi kaçınılmazdır.

Başka bir ifadeyle söylersek ticarileştirme modeli, kapitalizme özgü zorunlulukları, piyasanın kapitalizmdeki özgül işleyiş biçimlerini, onun insanları benzersiz biçimde piyasaya yöneltmeye, artı değeri yeniden yatırıma sokmaya ve emek üretkenliğini artırarak 'verimli şekilde' üretmeye zorlayan özgül hareket – rekabet, kâr maksimizasyonu ve sermaye birikimi – yasalarını dışlamıştır. Dolayısıyla bu modelin taraftarları, bu özgül hareket yasalarını belirleyen özgül toplumsal mülkiyet ilişkilerini ve özgül sömürü tarzını açıklama gereği duymadılar.

Aslında, ticarileştirme modelinde kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamanın hiç gereği yoktu. Çünkü bu model, insan doğası ve rasyonalitesinin, kapitalizmi tam olarak özünde değilse de en azından embriyon halinde ama tarihin şafağından itibaren içerdiğini varsayıyordu. Dahası, insanların, şans verildiğinde kâr peşinde koşarak ve kâr amacıyla emek üretkenliğini artırma yollarını arayarak, daima kapitalist rasyonalite kurallarına göre davrandıklarını varsaydılar. Böylece tarih, aslında kapitalist gelişim yasalarına göre ve kimi büyük kesintilerle de olsa üretici güçleri geliştirerek sürdürülen ekonomik bir büyüme süreci içinde ilerledi. Şayet olgun bir kapitalist ekonominin ortaya çıkışı herhangi bir açıklamayı gerektirseydi, bu, kapitalist ekonominin doğal gelişiminin önüne çıkan engelleri ve o engellerin kaldırılma yöntemlerinin teşhis edilmesi olurdu.

Elbette burada büyük bir paradoks söz konusu. Piyasanın bir seçim arenası ve 'ticaret toplumu'nun da mükemmel bir özgürlük alanı olduğu farz edildi. Ne var ki, sözü edilen piyasa kavramının insan özgürlüğünü dışladığı anlaşılmaktadır. Böylece modern kapitalizm, neredeyse doğal ve kaçınılmaz bir sürecin sonucu olarak belli, evrensel, tarihötesi ve değişmez yasalara göre işlediği varsayılan bir tarih teorisiyle ilişkilendirilmektedir. Bu ya-

saların işleyişi, en azından geçici olarak engellenebilir, ama bu, çok büyük bir bedel ödenmeden mümkün değildir. Onun nihai ürünü olarak, 'serbest' piyasa, bir ölçüde kontrol edilebilen ve düzenlenebilen ama nihayet doğa yasalarını ihlal etme yönündeki girişimlerin gerektirdiği tüm tehlikelerden – yararsızlıklardan – arınmış ve artık engellenemeyecek olan gayri şahsî bir mekanizmadır.

KLASİK TİCARİLEŞTİRME MODELİ SONRASI

Temel ticarileştirme modelinin Max Weber'den Fernand Braudel'e dek çeşitli sadeleştirmeleri yapılmıştır.[2] Weber, elbette tam olarak gelişmiş kapitalizmin başka herhangi bir koşulda değil, yalnızca çok özgül tarihsel koşullarda ortaya çıktığını göz ardı etmedi. Daha önceki zamanlarda, örneğin klasik antikitede bile belli bir tür kapitalizm görmeye müthiş istekliydi. Ama sonunda, Avrupa'yı dünyanın diğer kesimlerinden ayırt etme işine girişerek özellikle Batı kapitalizminin eşsizliğini açıklamak amacıyla Batılı kent yapısının ve Avrupa dininin eşsizliğini vurguladı. Bununla birlikte, önemli olan Weber'in yaptığı tanımdan hareketle, kapitalizmin daima diğer yerlerdeki gelişimini *engelleyen* faktörlerden – akrabalık biçimleri, hâkimiyet biçimleri, dinî gelenekleri vs. – sanki kentlerin ve ticaretin doğal, engellen*me*miş büyümesinden kentler ve kentli sınıfların kurtuluşundan doğrudan kapitalizm anlamına geliyormuşçasına söz etme eğiliminde olmasıdır. Ayrıca Weber'in, kapitalizmin gelişiminin Avrupa (ya da Batı Avrupa) ötesi bir süreç olduğu – yalnızca Avrupa'daki belli genel durumların kapitalizm için zorunlu şartlar olduğunu değil, ama Avrupa'nın tümünün, tüm iç varyasyonlarına rağmen, esas olarak tek bir tarihsel yolu izlediği – görüşünü pekçok kişiyle paylaştığı da eklenmelidir.

Daha yakınlarda, genelde ticarileştirme modeline özelde de

[2] Weber'in ticarileştirme modeline ne kadar bağlı olduğuna ilişkin daha fazla bilgi için *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995) kitabımın 5. fasılına bakınız.

bugün genel olarak gözden düşmüş olan Pirenne tezine cepheden saldırılar yapıldı. Bu saldırıların en yeni ve etkili olanı Avrupa'nın ekonomik gelişimini belli otonom nüfus artış ve azalış çevrimlerine atfeden demografik modeldi. Ancak eski modele ne kadar hararetle karşı çıkılırsa çıkılsın, aslında temsilcilerinin iddia ettiklerinin aksine demografik açıklamanın temel önvarsayımlarının ticarileşme modelinden hangi oranda çıkarıldığı belli değildir.

Demografik modelin temelindeki varsayım, kapitalizme geçişin arz ve talep yasası tarafından belirlendiğidir.[3] Bu yasa ticarileştirme modelinin açıkladığından daha karmaşık bir şekilde belirlenebilirdi. Toplumsal kentleşme ve artan ticaret süreçlerinden ziyade nüfusun karmaşık çevrimsel artış ve azalış kalıplarıyla.yani Malthusçu blokajlarla daha çok ilgili olabilirdi. Ama kapitalizme geçiş, hâlâ, piyasanın evrensel ve tarihötesi yasalarına, arz ve talep yasasına bir cevaptır. Demografik modele göre, piyasa ve piyasanın oluşturduğu yasaların doğası asla sorgulanamaz.

Demografik model, Avrupa'daki ekonomik gelişmenin bir belirleyicisi olarak ticari genişlemenin önceliğine elbette karşı çıkar. Kapitalist piyasanın kapitalist olmayan toplumlardaki piyasalardan sadece niceliksel olarak daha büyük ve daha içselleştirici değil, niteliksel olarak da farklı olduğunu en azından açık biçimde reddetmeyebilir bile. Ama o geleneğe cephesel bir saldırıyı da temsil etmez ve aslında onun doğru olup olmadığını sorgulamadan kabul eder.

Diğer bir etkili açıklama zaman zaman özellikle 'bağımlılık' teorisiyle kesiştiği yerlerde 'dünya' ekonomisindeki ekonomik gelişmenin büyük ölçüde dinler, 'merkez' ile 'periferi' arasındaki eşitsiz değişim ve özellikle sömürge (ve sömürge sonrası) dünyanın emperyal güçler tarafından sömürülmesiyle belirlendi-

[3] Robert Brenner, T.H. Aston ve C.H.E Philpin'in editörlüğünü yaptığı *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985) s.10'da 'Agrarian Class Structure and Economic Development'da bu noktaya parmak basar.

[4] Her şeyden önce Immanuel Wallerstein'in eseri *The Modern World System* c.3'e (New York: Academic Press, 1974-88) bakınız.

ğini savunan 'dünya sistemleri' teorisiyle ilişkiliydi.[4] Bu teorinin bazı uygulamalarına göre, kapitalizm, daha önce değilse, geniş ticaret ağlarının dünyayı sardığı erken modern dönemde ortaya çıkan böyle bir 'dünya' ekonomisi bağlamında başlar. Buradaki merkezî tema, ticari ve teknolojik gelişim açısından olgun bir kapitalizme geçişin arifesindeki Avrupa'nın ticari ve teknolojik gelişiminin çok ilerisinde bulunan Avrupa dışı dünyanın en ileri uygarlıklarının bile bu dengesizlikler tarafından engellendiğidir. Zenginliğin birikimleri, eşitsiz değişim ve emperyal sömürü tarafından engellenirken, Avrupa'da bu eşitsiz ilişkilerden yararlanabilenler orantısız bir birikimi ve dolayısıyla da biriken zenginliklerini yatırıma sokarak kapitalizme, özellikle de onun sanayisel biçimine doğru nihai sıçramayı gerçekleştirebildiler.

Dünya sistemleri teorisinin başlıca savunucuları tarafından, Batı'nın belli başka avantajlarının olduğu da iddia edilmiştir. Özel olarak, feodalizmin parçalı devlet biçimi ve ardından gelen ulus devlet, ticarete dayanan bir işbölümünün gelişimini teşvik etmesine karşın.ticaret ve birikimin sürükleyicisi olarak hareket etmedi. Tersine, Avrupalı olmayan büyük uygarlıkların emperyal devletleri ticari zenginliği tüketerek ve yeniden yatırıma sokulmasını engelledi.

Bu açıklamanın eski ticarileştirme modeliyle ortak birçok yönü vardır. Ticaretin boyutu, ticari faaliyetin artmasından ve onun sonucu olan 'ilkel birikim'den doğan kapitalist gelişimin göstergesidir. İktisadi yapı, ticaretin ve ticari zenginlik birikimindeki artış engellenmediği ölçüde kapitalist yönde gelişir. Tıpkı eski modelin, 'ticaret toplumu'nun ortaya çıkışını, engellemediği ve az ya da çok doğal bir süreç olarak ele aldığı gibi, bu dünya sistemleri teorisi önemli ölçüde o görüşü paylaşır ya da basitçe tersine çevirir: Eğer gelişmiş bazı ekonomiler olgun bir kapitalizmi üretememişse, bu, önlerine çıkanlar tarafından engellenmemiş olmaları nedeniyledir.

Eski ticarileştirme temasına dayanan bir diğer açıklamada ise, kapitalizmin tedrici bir gelişim sürecinin sonucu olduğu söylendi. Bu süreçte, ticaretin ağırlık merkezi Avrupa'nın bir yerinden

diğerine kayarken – İtalyan şehir devletlerinden Hollanda'ya ya da tüccar loncalarının olduğu kentlere ve İspanyol sömürgeci yayılmasından Britanya İmparatorluğu'nda doruğa ulaşacak şekilde diğer emperyalizmlere – her bir aşama, yalnızca Avrupa ticaretinin menzilini genişleterek değil, ama İtalya'da çift girişli muhasebe ya da çeşitli finansal yenilikler ve İngiliz Sanayi Devrimi'nde doruğa çıkan üretim teknolojisindeki ilerlemelerde (özellikle Hollanda'da) olduğu gibi onun araçlarını da rafine hale getirerek bir önceki aşamanın başarıları üzerinde yükseldi. Bu 'katma değer süreci'nin nihai sonucu (belki de burjuva devrimlerinin yardımıyla) modern kapitalizm oldu.[5]

Öyleyse şu ya da bu şekilde, ister kentleşme ve artan ticari süreçler ister demografik büyümenin çevrimsel kalıplarıyla olsun, bütün bu açıklamalarda kapitalizme geçiş, ticari faaliyetin ve piyasanın evrensel ve tarihötesi yasalarının niceliksel yaygınlaşmasının sonucudur. Söylemeye gerek yok ki, neo-klasik iktisat, – kısmen genel olarak tarihe bütün bütüne ilgisiz olduğundan – bu varsayımların yerini alacak hiçbir şey yapmadı. Bugünkü tarihçilere gelince, *longue durée*'yle (uzun süre) ilgilenenler muhtemelen, ekonomik süreçlerden daha çok *mentalitée* ya da söylemi dışladıkları sürece demografik okula bağlıdırlar. Diğerleri, özellikle İngilizce konuşulan dünyada, genel olarak tamamıyla uzun vadeli süreçlerden kuşkuludur ve çok yerel ya da birbirinden kopuk tarihler ve yakın nedenlerle daha ilgilidirler. Aslında uzun dönemli gelişme teorilerine ilişkin mevcut teorilere *karşı çıkmazlar*, onları daha işin başından bir kenara iter ya da onlardan uzak dururlar.[6]

Bu yeni tarihsel sosyoloji dalgası farklıdır. Elbette, birincil olarak uzun vadeli toplumsal değişim süreçleriyle ilgilenir. Ama meseleyi burada bile çeşitli şekillerde kanıtlanmış varsayma eğilimi söz konusudur. Örneğin, yakın dönemde kaleme alınan en

[5] Perry Anderson, 'Maurice Thomson's War' *London Review of Books*, 4 Kasım 1993, s.17.

[6] İngiltere'nin en önde gelen 'revizyonist' tarihçileri arasında Conrad Russell ve John Morrill yer alır.

önemli eserlerden birinde Michael Mann, meseleyi açıkça bir 'teleolojik meyil' diye adlandırarak, Ortaçağ Avrupası'nın toplumsal düzenlemelerinde sanayi kapitalizminin ilk örneğinin temsil edildiği fikrini benimser.[7] Tüm karmaşıklıklarına, ama şaşırtıcı olmamasına rağmen Mann'in argümanında, Avrupa'nın sürükleyici gelişme gücünü 'entansif ekonomik praksis güçlerinin hızlanması' ve 'meta dolaşımının ekstansif büyümesi' – diğer bir ifadeyle teknolojik ilerleme ve ticaretin yaygınlaşması – çerçevesinde değerlendirir.[8] Bu açıklama, yine, sınırlamaların olmadığı tezine dayanır: Kapitalizm Avrupa'da serbestçe gelişti, çünkü esas olarak 'başsız' bir toplumsal örgütlenme (feodalizmin adem-î merkeziyetçî, parçalı siyasal düzeni) çeşitli aktörlere (özellikle tüccarlar) önemli bir bağımsızlık düzeyi (Hıristiyanlığın sağladığı 'rasyonalizm ve normatif düzenin yardımıyla) yerleştirdi. Dahası, özel mülkiyetin kapitalist gelişimine hiçbir topluluk ya da sınıf örgütünün tekelci güçlere sahip olmaması nedeniyle izin verildi. Kısaca, yalnızca kapitalizmin ortaya çıkışı değil, ama aynı zamanda onun kaçınılmaz biçimde sanayileşmeye doğru olgunlaşması da her şeyden önce bir dizi yokluk tarafından açıklanır. O halde geleneksel 'ticarileştirme modeli', varlığını, örtük olarak ya da yüzeye yakın bir yerde hâlâ sürdürmektedir.

DİKKATE DEĞER BİR İSTİSNA: KARL POLANYI

Ekonomi tarihçisi ve antropolog Karl Polanyi, klasik eseri *The Great Transformation*'ın (1944) yanı sıra diğer eserlerinde de piyasa değişimiyle bağlantılandırılan bireysel kâr saikinin modern çağa gelinceye kadar ekonomik yaşamın asla egemen ilkesi olmadığını ileri sürdü.[9] Yazılı tarihte varolan türden piyasaları içe-

[7] Michael Mann, *The Sources of Social Power*, I. cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 1986) s. 373.

[8] A.g.e., s. 374.

[9] Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 1957) ve editörlüğünü George Dalton'un yaptığı *Primitive, Archaic, and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi* (Boston: Beacon Press, 1971).

ren toplumlar ile 'piyasa toplumu' arasında net bir ayrım yapılmasının piyasaların iyice geliştiği yerlerde bile zorunlu olduğunu söylüyordu. 'Ekonomik' ilişkiler ve pratikler, daha önceki tüm toplumlarda ekonomik olmayan – akrabalık, topluluk, dinsel ve siyasal – ilişkiler içine 'gömülü' ya da 'örtük' idi. Ekonomik faaliyetin sürüklenmesinde, kâr ve maddî kazanç gibi katıksız 'ekonomik' olanlardan başka statü ve prestij kazanma ya da toplumsal dayanışmanın sürdürülmesi gibi nedenler de söz konusuydu. Ekonomik hayatı organize etmenin piyasanın değişim mekanizmasından başka özellikle 'karşılıklılık' ve 'yeniden dağıtım' – örneğin akrabalık ya da belli bir tür siyasî ya da dinsel merkezi güç tarafından artık'a otoriter biçimde el konulması ve merkezi olarak yeniden dağıtılmasıyla belirlenen ayrıntılı karşılıklı yükümlülükler – gibi yolları vardı.

Polanyi, Adam Smith'in 'ekonomik insan', doğal 'takas, mübadele ve değişim eğilimi'ne ilişkin varsayımlarına bu 'eğilimin' Smith' tarafından atfedilen hâkim rolünü hiçbir zaman oynamadığını ve ekonomiyi bir yüzyıl sonraya kadar *düzenleyeme*diğini ileri sürerek doğrudan karşı çıktı. Piyasalar, mevcut olan – yaygın ve önemli oldukları piyasa öncesi toplumlarda bile – diğer ekonomik davranış ilkelerinin hâkimiyetindeki ekonomik hayatın tali yönleriydiler. Dahası bu piyasalar en geniş çaplı ve karmaşık ticaret sistemlerinde bile modern kapitalist piyasanın mantığıyla karşılaştırıldıklarında oldukça farklı bir tarzda işlediler.

Esasında *kapitalizm* öncesi ekonomilerin (rekabet tarafından yönetilmek şöyle dursun, diye ekleyebilirdi), ne yerel piyasaları ne de uzun mesafeli ticari karakteri rekabetçi bir öz taşıyordu. Bu ticaret biçimlerinin – bir durumda kent ve kır, diğerinde iklimsel bölgeler arasında – rekabetçi olmaktan çok 'tamamlayıcı' – bes-belli 'tamamlayıcılık', eşitsiz güç ilişkileri tarafından çarpıtıldığında bile – olduğunu söyler. Dış ticaret, sadece 'taşıma' ticaretiydi. Polanyi'ye göre yerel ticari faaliyet sıkı sıkıya düzenlenmiş ve dışlayıcı iken, dış ticarette tüccarın işi, malları bir piyasadan diğerine götürmekti. Genel olarak, rekabet kasten ortadan kaldırıldı, zira ticaretin organizasyonunu bozmaya meyilliydi.

Polanyi, yalnızca iç, ulusal piyasaların – Avrupa'nın en ileri ticaret merkezlerindeki mahalli tüccarların ve bağımsız kentlerin yoğun direnişine maruz kalan çok geç bir gelişmedir – rekabet ilkelerine göre yönetileceğini belirtir. Ama, Avrupa'da erken modern dönemin ulus devletlerindeki içpiyasalar sadece bile bir süre için, ilkesel olarak uzun mesafeli, denizaşırı ticaretten hemen hemen hiç farklı olmayan bir taşıma ticaretiyle birbirine bağlanan kent piyasalarının gevşek bir toplamıydı. Bütünleşmiş bir içpiyasa, dolaysız bir şekilde kendisinden önceki yerel ya da uzun mesafeli ticaretin sonucu ya da onun doğal bir evrimi değildi. Polanyi'ye göre içpiyasa bir devlet müdahalesinin ürünüdür – ve devletin düzenlemeleri, geçimlerini büyük ölçüde sadece kendilerine yetebilecek ölçüdeki üretimle sürdüren köylü ailesinin üretimine dayandıran bir ekonomide bile rekabet ilkeleri üzerindeki egemenliğini sürdürebildi.

Polanyi'ye göre, modern 'piyasa toplumu'nda, farklı bir 'ekonomik' saik, farklı ekonomik kurumlar ve ekonomik olmayan ilişkilerden farklı ilişkiler vardır. Bizatihi toplum, fiktif şekilde olsa da – emek ve toprak biçiminde –, insan ve doğanın fiyat mekanizması tarafından yönetilen ve kendi kendini düzenleyen bir piyasalar sistemindeki metalar olarak ele alınması nedeniyle, piyasanın bir 'parçası' olur. Bir piyasa *ekonomisi*, ancak 'piyasa *toplumu*'nda yani toplumsal ilişkilere gömülü bir ekonomi yerine toplumsal ilişkilerin ekonomi içine gömülü olduğu bir toplumda varolabilir.

Polanyi, kapitalizm öncesi toplumlarda piyasanın ikincil rolüne dikkat çekilmesinde elbette yalnız değildi. İşinde uzman olan her iktisat tarihçisi ya da antropologun en 'ilkel' eşitlikçiden en ayrıntılı, tabakalaşmış ve sömürücü 'yüksek' uygarlıklara dek böylesi toplumlarda işleyen çeşitli piyasa dışı ekonomik davranış ilkelerini kabul etmesi muhakkaktır. Diğer iktisat tarihçileri de (belki de hayal edilebilecek kadar çok sayıda olmasalar da) ticaret ilkelerindeki belli değişikliklere önem verdiler. Ama Polanyi'nin açıklaması, bir piyasa toplumu ile onu önceleyen piyasa-dışı, hatta piyasaları içeren toplumlarla arasındaki ayrılığı –

yalnızca ekonomik mantıkları arasındaki farkları değil ama aynı zamanda o dönüşümün yol açtığı toplumsal karışıklıkları – tam tamına tanımlaması ile özellikle dikkat çekicidir. Polanyi, kendi kendini düzenleyen piyasalar sistemine ilişkin kuruluş tarihinin, yalnızca toplumsal ilişkiler için değil, ama hem insan ruhu ve hem de insanî yaşam üzerinde yıkıcı ve korkunç sonuçlar içermesi nedeniyle tahribatlarından korunma tarihi olarak da kabul edilmesi gerektiğinde ısrar eder. Özellikle devlet müdahalesi yoluyla 'koruyucu karşı hamleler' gerçekleşmezse 'insan toplumu yok olabilirdi.[10]

Bu argüman, 'ticari' ya da kapitalist ilkelerle feodalizmin ekonomik (ya da anti-ekonomik) mantığı arasındaki antagonizmayı gözlemlerken bile, antik ticaret ve modern kapitalist ekonomi arasındaki (az ya da çok iyi nitelikli) sürekliliklerin vurgulandığı ekonomik gelişim açıklamalarından pekçok açıdan dramatik bir kopuşu temsil eder. Ama Polanyi'nin açıklaması, bazı önemli açılardan daha geleneksel ekonomi tarihleriyle önemli benzerlikler taşır. Piyasa toplumunun ortaya çıktığı koşulları, onu doğuran tarihsel süreci ve bunun bir toplumsal biçim olarak piyasa anlayışı bağlamında içerdiği sonuçları açıklamasında bazı temel problemler söz konusudur. Ortaçağ İngilteresi'ndeki toprak kullanım hakkı, 'merkantilizm', Speenhamland sistemi* ya da günümüzde konunun uzmanlarının Polanyi ile haklı olarak anlaşamayacakları diğer özgül tarihsel meselelerle ilgili ayrıntılı bir tartışmaya girmenin yeri burası değildir. Ancak buradaki mesele, Polanyi'nin tarih anlatısının ve anlatının modern kapitalizme ilişkin anlayışımız üzerindeki sonuçlarının daha geniş bir şekilde gözden geçirilmesidir.

İlk olarak Polanyi'nin argümanının içerdiği yoğun teknolojik

[10] Polanyi, *Great Transformation*, s. 76.

* 1795 yılında Speenhamland'da (Berkshire) başlatılan yoksullara yardım sistemi. Sisteme göre, işsiz ya da az ücretle çalıştığı için ailelerini geçimini sağlayamayan erkeklere aylık belli bir miktar para yardımı yapılıyordu. Ancak kırsal bölgedeki yoksulluğun azaltılmasında başarısız olması ve çok pahalıya patlaması nedeniyle sistem 1834 yılında çıkarılan bir yasa ile kaldırıldı. – *ç.n.*

determinizmi vurgulamak gerekiyor. Polanyi'nin tarih açıklamasının ana teması, Sanayi Devrimi'nin bir piyasa toplumunu nasıl yarattığı – bir ticaret toplumunda karmaşık makinaların müdahalesinin 'toplumun doğal ve insanî özünün metalara' dönüştürülmesini nasıl zorunlu kıldığıdır.[11] 'Gelişmiş makinaların pahalı olması nedeniyle büyük miktarlarda mal üretilmediği sürece kârlı değildir' diye yazıyordu. Buna göre, gereken üretim ölçeğine ulaşmak için üretimin hiçbir biçimde kesintiye uğratılmaması zorunludur. Bu da tüccar için 'gereken tüm faktörlerin satışa sunulmasının zorunlu olması' anlamına gelir.[12] Gerekli koşulların yaratılmasındaki – yani karmaşık makina üretiminin aslen gerektirdiği piyasa toplumunun yaratılmasında – nihai ve en felaketli adım emeğin metalaşmış bir 'faktör'e dönüşmesidir.

Burada neden sonuç ilişkisinin sırası önemlidir. Sanayi Devrimi, insanlığı ve doğayı metalaştırarak toplumu bütün bütüne dönüştüren 'aşırı ve radikal' bir devrimin 'yalnızca başlangıcı'ydı.[13] Demek ki bu dönüşüm teknolojik sürecin sonucuydu. Özünde 'üretim araçlarında neredeyse mucizevî bir gelişimî' söz konusuydu;[14] ve, bir toplumsal dönüşüme yol açarken, daha önce kaydedilen üretkenlik artışının hem tekniklerde hem de toprak kullanımının örgütlenmesinde – özellikle İngiltere'deki arazilerin çitlenmesinde – doruğa çıkışıydı.

Polanyi, 'kendiliğinden ilerleme' inancıyla itilafa düşse de, böylesi gelişmelerin en azından 'özgür kurumları', özellikle ticaretin yaygınlaştığı özgür kent idareleri olarak Batı ticaret toplumunun – 'ekonomik ilerlemenin Batı Avrupa trendi' diye adlandırdığı – geçerliliğinden bir an bile kuşku duymadığı anlaşılmaktadır.[15] Geleneksel kendiliğinden ilerleme görüşlerine, değişim hızının etkilenmesi süreçlerinde devletin – ve daha da özel olarak geciktirilmesindeki (Tudor ve erken Stuart devletinin arazi-

[11] *A.g.e.*, s. 42.
[12] A.g.e., s. 41.
[13] A.g.e., s. 40.
[14] A.g.e., s. 33.
[15] A.g.e., s. 37.

lerin çitle çevrilmesini geciktirdiği gibi) – rolünü göz önüne almadıkları için karşı çıkar. Bu tür müdahaleler olmadan 'o ilerlemenin hızı yıkıcı olabilir ve süreci, tıpkı Sanayi Devrimi'nin toplumsal dokuyu korumak için devlet müdahalesini gerektirdiği gibi yapıcı bir olay yerine yozlaştırıcı bir olaya dönüştürebilirdi.'[16]

Şu halde Polanyi'nin tarih anlatısının ana hatları, bazı bakımlardan eski ticarileştirme modelinden tamamen farklı değildir: Piyasaların genişlemesi, modern sanayi kapitalizmini üretecek teknolojik ilerleme ile el ele gider. Ve süreç İngiltere'de doruğa çıksa da, aslında genel bir Avrupa sürecidir. Bu nedenle, ticarileştirmeden 'piyasa toplumu'nda sanayileşmeye giden süreç, her şeye rağmen giderek artan şekilde ticarileşen bir dünyada az çok doğal bir gelişme, daha doğrusu yolun ekonomi-dışı engellerle tıkanmaması nedeniyle, sadece Avrupa'da tamamlanan bir gelişme olabilirdi. Polanyi'nin bir öğrencisinin 'Genel İktisat Tarihi' üzerine verdiği konferanslarına ilişkin açıklamasında izah ettiği gibi, Polanyi, eşit biçimde ticarileşmiş Doğu'ya karşıt olarak Avrupa feodalizminin güçlü akrabalık, klan ve aile bağlarıyla karakterize olmadığını, öyle ki, 'feodal bağlar zayıflayıp ortadan kaybolduğunda piyasa güçlerinin hâkimiyetinin önünde çok az şey kaldığını' savunuyordu. Ve faktörel piyasaların oluşturulması için hükümet müdahalesi gerekiyordu ancak, 'gelişen piyasa ekonomisi feodal ekonomik ve siyasî kurumların yıkılmasına yardımcı oldu'.[17]

Bunların içinde ilginç olan, sanayileşmeyi *önceleyen* toplumsal ilişkilerdeki radikal dönüşümün anlaşılamamış olmasıdır. Üretici güçlerdeki devrim, mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümü ve emek üretkenliğin artırılmasındaki eşsiz *gereksinimi* yaratan sömürü tarzındaki değişimi tarihsel olarak *önceden varsayıyordu*. Dahası, kapitalist zorunlulukların – rekabet, birikim ve kâr maksimizasyonu – ortaya çıkışını da *önceden varsayıyordu*. Bunu söylemek Polanyi'yi sadece işleri tersine çevirmekle suçlamak

[16] A.g.e.

[17] Daniel R. Fusfield, 'The Market in History', *Monthly Review* 45 (May 1993) s. 6.

değildir. Daha temel mesele, onun neden-sonuç sıralamasının bizzat kapitalist piyasayı özgül bir toplumsal biçim olarak ele almıyor oluşundadır. Kapitalist piyasanın özgül zorunlulukları –birikim ve artan emek üretkenliğinin baskıları – özgül toplumsal ilişkilerin ürünü olarak değil, ama en azından Batı Avrupa için az ya da çok kaçınılmaz görünen teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak ele alınır.

The Great Transformation'ın 'geçiş' üzerine geleneksel tarih yazıcılığından önemli bir kopuş olduğu gerçeği ortadır. Şimdilerde Polanyi'ye ilgi yeniden canlanmış görünse de o önemli kitabın, hâkim modeli o kadar az etkileyebilmesi çarpıcıdır. Genel olarak, hâlâ eskiden bulunduğumuz yerdeyiz. Ya kapitalizm ve kökenleri meselesi hiç ortaya atılmaz ya da kapitalizmin nasıl ve niçin özgül bir durum ya da durumlarda ortaya çıktığına ilişkin sorular ortaya atıldığında bile başka bir soruyla karşı karşıya kalınır: Kapitalizm neden diğerlerinde ortaya çıkmadı? Bazı okuyucuların, örneğin Kuzey İtalya'nın ticari kent devletlerinde ya da Hollanda sürecinin – ya da olmayanın – tanımlanmasının bir yolu olarak 'başarısız geçişler' fikrine ilişkin bilgisi vardır. İşte o 'başarısız geçiş' ifadesi her şeyi söyler.

ANTİ – AVROMERKEZCİLİK

Eski ticarileştirme modelinin meseleyi kanıtlanmış sayan varsayımları hiç beklenmedik yerlerde ortaya çıkabilir. Örneğin, tarihçileri ve çok defa özellikle Batılı Marksistleri 'Avromerkezci' olmakla suçlayan eleştirmenler paradoksal bir şekilde ticarileştirme modelini en Avromerkezci kılan varsayımları yeniden üretebilirler.

O model, kapitalizmin doğal gelişiminin önündeki engellerin kaldırılarak onun kent toplumu ve ticarette yatan köklerinden büyüyüp olgunlaşmasına imkân verilmesi onurunu Avrupa'nın taşıdığı varsayımına dayanıyordu. En azından bazı anti-Avromerkezci argümanlar, Avrupa'nın o başarıdaki önceliğine karşı çıkarak belirginleşiyorlar. Ancak çok daha gelişmiş kent uygarlıkları ve

ticaret sistemlerine sahip olan Avrupa dışı toplumların, kapitalist gelişim yolunda, modelin Avromerkezci versiyonları tarafından kabul edilenden çok daha ileri gittiğini öne sürmenin avantajını görmek zordur. Bu, eski modele ve onun kapitalizmi doğallaştırılmasına, o modelin ilk varsayımını kabul ederek özellikle etkili olmayan bir karşı çıkış gibi görünür. Daha özel olarak, böylesi argümanlar, kapitalizmin yokluğunun nasıl olursa olsun tarihsel bir başarısızlık olduğu (Kapitalizm *eleştirmenleri* için amaca oldukça zararlı bir çizgi) yönünde derinlemesine Avromerkezcilik içeren görüşü takviye etme eğilimindedirler.

İlk olarak, sanki hepsi aynı şekilde Avrupa merkezliymiş gibi ve sanki hepsi Avrupalı olmayanları aynı şekilde küçük görürlermiş gibi çok farklı yazarların 'Avromerkezcilik' kategorisi içine sokulmasında ciddi problemler vardır.[18] Kategori, Avrupalılar'ın Asyalılar, Afrikalılar ve yerli Amerikalılar üzerindeki doğal üstünlüğünde ısrar eden ırkçıları; hangi nedenle olursa olsun 'Batı'nın kendisine başka her açıdan bir avantaj sağlayan daha yüksek bir kültürel gelişim ve 'rasyonalite' düzeyine ulaştığını düşünen kültür şovenistlerini; Avrupa'nın bazı farklı ekolojik avantajlara sahip olduğuna inanan ekolojik deterministleri; Batı emperyalizminin Avrupa tarihindeki rolünü ihmal eden ya da olduğundan az değer veren ırkçı olmayan tarihçileri; ve ne ırkçı ne de kültür şovenistti, ne ekolojik determinist, ne de emperyalizmin kötülüklerini olduğundan az değerlendirmeye eğilimli olan, ama Avrupa'nın üstünlüğüyle hiçbir ilgisi olmayan Avrupa'daki belirli tarihsel koşulların kapitalizmin doğuşu gibi belli özgül tarihsel sonuçlar ürettiğine inanan Marksistleri içerir.

Yine de kimse, Avrupa 'kültürel kibri' gibi bir şeyin olduğu reddedemez ve dolayısıyla Avrupalıları diğer herkesin zararına ya da dışlanması pahasına, evrenin merkezine yerleştiren tarih kavramlarına karşı çıkmak için fazlasıyla çok neden olduğunu kabul etmek zorundayız. 'Avromerkezcilik' fikri, tüm hatalarına rağ-

[18] Bu tartışma 'Eurocentric Anti-Eurocentrism' (*Against the Current* 92 Mayıs/Haziran 2001) s.29-35 makalemden yararlanır.

men en azında bizi böylesi kültürel pratiklere karşı uyanık tutmalıdır. Netice olarak anti-Avromerkezci kapitalizm tarihlerinin genel olarak en Avromerkezci varsayımlara dayanması bilhassa şaşırtıcıdır.

Gördüğümüz gibi kapitalizm, Batı kültürünün derinliklerine gömülü bulunan eski ticarileştirme modelinde, çok eski ve neredeyse evrensel olan insanî pratiklerin, hatırlanamayacak kadar eski zamanlardan başlayarak yalnızca kentlerde değil, ama tarım toplumlarında da gerçekleşen değişim faaliyetlerinin aşağı yukarı doğal bir sonucu olarak tasavvur edilir. Bu pratikler, söz konusu ticarileştirme modelinin bazı versiyonlarında, insanların 'takas, mübadele ve değişim'e doğal bir eğiliminin ifadesi olarak bile kabul edilir. Diğer bir ifadeyle, bu açıklamalarda kapitalizmin aslında başlangıcı yoktur ve gelişimi, bir üretim biçiminden çok farklı bir biçime doğru hiçbir gerçek geçişi gerektirmez. Onlar, kapitalizmin varlığını sorgulamadan kabul etmeye, tarihin şafağından beri belirgin olmayan varlığını varsaymaya ve en iyi halde onun gelişimini, doğal ilerlemesinin önündeki *engeller*in kimi yerlerde diğerlerinden nasıl farklı bir şekilde kaldırıldığını betimleyerek 'açıklama' eğilimindedirler.

Elbette ki, bu açıklamalara göre 'Batı', ekonomik gelişimi engelleyen çeşitli prangaların kırılıp atılmasında en başarılı olandı. Avrupalılar, örneğin, feodalizm ya da belli monarşi türleri gibi 'asalak' siyasî ve hukukî biçimlerin yerine anayasal monarşiden liberal demokrasiye kadar uzanan yeni siyasî özgürlük biçimlerini ikame ettiler. Hurafelerin yerine 'rasyonalizm'i koydular – ki bu Aydınlanma felsefesinden bilimsel ve teknolojik ilerlemeler ve ekonomik 'rasyonalite'ye dek her şeyi içerir. Her şeyden önce onlar, ilerleme faillerini, tüccarlar ya da 'bujuvazi'yi, yani tarihi doğal ve önceden buyrulmuş yolunda ileriye götürebilmek için sadece feodal zincirlerinden kurtulmaya ihtiyaç duyan akıl ve özgürlük hamillerini özgürleştirdiler.

Öyleyse, anti-Avromerkezci tarihler kapitalizmin kökenine ilişkin bu klasik açıklamalardan nasıl farklılıklar gösterir? Anti-Avrupa eleştirileri genellikle iki biçimden birini ya da her ikisi-

ni alır: İlk olarak onlar Avrupa'nın 'üstünlüğü'nü reddederler ve Avrupalı olmayan ekonomilerin ve insanlık tarihinin büyük bölümündeki ticaret ağlarının öneminden – aslında hâkimiyetinin – başka esas aktörlerin bazıları tarafından başarılan teknolojik gelişim düzeyini vurgularlar; ve/veya, ikinci olarak, kapitalizmin gelişiminde Avrupa emperyalizminin önemini vurgularlar. 1492 kapitalizmin erken ortaya çıkışında önemli bir kilometre taşı olsa da, çoklukla bu, *sanayi* kapitalizminin gelişiminde İngiliz emperyalizminin özellikle de şeker plantasyonlarının ve köle ticaretinin sağladığı kârlılığın rolüyle ilgilidir. Bu iki tez, gelişimleri genel olarak engellense de Avrupalı olmayan egemen ticaret güçlerinin, kapitalizmi ürettiği ya da en azından zenginlikleri Batı emperyalizmi tarafından çalınmamış olsaydı, kapitalizmi üretebileceği ve muhtemelen bilinen biçimlere karşılık gelen kapitalizmi üretebileceği argümanında birleştirilebilir.

Artık hiçbir ciddi tarihçinin, Asya'da ve dünyanın Avrupa dışındaki diğer kesimlerinde ticaret ve teknolojinin önemini ya da o açıdan kapitalizmin doğuşundan önce Avrupalılar tarafından ulaşılan nispeten mütevazı gelişim düzeyini reddemeyeceği açıktır. Özellikle soldan ciddi hiçbir tarihçi, emperyalizmin Avrupa tarihindeki önemini ve onun yaptığı muazzam zararı reddetmez. Ama problem, bunun kapitalizmle ilgisinin ne olduğu ve o konuda anti-Avromerkezci argümanların tam tamına kaçınmak istedikleri Avromerkezci tuzaklara düşme eğiliminde olduklarıdır.

Anti-Avromerkezci eleştirilere ilişkin dikkat çekici olan taraf, standart Avromerkezci açıklamalar gibi aynı ön varsayımlardan, yani aynı ticarileştirme modeli ve aynı ilkel birikim kavramından hareket etmeleridir. Tüccarlar ya da tacirler herhangi bir yerde ve her yerde, eğer fiilen değilse bile potansiyel olarak kapitalisttir ve ne kadar çok faal, yaygın ve zengin iseler, kapitalist gelişim yolunda o kadar ileri gitmişlerdir. Dolayısıyla, Asya, Afrika ve Amerika kıtasındaki pekçok bölgenin yolu, şu ya da bu şekilde Avrupa emperyalizmi tarafından kesilmeden önce kapitalizme doğru bir hayli ilerlemiştir.

Görünüşe göre bu eleştiriler, Avrupa'nın bir noktadan sonra

dünyanın diğer kesimlerinden farklılaştığını reddetmez, ama farklılaşmayı da 'burjuva devrimi' ve/veya ticaret ve mülklere emperyal elkoymayla edinilen yeterli miktardaki birikimin sanayi kapitalizmiyle sonuçlanması olarak açıklarlar. Ancak şu açıktır; ticaret dünyanın diğer kesimlerinde de yaygındı. Fakat emperyalizm kavramı dünyanın diğer kesimleriyle Avrupa'nın ayrışmasında gerçek ve temel faktör olmuştur. Zira emperyalizm, Avrupalı güçlere, nihayet diğer ticari güçlerden farklılaştıran kritik zenginlik kütlesini sağlamıştır.

Bu açıklamalar, Avrupa'daki gelişmenin burjuvazinin iktidara yükselişinin ifade edilmesi değil, ama aynı zamanda, Avrupa dışında bulunan ileri ve zengin uygarlıkları kendi hataları nedeniyle olmasa bile burjuva demokratik devrimlerini gerçekleştirememiş dolayısıyla prangalarından kurtulamamış ve gelişmenin durduğu birer vaka olarak değerlendirme eğilimindeydiler. Ve buradaki açıklamaya göre 'modern' kapitalizme sıçrama, tıpkı klasik politik ekonominin 'ilkel birikim' nosyonunda olduğu gibi burjuvazi tarafından şu ya da bu şekilde yeterli zenginliğin biriktirilebilmesi nedeniyle gerçekleşebilmiştir.

Klasik kavramda, gördüğümüz gibi, buradaki 'ilkel birikim', 'sermaye'nin diğer zenginlik ya da kâr türlerinin herhangi birinden ayırt edilemeyecek olan önsel birikimidir ve esasında yeniden yatırıma imkân veren kapitalizmle tamamen aynıdır. 'İlkel birikim', yalnızca 'ticaret toplumu'nun olgunluğa erişmeden önce gereken kritik zenginlik kütlesi birikimini temsil etmesi nedeniyle 'ilkel'dir. Dolayısıyla, anti-Avromerkezci 'olgun' bir kapitalizmi (ya da klasik ekonomik politik tabiriyle 'ticaret toplumu') olanaklı kılan kritik kütleye ulaşan erken 'sermaye birikimi' kavramına çok benzer. Böylesi anti Avro-merkezci argümanlar, klasik politik ekonomide olduğu gibi, kapitalizmin daha önceki biçimlerde varolduğunu önceden varsayarak *geçiş* konusundan uzak dururlar.

Gelecek bölümde göreceğimiz gibi, klasik modelden kesin bir kopuş Marx'ın politik ekonomiyi ve onun 'ilkel birikim' nos-

yonunu eleştirisi, sermayeyi yalnızca zenginlik ya da kâr olarak değil, ama aynı zamanda bir toplumsal ilişki olarak tanımlaması ve *gerçek* 'ilkel birikim' olarak toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümü vurgulamasıyla gerçekleşti. Yine de Avro-merkezci tarih eleştirmenleri az çok eski nosyona geri döndüler. Özellikle vurgulanan klasik Avro-merkezci tarihlerden ayrıldıkları noktada bile, yani Avrupalı olmayan gelişmenin önündeki esas engel olarak Avrupa emperyalizmine yaptıkları vurguda dahi, basitçe eski bir Avromerkezci ilkeyi ters yüz ederler: Eski açıklamalara göre Avrupa, diğer tüm uygarlıkları, 'ticaret toplumu'nun doğal gelişiminin önündeki engelleri kaldırarak geride bıraktı; anti Avromerkezci ters yüz etmeye göre, Avrupalı olmayanların o zamana dek hayli yol kat etmiş olmalarına rağmen, gelişim süreçlerini tamamlamadaki başarısızlığına, asıl olarak Batı emperyalizminin yarattığı engeller neden olmuştur.

O halde burada ekonomik failleri, farklı toplumsal yapısı ve farklı toplumsal üretim ilişkileri ile özgül şekilde davranmaya ve özgül hareket yasaları üretmeye zorlayan özgül bir toplumsal biçim olarak kapitalizm kavramı yine atlanmış görünüyor. Dolayısıyla, gerçek bir geçiş yine yoktur. Tıpkı, eski Avromerkezci argümanların kapitalizmi sorgulamadan kabul ettikleri gibi, bu da kapitalizmin önsel varlığını (daha önceki ticaret ya da merkantil faaliyet biçimlerinden dahi söz etmeden kimi zaman 'proto-kapitalizm' denilen) varsayarak bu özgül toplumsal biçimin kökenini açıklamaktan kaçınır – ya da daha kesin olarak, onun özgüllüğünü reddeder ve dolayısıyla kapitalizmin kökeni meselesinden kaçar. Yeni bir toplumsal biçimin nasıl ortaya çıktığına ilişkin bir açıklama yoktur. Bunun yerine, kapitalizmin tarihi, çok eski hiçbir tarihsel başlangıcı olmayan toplumsal pratiklerin, içsel ya da dışsal engeller tarafından önlenmediği takdirde yaygınlaşıp geliştiği bir öykü olarak kabul edilir.

Elbette, eski temalarla ilgili olan ve çoğu emperyalizme saldırıyı içeren varyasyonlar söz konusudur. 'Burjuva devrimi' fikri gibi – bu fikir, Marksist temalarla ne kadar süslenirse süslensin, esas olarak burjuvaziyi bir ilerleme faili olarak ele alan ve onu,

kendisini engelleyen feodal prangaları söküp atmaktan dolayı öven Avro-merkezci – burjuva açıklamalardan farklı olsa da – başka sadeleştirmeler de vardır. Ancak öyküye, hangi tarz sokulursa sokulsun, esas olarak kapitalizm, proto-kapitalizmde ve çok önceden zaten mevcut olanların çok daha fazlasıdır: Daha fazla para, daha fazla kentleşme, daha fazla ticaret ve daha fazla zenginlik.

Böylesi anti-Avromerkezci argümanlar, kapitalizmin tarihsel özgüllüğüne, onun ayırt edici doğasına ve özgül tarihsel kökenine yapılan bir vurgunun Avromerkezcilik damgasını taşıdığını ima eder. Yine de elbette Batının üstünlük duygusu balonunu söndürmek için Batının tarihsel gelişim yolunun şeylerin doğal ve kaçınılmaz biçimi olduğu yolundaki utkucu inanca karşı çıkmaktan daha etkin bir yol yoktur. Bu utkuculuğa, onun kapitalizmin doğasına ilişkin en temel varsayımlarım alarak karşı koymaya çalışmanın, bizatihi bu karşı koyuşun yenilgiye doğru ilerleyebileceğine işaret ediyor. Kapitalizmi evrensel meziyet ve ilerleme standardı olarak ele alarak onun üstünlüğünü geçerli kılmak elbette çok daha uygunsuzdur. Güya Avrupa, kapitalizmin kendisi için olduğunu ilan ederek bütün iyi ve ilerici olanları sahiplenir, güya farklı bir tarihsel yol başarısızlığı temsil eder ve güya diğer toplumların değeri yalnızca onların gerçekten kapitalizmi (ya da en azından proto-kapitalizmi) geliştirdiği ya da doğal rotasını izlemesine izin verilmiş olsaydı, tarihin kapitalizmi geliştirebileceği ve geliştirmiş olacağı ileri sürülerek teyit edilebilir.

Bunları söylemek, kapitalizm ve emperyalizm arasındaki bağa ilişkin söylenecek çok şeyin bulunduğunu reddetmek anlamına gelmez. Ama o bağı anlamak – ve Batı emperyalizminin Avromerkezci ihmaline etkin bir şekilde karşı çıkmak – geleneksel sömürgecilik biçimlerinin kapitalist emperyalizmin tiplerine dönüştüğü çok özgül koşulları hesaba katmamızı gerektirir. Bu, kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkilerinin çok özgül sonuçlarının teslim edilmesi demektir. Bu mesele 6. Bölüm'de ele alınacaktır.

2
MARKSİST TARTIŞMALAR

Kapitalizmin tarihini anlayış şeklimizin bizatihi kapitalizmi anlayış şeklimiz üzerinde büyük bir etkisi vardır. Eski kapitalist gelişme modelleri, kapitalist piyasayı hem değişmez doğal bir yasa hem de insanın seçim ve özgürlüğünün mükemmelleşmesi olarak kabul eden tarihötesi determinizm ile 'serbest' piyasa volantirizminin paradoksal bir karışımıydı. Bu tür modellerin antitezi, kapitalist piyasanın tüm zorunlulukları ve zorlamaların köklerinin tarihötesi ve doğal bir yasada değil, ama insan unsuru tarafından oluşturulmuş, değişime açık duran, tarihsel ve özgül toplumsal ilişkilerde yattığını kabul ederek, o zorunluluk ve zorlamaları tam anlamıyla teslim eden bir kavram olurdu. Marksizmde bulmayı umabileceğimiz kavram türü budur, ancak Marksist tarihçiler bu türden bir alternatifi hiçbir zaman üretemediler.

Kapitalizmin kökenine ilişkin tarihsel tartışmalarda, Marksist ve Marksist olmayan tarihçiler arasında olduğu kadar Marksist tarihçiler arasında da anlaşmazlık vardır. Pekçok Marksist, çoğu kez belki de daha güçlü bir teknolojik determinizm dozuyla eski ticarileştirme modeline en az diğerleri kadar bağlıdır. Bu model diğerleri tarafından çok eleştirildi, fakat miras alman bölümler hâlâ varlığını korumaktadır. Tartışmanın devam etmesine rağmen yapılacak daha çok iş var.

GEÇİŞ ÜZERİNE MARX

Marx'ın kendi eserinde bile iki farklı anlatımın olmasının meselelere bir yardımı olmaz.[1] Birincisi, tarihsel işbölümündeki aşamalar, teknolojik bir ilerleme süreciyle ve önderlik rolünün sadece feodal zincirlerden kurtularak kapitalizmi yarattığı zannedilen kentli sınıflara atfedildiği ve süreci bir art arda geliş şeklinde kabul eden geleneksel modeldekine çok fazla benzemektedir. Marx'ın ifadesini kullanırsak, aslında, kapitalizm bir biçimde feodalizmin 'çatlakları'nda zaten mevcuttur ve kapitalizm feodal sistemin prangalarını 'parçalayıp attığı'nda tarihin ana akışına katılır. *Alman İdeolojisi* ve *Komünist Manifesto* gibi ilk dönem yazılarındaki anlatım öz olarak böyledir. Orada, kapitalizmin kökeni, önceden varsayıldığı kadar, yükselen burjuvazi tarafından nihayet feodal prangaları sökülüp atılarak serbest bırakılmayı bekleyen yeni bir toplumsal biçim olarak açıklanmaz. Bu, en azından geleneksel Marksist 'burjuva devrimi' fikirlerinde ifade edilen örtük anlatım biçimidir.

Marx'ın gerçekten farklı bir 'Marksist' yaklaşım tarzı için, *Grundrisse* ve *Kapital*'de yer alan politik ekonomi eleştirisine bakmamız gerekir. O yaklaşım tarzı açıkça modern kapitalizmin devrimci analizinde çok daha geliştirilmişti, fakat Marx, sistemin kökenini konu edinen tarihsel probleme ilişkin asıl eleştirisini, *Kapital*'in I. Cildinde yer alan 'sözde ilkel birikim' analiziyle gerçekleştirdi. Bu yaklaşım tarzı sonucunda eski paradigmadan kesin bir şekilde koptu ve aynı zamanda daha sonraki Marksist tarihçiler tarafından yapılacak önemli geliştirmelerin de temelini atmış oldu.

Gördüğümüz gibi, ilk olarak ve sistematik biçimde Adam

[1] Marx'taki iki tarih teorisine ilişkin olarak bkz. George Comninel, *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* (Londra: Verso, 1987). Ayrıca editörlüğünü A. L. Beier, David Cannadine ve James M. Rosenhaim'in yaptığı *The First Modern Society*'de (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) Robert Brenner'in 'Bourgeois Revolution and Transition to Capitalism' adlı çalışmasına bakınız.

Smith tarafından açıklanan klasik ticarileştirme modeli, 'ticaret toplumu'nun başlangıcındaki zenginliğin, ticari kavrama yeteneği ve tutumlulukla biriktirilmeye başlanan ve nihayet önemli miktarda yatırıma imkân verecek düzeye ulaşan bir ilkel birikim süreci olduğunu ima eder. Bu süreç, 'sermaye'nin 'ilkel' birikimini temsil eder – ve basitçe maddî zenginliğin toplanması anlamına gelir. Aynı tema, kapitalist gelişme üzerine çeşitli çağdaş çalışmalarda da etkisini korudu. Örneğin, kapitalizmin kökeninin kolonyal sömürü ve eşitsiz değişim yoluyla 'sermaye' birikiminin bir sonucu olarak açıklandığı anlatımlarda dahi görünmeye devam etti. Bu argümanlarda, kapitalizm ya da 'ticaret toplumu' yine ticaret ve zenginliğin niceliksel bir yaygınlaşması biçiminde anlaşılır. Dolayısıyla kendi 'hareket yasaları' olan bir toplumsal sistemden çok farklı bir dinamik ve çok farklı varoluş koşullarını içeren çok farklı bir toplumsal sisteme ilişkin bir *geçiş*e, daha doğrusu niteliksel bir değişime ilişkin kavrayış yok gibidir.

Marx, 'sözde ilkel birikim'i eleştirisinde, klasik ekonomi politik ve onun ticarileştirme modelinden net bir şekilde koptu. Ayrıntılarıyla ekonomi politiği eleştirisinde açıklanan genel ilkeler – bilhassa zenginliğin kendi başına 'sermaye' olmayıp sermayenin özgül bir toplumsal ilişki olduğu konusundaki ısrarı – burada feodalizmden kapitalizme geçişe uygulanır. Bu ilkelerden anlaşıldığı üzere, sadece zenginlikten ibaret olan birikim, kapitalizmin kökenindeki belirleyici faktör değildi. Klasik ekonomi politiğin 'ilkel birikimi' 'sözde'dir, çünkü sermaye, Marx'ın tarif ettiği üzere, sadece herhangi bir zenginlik ya da kâr birikimi değil, aynı zamanda bir toplumsal ilişkidir de, dolayısıyla kapitalizmi yaratan bu türden birikim değildir. Zenginliğin birikimi kapitalizmin açık ve zorunlu koşullarından birisi olsa bile yeter ya da belirleyici koşulu olmaktan uzaktı. Olsa olsa zenginliği *sermaye*ye dönüştüren toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki bir dönüşümdü.

Marx'ın 'sözde ilkel birikim' eleştirisinin özü (insanlar çok sık olarak 'sözde' ifadesinin anlamını kavramazlar), ister düpedüz hırsızlıktan, emperyalizmden, ticari kârdan ya da hatta ticari kâr için emek sömürüsünden kaynaklansın, birikimin hiçbir miktarı-

nın tek başına sermayeyi oluşturmadığı ve kapitalizmi üretemeyeceği esasına dayalıdır. Kapitalizmin özgül önkoşulu olarak kapitalist 'hareket yasaları'nı doğuran unsur, toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki bir dönüşümdür: Rekabet ve kâr maksimizasyonu zorunlulukları, artı değerin yeniden yatırıma dönüştürülmesi yönündeki bir *zorlama-refleks*, emek üretkenliğini artırmanın ve üretici güçlerin sistematik ve kesintisizce geliştirilmesi *gereği*.

Marx'ın anlatımında toplumsal mülkiyet ilişkilerinin kritik dönüşümü, İngiltere'nin kırsal bölgelerindeki üreticilerin mülklerine doğrudan el konulmasıyla gerçekleşti. Toprak sahiplerinin yeni tarımsal ilişkiler sürecinde kapitalist kiracıların ticari kârlarından giderek artan bir şekilde rant elde etmesine, çok sayıda küçük üreticinin mülksüzleştirilmesi ve birer ücretli emekçi haline gelmesi eşlik etti. Marx'ın, bu kırsal dönüşümü *gerçek* 'ilkel birikim' olarak değerlendirmesi, kritik bir zenginlik kütlesi yaratması nedeniyle değil, fakat bu toplumsal mülkiyet ilişkilerinin yeni ekonomik zorunlulukları, özellikle refleksif rekabeti ve üretici güçlerde sistematik bir gelişim ihtiyacı doğurmasıyla, dünyanın daha önce hiç görmediği türden yeni hareket yasalarına yol açmış olmaları nedeniyledir.

Argümanın temelini Marx'ın kapitalizmin tarihsel özgüllüğündeki ısrarı oluşturuyordu. Bu, kapitalizmin çok özgül tarihsel koşullarda tarihsel bir başlangıcının olduğu ve dolayısıyla tasavvur edilebilir bir sonunun olduğu anlamına geliyordu. Kapitalizm ne bir kaçınılmaz doğal sürecin ürünüydü ne de tarihin sonu.

GEÇİŞ TARTIŞMASI

Marx'tan itibaren en önemli Marksist tarihlemeler, onun ilkel birikim eleştirisinde atılan temeller üzerine inşa edildi. Çoğunlukla Marksist tarih teorileri olarak anılan ve en az işlenmiş teknolojik determinizm türlerini bütünüyle bir kenara bırakarak en ciddi karşı çıkışları sergileyen Marksist açıklamalar üzerinde yoğunlaşabiliriz.

1950'de ekonomist Paul Sweezy'in, iktisat tarihçisi Maurice

Dobb'un *Studies in the Development of Capitalism* (1946) çalışmasını eleştirmesiyle bir tartışma süreci başlamış oldu. İkisi arasında başlayan bu tartışma, genişleyerek ve çoğunlukla Marksist seçkin tarihçilerden oluşan geniş bir kesim içinde, ama daha sonra derlenerek bir kitap olarak yayımlanan[2] *Science and Society* dergisinde yürütülen bir tartışmaya dönüştü. 'Geçiş tartışması' olarak bilinen bu tartışma, konunun o zamandan bu yana Marksistler – ve diğerleri – arasındaki tartışmalarda merkezî referans noktası olarak kabul edilmesine yol açtı.

Dobb'un eseri geçiş meselesinin anlaşılmasında büyük bir ilerlemeyi temsil ediyordu. Bu gelenekteki diğer çalışmalarda – bilhassa ortaçağ Avrupa tarihçisi R. H. Hilton'ın yazılarında –olduğu gibi analizin temel önvarsayımların bir bölümünde, özellikle kapitalizm, ticaretin basit ve niceliksel bir yaygınlaşması kabul ediliyor ve çözülerek kapitalizmi doğuran feodalizmin anti tezinin kentlerde ve ticarette bulunacağı varsayımının sorgulanmasıyla eski modelin temelleri çürütülmüş oluyordu.

Sweezy ve Dobb arasında tartışma konusu olan merkezî problem, feodalizmden kapitalizme geçişteki 'ilk itki'nin nereye yerleştirileceğiydi. Geçişin birincil nedeni, feodalizmin temel kurucu yapısındaki aslî ilişkilerinde,yani toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkilerde mi? Yoksa o ilişkilerin dışında, özellikle ticaretin yaygınlaşmasında mı aranmalıydı?

Dobb ve Hilton, devam eden tartışma boyunca, feodalizmi kendi içinde çözen unsurun ticaret olmadığını kanıtlayan son derece önemli argümanlar kullandılar. Aslında, ticaret ve kentler doğal yapıları gereği feodalizme hiç de karşıt değildi. Buna karşın kapitalizm, feodalizmin temel ilişkilerindeki içsel faktörler tarafından, bizzat feodalizmdeki köylüler ve toprak sahipleri arasındaki sınıf mücadeleleri içinde çözülmesiyle kurulmuştu. Hilton özellikle Pirenne'in argümanının ampirik olarak hatalı olduğunun gösterildiğine işaret ederek; para, ticaret, kentler ve hatta sözde 'ticaret devrimi'nin feodal sisteme yabancı değil, tam tersine onunla nasıl bütünleşmiş olduklarını ayrıntılı bir şekilde or-

[2] R. H. Hilton tarafından editörlüğü yapılan *The Transition from Feudalism to Capitalism* (Londra: Verso, 1976).

taya koydu. Bu ise, geçişe katkıda bulunarak kesinlikle karmaşık bir sürecin yaşanmasına neden olan bu faktörlerin, aynı zamanda feodalizmi çözen unsurlar olarak kabul edilmemesi gerektiği anlamına geliyordu.

Hem Dobb'un hem de Hilton'un çeşitli biçimlerde belirttiklerine göre küçük meta üretiminin *özgürleşmesine* esas olarak toprak sahipleri ile köylüler arasındaki sınıf mücadelesi yol açmış, böylece prangalarından kurtulan feodalizm de, feodalizmin dağılması ve kapitalizmin doğuşuyla sonuçlanmıştır. Örneğin Dobb, 'sınıf mücadelesi basit ve doğrudan bir biçimde' kapitalizmi doğurmasa da diye ileri sürüyordu,

> küçük üretim tarzının feodal beye bağımlılığını değiştirmeye ve sonunda küçük üreticinin feodal sömürüden kurtulmasına hizmet etti. Kapitalizm küçük üretim tarzı (hareket serbestliği kazandığı ve toplumsal farklılaşmanın onun içinde geliştiği ölçüde) içinden işte o zaman gelişti.[3]

Benzer şekilde, ortaçağ köylüleri ve mücadeleleri üzerine yaptığı araştırmaları dönemsel tarih yazıcılığının en önemli çalışmaları arasında yer alan Hilton, geçişin izlerini toprak sahipleri ile köylüler arasındaki mücadelelere kadar götürdü. Hilton'a göre, toprak sahipleri tarafından köylülere artı-emeği transfer etmeleri yönünde yapılan baskılar, üretim tekniklerinin geliştirilmesinin esas nedeni olduğu gibi basit meta üretimindeki artışın da temeliydi. Aynı zamanda köylülerin baskılara direnişi, kapitalizme geçiş sürecini, yani 'meta üretiminin geliştirilmesi ve nihai olarak kapitalist girişimcinin ortaya çıkmasına imkân sağlayan köylü ve zanaatkâr ekonomilerinin özgürleştirilmesi' açısından kritik önemdeydi.[4]

Buna karşılık Sweezy, tüm verimsizliğine ve istikrarsızlığına, inatçılığına ve yapısal olarak değişime dirençli olmasına rağmen, feodalizmin çözülüş sürecindeki esas sürükleyici gücün dışsal

[3] Maurice Dobb, *a.g.e.*, s. 59.

[4] Hilton, *a.g.e.*, s. 27

zorunluluklar olduğu görüşünde ısrar etti. Feodal sistem aslında ihtiyaç duyduğu belli bir düzeydeki ticareti organizması içinde tolöre etti. Ancak yerelleşmiş kent ticareti ve (Sweezy'nin Henri Pirenne'i otorite olarak zikrettiği) uzun mesafeli ticaret temelinde kurulan aktarma merkezleriyle birlikte, feodal kullanım için üretim ilkesiyle gerilim halinde olan ve dolayısıyla da değişim için üretimin yaygınlaşmasını teşvik eden bir süreç işlemeye başladı.

Bununla birlikte Sweezy, kapitalizmin, bu sürecin doğrudan sonucu olmadığını ileri sürüyordu. Ticaretin yaygınlaşması, feodalizmi çözmeye ve on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda kapitalizmin temelini hazırlayan istikrarsız 'pre-kapitalist meta üretimi'nin geçiş evresini harekete geçirmeye yeterliydi, ancak kapitalizmin gelişiminde bu evrenin sonucu olarak başlayan farklı bir dönem vardı. Sweezy burada önemli bir açıklama yaparak şunları söylüyordu: '[Biz] genellikle bir toplumsal sistemden diğerine geçişi dolaysızca karşı karşıya gelen iki sistemin egemenlik mücadelesi verdiği bir süreç olarak düşünürüz', ancak feodalizmden kapitalizme geçişi bu koşullarda düşünmek 'ciddi bir hata' olurdu.[5]

Sweezy, sürecin ikinci evresini açıklamaya niyetlenmese de, başkaları tarafından yapılan açıklamalara ilişkin bazı eleştirel sorular ortaya attı. Sorulardan ikisi özellikle dikkat çekicidir. İlk olarak, – Marx'ın sanayi kapitalizmine 'gerçekten devrimci biçimde' geçiş teorisinin geleneksel yorumunun bir sonucu olarak – sanayi kapitalistlerinin küçük üreticilerin saflarından çıktığı görüşüyle ilgili kuşkularını dile getirdi. Bunun yerine, kapitalist işletmelerin üretim sisteminden kaynaklanan ve tedrici bir süreç içinde büyüyen küçük üreticinin tüccarlaşarak kapitalistleşmesini değil de, üreticinin, hem bir tüccar hem de bir ücretli emek kullanıcısı olarak '*yola koyulduğu*' ve ancak olgunlaşarak faaliyete geçebildiği bir süreci kapsayan "gerçekten devrimci biçimi" anlamamızı önerdi. [6]

[5] Paul Sweezy, *a.g.e.*, s. 49.

[6] A.g.e., s. 54.

Sweezy'nin işaret ettiği ikinci noktaya göre, meta üretimindeki genelleşmenin kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamayacağı gibi çok gelişmiş meta üretimi de – örneğin ortaçağ İtalyası ve Flamanyası'nda – zorunlu olarak kapitalizmi üretemeyecektir.[7] Tezinin akışı içinde anlamlı olan bir başka açıklama daha yaptı. Sweezy, Maurice Dobb'un feodalizmin çöküşünün köylülerin aşırı sömürülmesi ve bunun doğurduğu sınıf çatışmalarının sonucu olduğu yolundaki teorisini, 'Batı Avrupa feodalizminin çöküşünü, yönetici sınıfın toplumun emek gücü üzerindeki kontrolünü yitirmesi ve dolayısıyla da sömürme yeteneğindeki basiretsizlikten kaynaklandığını söylemek daha doğru' olur önerisiyle karşıladı.[8]

Elbetteki bu özet, tartışmaya katılanların sunduğu karmaşık argümanların kabaca kısaltılması ve basitleştirilmesi olsa bile, tarafların dayandığı varsayımlara ilişkin başka eleştirel soruların ortaya atılmasıyla daha doyurucu bir hale getirecektir. Konu ilk bakışta oldukça açık görünüyor: Dobb, ticarileştirme modeline saldırırken, Sweezy ticarileşme modelini savunuyordu. Fakat, bir süre sonra Marksist tarihçi Robert Brenner, ana hatları ilk defa ve kesin olarak Adam Smith tarafından çizilen klasik ticarileştirme modeline benzer bir olguya bağlılıkları nedeniyle André Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein gibi diğerleriyle birlikte Sweezy'yi de, 'neo-Smithçi' olmakla suçladı.[9] Brenner, bazı Marksistlerin fiilen doğruluğunu araştırmadan eski modelin varsayımlarını – yani kapitalizmin özgül dinamiğini ve onun emek üretkenliğini artırma gereksinimini ticaretin yaygınlaşmasının kaçınılmaz bir sonucu olarak ele alma eğilimini – kabul ettiklerine ilişkin güçlü bir argüman sundu.

Görünüşe göre Sweezy'nin argümanı, ticarileştirme modelinin ana hatlarına tamamen uygundur, ama Dobb'un açıklaması

---

[7] A.g.e., s.106-7.

[8] A.g.e., s. 46.

[9] Brenner, 'The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism', *New Left Review* 104 (Temmuz/Ağustos 1977) s. 25-92.

ona karşı cephesel bir saldırıdır. Sweezy'nin özel olarak Pirenne'in tezinden yola çıktığı sanılabilir, ama daha genel olarak yaygınlaşan uzun mesafeli ticaret sistemi ile feodalizmin esas ilkeleri arasındaki temel antagonizmayı ima eder, fakat zaman zaman da pre-kapitalist ekonomik aktörlere kapitalizme özgü bir rasyonalite atfetmeyi ihmal etmez. Buna karşıt olarak Dobb ve Hilton, kentlerin ve ticaretin doğaları gereği ve zorunlu olarak feodalizme karşıt olduklarını ve 'ana kuvvet'in feodalizmin temel mülkiyet ilişkileri içinde bulunması gerektiğini dolayısıyla da toprak sahipleri ile köylüler arasındaki sınıf mücadelesinin sürecin merkezî unsurunu oluşturduğunda ısrar ederler.

Ne var ki tartışmaya ilişkin söylenecekler bundan ibaret değildir. Dobb ve Hilton, 'ana kuvvet'i kent yerine kıra yerleştirerek ve ticari yaygınlaşmanın yerine, artık'a el koyanlarla üreticiler arasındaki sınıf mücadelesi üzerinde yoğunlaşarak ticarileştirme modelinden kesin bir şekilde uzaklaşmıştır. Ancak kritik varsayım aynı şekilde korunur: Kapitalizm feodalizmin prangaları kırıldığında ortaya çıkar. Kapitalizm bir şekilde feodalizmin çatlaklarında zaten mevcuttur, orada sadece serbest bırakılmayı bekler.

Dobb ve Hilton, böylece, ticarileştirme modelinin temel varsayımlarının tümüne karşı çıktıktılarına dair izlenim yaratmazlar, ancak Sweezy tarafından ortaya atılan soruların bir kısmı onların çözümsüz bıraktığı problemlerin kalbine yönelir. Dobb ve Hilton'ın argümanlarında göze çarpan bir noktaya göre: Kapitalizme geçiş, basit meta üretiminde mevcut olan ekonomik mantığın özgürleştirilmesi ya da 'serbest bırakılması' meselesidir. Şans verildiğinde meta üreticisi köylünün (ve zanaatkârın) bir kapitalist haline geleceği gibi güçlü bir izlenim ediniriz. Ağırlık merkezi kentten kıra kayan bu argümanla sınıf mücadelesine yeni bir rol verildi, ama bu argümanın dayandığı varsayımlar ticarileştirme modelinin temel önvarsayımlarının bir kısmından ne kadar farklıdır? Kapitalist piyasanın bir zorunluluk olmaktan ziyade bir fırsat olduğu ve kapitalizmin doğuşunun açıklanmasında gerekli olan unsurun tümden yeni bir ekonomik mantığın yaratılması değil de,

engellerin kaldırılması, prangaların kırılması olduğu önvarsayımlarından ne denli uzağız? Elbette, sınıf mücadelesi sürecin merkezindedir, ancak o her şeyden önce, zaten hazır ve nazır olan bir şeyin önündeki engellerin kaldırılmasının bir aracı olarak hizmet görür.

Ticarileştirme modeli ve ilgili diğer açıklamalar, kapitalizmin ortaya çıkışının açıklanmasında, mevcudiyetini ya da fiilî bir kapitalist rasyonaliteyi varsayar. Feodalizmin karşısına zaten mevcut olan bir kapitalizm ya da en azından, ortaya çıkışı hiçbir zaman açıklanmayan 'zaten mevcut' olan kapitalist süreç mantığı ile çıkılır. Hilton ve Dobb gibi Marksistler tarafından yapılan açıklamalar feodalizm ve ticaretin anti tezi üzerine geliştirilen ama pekçok açıdan ticarileştirme modeline bağlı olan varsayımlar için yıkıcı olmuştur. Hilton ve Dobb, önemli bir tuzaktan tamamıyla kaçınayı başaramaz. Zira onlar, bazı önemli açılardan hâlâ bizzat açıklanması gereken unsuru varsayarlar.

Onlar, Sweezy tarafından İtalya ve Flamanya'dakiler gibi gelişkin ticari merkezlerin 'başarısızlığı'na ilişkin soruya tam ve ikna edici bir cevap vermezler. Burada yine, sadece bu ticari kentlerin olgunlaşmasının önündeki *engeller*i açıklayan, fakat kapitalizmi sorgulamadan kabul eden bir eğilim söz konusudur. Flamanya ve İtalya hakkında sorulan soru, İngiltere örneğinde olduğu gibi kapitalist zorunlulukların ekonomik aktörlere hangi koşullarda ve nasıl kabul ettirildiği değil, geçişlerde 'başarısızlığa uğrayan' ekonomik aktörlerin yeni bir toplumsal biçimin yaratılması sürecinde – en azından ideolojik ya da kültürel nedenlerden – feodalizmle olan bağlarını koparmakta neden gönülsüz davrandıkları ya da nasıl aciz kaldıklarıdır.[10]

Sweezy'nin 'gerçekten devrimci biçim' hakkındaki kuşkularına gelince, tartışmanın ileri evrelerinde Marx'ın kafasındaki geleneksel yoruma olan itirazlarının bir kısmını geri çekti, ama fikrin kendisine ilişkin itirazlarına dair aynı şeyi yapmadı. Kapita-

[10] Örneğin editörlüğünü Hilton'un yaptığı *Transition* s.157-9'da bkz. Hilton, 'Capitalism - What's in a Name?

lizmin küçük meta üreticilerinin kapitalistlere dönüşmesi sürecinde ortaya çıktığı fikrinden neden rahatsızlık duyduğunu hiçbir zaman tam olarak açıklamadı, fakat bu fikri yapısal olarak akıl dışı bulduğuna ilişkin izlenimler yarattı.

Aslında çekinceleri her ne olursa olsun Sweezy'nin kuşkuculuğunun sağlam nedenleri vardı. Buradaki bakış açımıza göre problem, kapitalizmi yaratma onurunun 'gerçekten devrimci biçim' tarafından ortaya çıkan küçük çiftçilere atfedilmesi değildir. Anlaşılacağı gibi problem daha ziyade – nihai engellerin ortadan kaldırılması için burjuva devrimleri gerekli olsa dahi –, kapitalizmin küçük meta üretimindeki az ya da çok organik artış olarak ele alınması ve kapitalist yolun küçük çiftçiler tarafından serbestçe ve herhangi bir engelle karşılaşmadan tercih edilmiş olunmasının kabuludür. Sweezy, 'gerçekten devrimci biçim'e itiraz ederken kafasının içinde her ne olursa olsun, üreticilerin kapitalist gibi davranma eğiliminin açıklanması için onların sadece kısıtlamalardan kurtulmaları ya da 'orta tabaka'dan büyük mülk sahipliğine doğru gelişmelerinden daha fazla şeye ihtiyaç olduğunu söylemek kesinlikle mantıklı olurdu. Diğer bir ifadeyle, küçük meta üretimi ile kapitalizm arasında sadece niceliksel değil, niteliksel bir fark, açıklanmayı bekleyen bir fark vardır.

MUTLAKİYET VE KAPİTALİZM ÜZERİNE PERRY ANDERSON

1970'lerde bir diğer nüfuzlu Marksist, *New Left Review* editörü Perry Anderson bir üçleme olarak planladığı ve Greko-Romen antikiteden Avrupa feodalizmine geçişi konu edinen bir araştırmayla (*Passages from Antiquity to Feudalism*) başlayıp Avrupa'da mutlakiyetin analiziyle (*Lineages of the Absolutist State*) devam eden, burjuva devrimleri ve kapitalizmin gelişimine ilişkin bir araştırmayla doruğa çıkan ve buyurgan ifadelerle dolup taşan çalışmasının ilk iki cildini yayımladı. Kapitalizme geçiş açıklamasını tamamlayacak olan üçüncü cilt henüz yayınlanma-

mış olsa da, ilk iki ciltten, özellikle de *Lineages*'den ve çeşitli bölümlere içerilen ayrıntılardan öğrenilecek çok şey olduğu anlaşılıyor.

Konuya niyetimize uygun olması bakımından Anderson'un feodalizm tanımıyla başlayabiliriz. Anderson'da feodalizm, 'hiyerarşik ve koşullu bir mülkiyet zinciriyle ilişkilenerek 'parçalı bir egemenlikler zinciri'ne dönüşen ve nihayet 'ekonomik bir idarenin organik *birlik*'i tarafından tayin edilen üretim tarzı'ydı. Buna göre, devlet iktidarı feodal beyler arasında parçalı durumdadır, beylik ise, ekonominin ve idare tarzının birliğini temsil etmektedir. Feodal beylerin sahip olduğu devlet parçası – onların siyasî, adlî ve askerî güçleri – bir ve aynı zamanda bağımlı köylülerin artık emeğine el koymakla ekonomik gücü de oluşturmaktadır. Ve beyliğe, 'ekonomik sömürü ve siyasî-yasal baskının kaynaştığı' 'bir artık sızdırma mekanizması' olarak serflik eşlik ediyordu.[11]

Ama feodal formasyonu istikrarsızlaştıran bir şey oldu. Eski feodal bağlar, vergi ve rantların paralı ranta dönüşmesi ve daha da özel olarak meta ekonomisinin büyümesi sonucunda iyice zayıfladı. Anderson, 'vergi ve rantların genel olarak paralı ranta dönüşümüyle', 'köylülük üzerindeki politik ve ekonomik baskının hücresel birliğinde ciddi bir zayıflama olduğunu ve dağılma tehlikesi gösterdiğini ileri sürer. Sonuç, siyasî-yasal baskının yukarıya, merkezî, askerî bir doruğa – Mutlakiyetçi Devlet- *ötelenmesi* oldu'[12]

Bu arada kentte, parçalı feodal sistemin çatlaklarında, aristokrasi tarafından kontrol edilmeyen bir ekonomi dünyası ortaya çıkmıştı. Aynı zamanda bu kentler teknik yeniliklere de sahne oldu. Anderson bundan, 'siyasî sistem feodal kalırken ... toplumun giderek daha çok burjuvalaştı'ğı sonucunu çıkarır.[13]

Mutlakiyetin ortaya çıkışı, Anderson'un kapitalizmin doğuşu-

[11] Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra: Verso, 1974) s.19.

[12] A.g.e.

[13] A.g.e., s.23.

na ilişkin argümanında kritik bir adımı temsil eder. Mutlakiyet, kapitalist ya da proto-kapitalist bir devlet değildi. Anderson'a göre, arada herhangi bir fark olsa da, mutlakiyetin temel yapısı esas olarak feodaldi ve köylü kitlelerini geleneksel toplumsal konumlarına gerisin geriye sıkıştırmak üzere tasarlanan, '*yeniden düzenlenen ve görevlendirilen feodal bir tahakküm aygıtı*'ydı.[14] Fakat, kapitalizmin gelişiminde merkezî önemdeki bir momentti.

İronik şekilde, feodal baskı gücünün yukarı doğru gerçekleşen bu yer değiştirmesi – Anderson'a göre, en azından onun kapitalizmin evrimine olan temel katkısı – feodalizmi karakterize eden ekonomi ve idare şeklindeki birliğin *çatlamasıyla* sonuçlandı. Bir tarafta, politik iktidar monarşik devlet olarak yoğunlaştı. Diğer yandan ise ekonominin belli bir bağımsızlık kazanmaya başladığı görüldü. Siyasî-yasal baskının 'yukarıya ötelenmesi', feodalizmin çatlaklarında gelişen meta ekonomisinin ve 'burjuva toplumu'nun özgürleştirilmesi ve kendi koşullarındaki gelişimine izin verilmesiyle sonuçlandı.

Anderson'un mutlakiyet kavramı kalın hatlarıyla böyledir. Büyük bölümüyle de çok aydınlatıcıdır. Mutlakiyetçi devleti özünde feodal olarak nitelemesi, daha yakın bir incelemeyi gerektirse de özellikle yararlıdır. Anderson'ın ne demek istediğini unutmayın. Mutlakiyetçi devlet, özünde feodaldi diye ısrar eder, çünkü mutlakiyet, yukarıya doğru yer değiştirmeyi ve feodal beylerin siyasî-yasal baskıcı iktidarlarının, ekonomik sömürüden ayrılarak merkezileşmesini temsil etti. Bunu farklı bir şekilde, mutlakiyetçi devletin iki sömürü momentini birbirinden – artık sızdırma sürecini bir tarafa onu sürdüren baskıcı iktidarı diğer tarafa – ayırmış olması biçiminde de açıklayabiliriz: Bu iki sömürü momenti daha sonra ayrı alanlarda ilerlediler. Ekonomi ve hükümet etme biçiminin feodal kaynaşması, kapitalizmin ayırıcı karakteristiğine yol açarak 'ekonomi'nin kendi iç mantığı çerçevesinde yavaşça gelişmesine imkân sağladı.

Mutlakiyetin, farklı bir anlamda feodal iktidarın merkezileş-

[14] A.g.e., s.18.

mesini temsil ettiğini öne süren başka bir görüşe göre: Monarşik devlet, feodal beylikteki maledinmeyle benzeşen bir maledinme biçiminin artık emeğe el koyma aracı işlevini yerine getirir. Bununla birlikte ekonomik ve politik gücün birbiriyle kaynaşmış durumda olmasına karşın köylünün artık emeğine elkoyma sürecinde devletin ve bey'in işlevleri farklı tarzlarda devam etmektedir: Devlet ve devletin memurları köylünün artı emeğine vergi biçiminde el koymaya devam ederken feodal bey rant olarak el koyar.

Anderson kimi zaman mutlakiyeti bu koşullara rağmen ekonomik ve politik alanların bir birliği olarak düşünüyor gibidir. Ama mutlakiyetin kapitalizme geçişte merkezî bir rol oynadığı argümanının tümü mutlakiyetçi devletin politik ve ekonomik alanları *ayırma*daki esas işlevine bağlıdır. Mutlakiyetçi devlette 'yukarı doğru merkezileşen'in politik ve ekonomik alanların feodal *kaynaşması* değil, ekonomik sömürü momentinden farklı olarak feodalizmin siyasî-yasal ya da baskıcı momenti olduğunu vurgulamak için büyük çaba sarf eder. Mutlakiyetçi devlet, basit bir şekilde onun için farklı bir düzlemde gerçekleşen ekonomik sömürüyü zorla yürüten siyasî-yasal baskıcı iktidarın temsilcisidir.

Aslında Anderson'un argümanında, feodal siyasî iktidarın yukarıya doğru ötelenmesi, eski modelin diğer versiyonlarında prangaların kırılmasının oynadığı rolle yerine getirilen işlevi üstlenir. Gerçekte mutlakiyet, feodalizmin ekonomi aracılığıyla prangalarından kurtulduğu esas araç değilse bile, esas araç olarak görünür. Öyleyse mutlakiyet, feodalizm ve kapitalizm arasında zorunlu bir geçiş noktası gibi durur. Ne olursa olsun 'ekonomi' doğrudan doğruya, siyasî kölelikten azat edilen ve büyüme sürecine giren meta ekonomisinin kendine özgü yeteneklerince belirlenen eğilimleri izledi. Kapitalizm açıkça, burjuvazinin siyasî iktidarı burjuva devrimleriyle ele geçirip, devleti kendi özgül gereksinimlerine uygun şekilde dönüştürünceye kadar geçen sürede, tam olarak tamamlanmasa da ekonominin özgürleştirilmesinin, feodalizmin ölü elinin devre dışı bırakılmasının ve eko-

nomik rasyonalitenin doğal taşıyıcılarının yani kentlilerin ya da burjuvazinin serbest bırakılmasının bir sonucuydu.

Feodalizmden kapitalizme geçişte mutlakiyetin temel evre kabul edilmesi, ciddi ampirik problemler içermektedir. En azından Fransa'da mutlakiyetin kapitalizmin doğumuna yol açmamış (bu konuda daha fazla bilgi için II. Bölüm'e bakınız) olması ve öte yandan da İngiliz kapitalizminin mutlakiyetten gerçek anlamda yararlanamamış olması bir problemdir. Durum böyle olduğuna göre, mutlakiyetin feodalizm ile kapitalizm arasında bir geçiş evresi değil, ama tam tersine feodalizmden çıkışa alternatif bir yolu olduğunu ileri sürmek çok daha akla yatkın olabilir. Her halükârda, kapitalizme geçişe ilişkin daha önceki temel biçimde olduğu gibi, Anderson'un açıklamasının da içerdiği çok sayıda temel yönü gözden kaçırmadan, ama her şeyden önce feodalizmin çatlaklarında mevcut olan – yeterince açıklanamayan – bir toplumsal biçimin prangalarının sökülmesine dayandığı açık olmalıdır.

Anderson'un argümanı, tüm sofistike karmaşıklığına rağmen, ticarileştirme modelinin – büyüleyici ve pek çok açıdan aydınlatıcı ama en azından – rafine edilmiş halidir. Anderson'un argümanındaki, o eski açıklamanın yankıları Robert Brenner'in *Merchants and Revolution* kitabı üzerine bir eleştirideki ifadede çok daha iyi anlaşılabilir. Anderson eleştirisine, Brenner'in kapitalizmi özgül bir İngiliz fenomeni olarak tanımlaması üzerinde durarak başlar:

> Bir ülkede kapitalizm fikri, harfi harfine alındığında, sosyalizm fikrinden ancak bir parça daha fazla akla yatkındır. Marx' a göre, sermayenin modern biyografisinin farklı momentleri, 'on yedinci yüzyılın sonunda İngiltere'de sistematik bir şekilde birleşene' kadar İtalya kentlerinden Flamanya ve Hollanda'ya, Portekiz ya da İspanya İmparatorluklarına ve Fransa limanlarına dek uzanan kümülatif bir sinsile içinde dağılır. Tarihsel olarak kapitalizmin ortaya çıkışını, birbiriyle içsel bağlantı alanlarından bir zincir boyunca ileriye doğru hareket ederek karmaşıklaşan katma değerli bir süreç olarak görmek daha anlamlıdır. Bu hikâyede kentlerin rolü daima merkezidir. Stuart'ın zamanında Hollanda

tarımının en azından zengin bir kent toplumuna bitişik olması nedeniyle İngiliz tarımından ileri olması gibi, İngiliz toprak sahipleri de Flaman kentlerindeki yün piyasası olmadan asla ticari tarıma dönüşü başlatamazlardı.[15]

Anderson tarafından aktarılan pasajda, Marx'ın *kapitalizm*in kökenlerini açıklarken özgül kapitalist 'hareket yasaları'nın ortaya çıkışını, özgül kapitalist toplumsal ilişkilerini, özgül kapitalist sömürü biçimini, ya da kendini sürdüren ekonomik gelişmenin zorunluluklarını değil '*sanayi kapitalisti*nin doğuşu'nu açıkladığına dikkat etmeliyiz. Marx (zenginliğin) birikimin– yani hali hazırda kapitalist toplum koşulları (İngiltere'de) – üretkenkenliğinin uygun koşullarda basit olmayan tefeci ve ticaret kârından sanayi sermayesine nasıl dönüştüğünü açıklamaya çalışır.[16] Marx, kapitalist *sistem*in kökenlerini, özgül kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkilerine ve onlarla ilişkili dinamiği doğuran 'sözde ilkel birikim'i – Marx'a göre doğrudan üreticilerin, ama özellikle köylülerin mülklerine el konulması – kararlı bir şekilde İngiltere'ye ve İngiliz kırına yerleştirir.

Burada yine, Marx'ın sanayi kapitalizminin *sine qua non*'u (olmazsa olmaz şart) olarak değerlendirdiği *içpiyasa* açısından benzeri görülmemiş uygun koşullar ortaya çıktı. Marx, kendinden sonra Brenner'in yaptığı gibi, İngiltere'deki gelişimin farklılığını açıklama gereğini teslim eder. Brenner'in belirttiği gibi, uluslararası ticaret ağı içinde bulunmasına rağmen kapitalizmin *gerçekten* bir ülkede gerçekleşmesi sadece İngiltere'ye özgüdür. Çünkü ortaçağ döneminin diğer üretim merkezlerinde ihracat patlaması yaşanırken, erken modern dönem İngilteresi düşüşe geçen yurtdışı piyasalara rağmen endüstriyel büyümeyi sürdürebilmiştir. Bu eşsiz durum sadece İngiltere'ye özgüdür.[17]

Fakat zihnimizin, Marx'ın tarım ve sanayi kapitalizmi ilişkisi hakkındaki görüşleri (ya da cevaplamadan bıraktığı sorular ve as-

[15] Anderson, 'Maurice Thomson's War', *London Review of Books*, 4 Kasım 1993, s. 17.

[16] Örneğin bkz. Karl Marx, Capital Cilt 1. (Moskova) s. 699-701.

[17] Brenner, 'The Origins of Capitalist Development' s. 76-77.

lında çözümlediği tutarsızlıklarla) üzerine yapılan spekülasyonlar nedeniyle karışmaması gerekir. Anderson'un gözlemlerinin meseleyi sadece çözülmüş varsaydığına dikkat çekmek gerekiyor. Örneğin, İngiliz ticaret tarımının yün ticareti için Flamanya piyasasını önceden varsaymasıyla, 'ticaret tarımı'nın nasıl *kapitalist* tarım haline geldiğini, ticaret imkânlarının nasıl sadece *fiili gerçek* değil, ama *rekabetçi üretimin zorunluluğu* olduğunu, piyasa *fırsatlarının* uygunluklarının nasıl piyasa zorunlulukları olduğunu, bu özgül tarım türünün bir kapitalist *sistem*in gelişimini nasıl hazırladığını açıklamak çok daha başka şeydir.

Avrupa ticaret sisteminin kapitalizmin zorunlu bir koşulu olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz, ama ticaret ve kapitalizmin bir ve aynı şey olduğunu ya da basit bir büyüme süreciyle birinin diğerine dönüştüğünü varsayamayız. Anderson gösterilmesi gereken şeyi, yani ticaretin ya da aslında piyasa için üretimin (yazılı tarihin büyük bölümünde yaygın bir pratiktir), sadece belli bir noktadan sonra kritik kütleye ulaştığını ve bunun yaygınlaşmasının kapitalizmle sonuçlandığını varsaydı. Diğer bir ifadeyle argümanı, ticarileştirme modelinin yakasını bırakmayan ve hep musallat olan başlangıç noktasına geri dönüşten musdariptir.

3
MARKSİST ALTERNATİFLER

Solda yürütülen geçiş tartışmasında, üreticilerin piyasa *zorunluluklarının* yönetimine nasıl ve hangi koşullarda girdiklerine dair ne bir açıklamada bulunulmuş ne de bir adres gösterilmiştir. Ancak kapitalizmin, genel olarak piyasa *fırsatlarının* gerçekleşmesinin önündeki engellerin kaldırılmasıyla ortaya çıktığı varsayımına dayandırıldığı anlaşılıyordu. Bununla birlikte Marksistler arasında karşılıklı meydan okumalarla devam eden geçiş tartışmasının ilerleyen aşamalarındaki açıklama çabalarının hem feodalizmden kapitalizme geçiş ve hem de kapitalist ilkelerle pre-kapitalist toplumların henüz anlaşılmadan – yani bizzat açıklanması gereken şeyi varsaymadan – sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

BRENNER TARTIŞMASI

Tarihçi Robert Brenner, *Past and Present* dergisinde 1976 yılında yayımlanan '*Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Sanayi öncesi Avrupa'da Tarımda Sınıf Yapısı ve Ekonomik Gelişme) adlı önemli kabul etmek gereken makalesiyle bir tartışmayı da başlatmış oldu.[1] Makalenin hedefi iki etkin tarihi açıklama modeliydi. İlki, Ortaçağ

[1] Brenner'in orijinal makalesi ilk olarak *Past and Present* 70'de (Şubat 1976) yayımlandı. Bu makaleye M.M. Postan ve John Hatcher, Patricia Croot ve David Parker, Heide Wunder, Emmanuel Le Roy Ladurie, Guy Bois, R.H.Hilton, J. P. Cooper ve Arnost Klima'nın cevapları izleyen

sonrası Avrupa'daki ekonomik gelişmenin nüfus artışındaki uzun dönemli çevrimleri izlediğini savunan, Brenner'in de yüzyılın Malthusçuluğu olarak adlandırdığı ve giderek hâkim duruma geçen demografik model, ikincisi ise ticarileştirme modeliydi.

Brenner, rekabet halindeki bu modellerin her ikisinin de temellerine saldırdı. Özellikle, farklı ülkelerde aynı faktörler tarafından yalnızca sınıflar arasındaki gelir dağılımı söz konusu olduğunda değil, ama uzun vadeli ekonomik büyüme ve üretici güçlerin gelişimi için de değişik sonuçları ve zıt etkiler üreten sürecin neden açıklanamadığı üzerinde durdu. Görünüşe göre benzer nedenlerin – birisinde benzer demografik kalıplar, diğerinde ise gelişen benzer ticaret ağına dahil olma – ayrı yönlerdeki sonuçları, statülerinin bağımsız değişkenler olarak sorgulanması için yeterliydi ve bu vurgularıyla hâkim modellerin açıklama gücünü ciddi biçimde zayıflattılar.

Brenner, erken modern İngiltere'de ortaya çıkan, kendini kesintisizce ve eşi görülmemiş biçimde üretmeye devam eden ekonomik büyüme süreciyle ilgili güçlü bir alternatif ortaya koydu.

---

sayılarda yer aldı. En sonunda Brenner'in kapsamlı bir cevabı geldi. Tüm tartışma, editörlüğü T. H. Aston ve C. H. E. Philpin tarafından yapılan *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Euope*'da (Cambridge: Cambridge University Press, 1985) yayımlandı. Brenner'in en önemli diğer eserleri 'The originis of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism', *New Left Review* 104 (Temmuz/Ağustos 1977) s. 25-92; editörlüğünü John Roemer'in yaptığı *Analytical Marxism*'de (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) 'The Social Basis of Economic Development'; editörlüğünü A. L. Beier, David Cannadine ve James M. Rosenheim'in yaptığı *The First Modern Society*'de (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) 'Bourgeois Revolution and Transition to Capitalism'; ve *Merchants and Revolution: Commercial Change, Political Conflict, and London's Overseas Traders*, 1550-1653 (Cambridge: Cambridge University Press ve Princeton: Princeton University Press, 1993). Eserini daha geniş çaplı olarak *International Review of Social History* 41'de (1996) (s.209-32) yayımlanan Capitalism,Merchants and Bourgeois Revolution: Reflections on the Brenner Debate and Its Sequel'da tartıştım. Buradaki argümanımın bazı bölümleri oradan alınmıştır.

Brenner'in açıklaması, demografik çevrimler ya da ticaretin yaygınlaşması gibi önemini reddetmediği diğer faktörlerin farklı bağlamlarda ve ayrı istikametlerdeki sonuçlarını belirleyen değişik toplumsal mülkiyet ilişkileri konfigürasyonları üzerine odaklandı.

Maurice Dobb'dan etkilenen Brenner, geçiş tartışmasının orijinalliği açısından da açıkça Sweezy'den çok Dobb'un tarafında yer alıyordu. Dobb'un argümanının belli yönleri Sweezy'i olduğu kadar Brenner'i de rahatsız etti. Kapitalizmin kökenini daha önceki varlığını kabul etmeden açıklama çabasına giren Brenner, feodalizme meydan okuyacak bir kapitalizmin embriyonik bir tarzda da olsa mevcut olmadığı sonucunu çıkardı – ve bu yalnızca pre-kapitalist ticaret biçimlerine değil, ama Dobb ve Hilton tarzındaki bir proto-kapitalizm türü olarak ele alınan küçük meta üretimine de uygulandı. Sweezy gibi, o da ekonomik aktörlerin şans verilmesi durumunda kapitalist stratejileri benimseyebilecekleri tezinin sürdürülmesini ve geçişe ilişkin diğer açıklamaların pre-kapitalist ekonomilerin 'içmantığını ve dayanışmasını' ihmal etmekle eleştirerek – yalnızca ticarileştirme modeline değil, ama bazı açılardan yükselen küçük meta üretimi teorisine dahi uygulanan bir eleştiri – başlangıç noktası olarak feodalizmin direngenliğini aldı.

Bununla birlikte, Sweezy gibi Brenner'da feodalizmin çözülmesinde bazı dışsal güçlerin varlığını arayarak ilerlemedi. (Örneğin, belli mülkiyet ilişkileri bağlamında ticaretin, pre-kapitalist mülkiyet biçimlerini gevşetmekten ziyade *sıkılaştıracağını* öne sürdü ve böyle de oldu.). Dobb, ve Hilton gibi feodalizmin içsel dinamiğini aradı. Ama Dobb ve Hilton'un yaklaşımıyla arasındaki temel fark da buradadır: Brenner'in aradığı, açıkça varolan kapitalist mantığı önceden varsaymayan bir içsel dinamikti.

Sınıf mücadelesi figürleri, Dobb ve Hilton'un argümanlarında olduğu kadar Brenner'in argümanlarında da belirginleşerek önemini korumuştur. Fakat Brenner'daki sınıf mücadelesi, itici gücün kapitalizme doğru *özgürleştirilmesi* meselesi olarak kavranmamalıdır. Brenner'e göre mesele, varlıklarını İngiltere'ye has

özgül koşullar içinde muhafaza etmek, dolayısıyla kendilerini *olduğu gibi* yeniden üretmek amacıyla hareket eden feodal beylerle köylüler arasında gerçekleşen gayrî iradî sınıf savaşımının kapitalizm için gereken dinamiği de harekete geçirmesi olarak kavranmalıdır. Amaçlanmayan sonuç, üreticilerin piyasanın zorunluluklarına tâbi olmalarıydı. Böylece Brenner, aslında eski modelden ve onun açıklanması gereken şeyi varsayma eğiliminden koptu.

Brenner'in açıklaması, İngiltere'deki mülkiyet ilişkilerinin oldukça özgül koşullarıyla ilgilidir ve yalnızca Avrupa'nın diğer yerlere göre özgüllüğünü değil, ama Avrupa'daki çeşitli devletler arasındaki farklılıkları da vurgular. Başka bir ifadeyle, örneğin, Michael Mann'ın ortaçağda genel olarak Avrupa'ya atfettiği ayırt edici koşullar, Brenner'e göre kapitalizmin gelişiminin ya da İngiltere'de ortaya çıkan ve kendi kendini sürdüren ekonomik büyüme sürecinin özgüllüğünü açıklamaya yeterli değildir. Aslında argümanı, feodalizmin çözülüşünün Avrupa'da birden çok sonucunun olduğunu – özellikle, İngiltere'de kapitalizm ve Fransa'da mutlakiyet (Perry Anderson'a göre olduğu gibi, basitçe kapitalizme az ya da çok doğrusal şekilde bir geçiş evresi olmayan bir mutlakiyet) – açıkça ortaya koymaktadır.

İngiltere'de büyük oranda toprak, istisnaî şekilde toprak sahiplerinin mülkiyetindeydi ve kiracılar tarafından işleniyordu. Toprak kullanım hakkı koşulları, rantların giderek artan biçimde, yasa ya da gelenek tarafından değil, ama piyasa koşullarına göre tespit edildiği kontratlar biçimini aldı. Bir kontrat piyasasının mevcut olduğu dahi söylenebilirdi. Kullanım hakkının ağır koşulları sonucunda, giderek çoğalan kiracılar basitçe geçim araçlarına ve bizzat toprağın kendisine erişiminin garantilenmesi için piyasa koşullarına – piyasa için üretme ve küçük üreticiden büyüyerek kapitalistleşme *fırsatı* değil, ama piyasa için uzmanlaşma ve rekabetçi bir şekilde üretme *gereği* – tâbi kılınıyordu. Çünkü bu durum, geçim araçlarının doğrudan mülkiyetine sahip olan ve piyasada değişime girdiklerinde bile rekabete ve piyasanın zorlamalarına karşı korunan köylülerin durumuyla çelişki yaratıyordu.

İngiltere'de toprak sahiplerinin aynı zamanda, özel bir konumu da vardı. En iyi ve büyük oranlardaki toprağı benzersiz biçimde kontrol ediyor olmalarına rağmen, söz gelimi Fransız aristokrasinin zenginliğinin büyük bölümünü korumak için bel bağladığı ekonomi-dışı güçleri yoktu – ve aslında buna ihtiyaçları da yoktu. İngiliz yönetici sınıfı, baskı yoluyla daha fazla artık sızdırmaktan ziyade kiracıların *üretkenliğ*ine artan bağımlılıkları nedeniyle farklılık gösteriyordu.

Başka bir ifadeyle ve Brenner'in nitelemesini kullanarak, İngiltere'deki mülkiyet ilişkilerinin, farklı 'yeniden üretim kuralları'nı içerdiğini söyleyebiliriz. Hem doğrudan üreticiler hem de toprak sahipleri, yeniden üretim süreçleri için gereken şartları garantilemek amacıyla, piyasaya tarihte görülmemiş ölçülerde bağlandılar. Bu kurallar kendilerine özgü farklı hareket yasalarını üretti. Sonuçta ise yeni bir tarihsel dinamik harekete geçti: Eski Malthusçu çevrimlerden eşsiz bir kopuş, kendini kesintisizce sürdürmeye devam eden bir gelişme süreci, sonuçları üretkenliği artırma gereği üzerinde görülen yeni rekabetçi baskılar vs. vs. Esasında bu yeni dinamik İngiltere'ye özgü (II. Bölüm'de daha ayrıntılı bir şekilde tartışılacak olan) tarım kapitalizmidir.

Dobb ve Hilton'dan açık bir şekilde etkilense bile Brenner'in kullandığı argümanın farklı olduğu artık anlaşılmış olmalıdır. Brenner'in argümanındaki etkin ilke, fırsat değil zorlama ya da zorunluluktur. Örneğin, eğer küçük meta üreticisi ya da küçük çiftçi burada büyük bir rol oynarsa, bu bir fırsat unsuru değil, ama bir zorunluluk unsuru olacaktır. Küçük çiftçiler, tipik rekabetçi baskılara maruz kalan kapitalist kiracı türleriydi, dolayısıyla toprağı kendi mülkü olarak işleyenler bile, tarım kapitalizminin rekabetçi üretkenliğinin ekonomik hayatta kalma koşullarını belirlemeye başlamasıyla birlikte baskılara maruz kalmaktan kurtulamamıştır. Birincilerin rant açısından ikincilerin kârlılığına bağlı olması nedeniyle, hem toprak sahipleri, hem de kiracılar doğrudan doğruya piyasadaki başarıya bağımlı oldular. Tarımsal 'ilerleme' sürecindeki diğer unsurlar yanında her ikisinin de ilgisini çeken bir başka nokta, üretkenliğin örtük ve çoğu zaman

arazilerin çitlenmesini de içeren – ücretli emeğin giderek artan biçimde sömürülmesinin sözü bile edilmiyor – yenilikçi toprak kullanımı ve teknikler aracılığıyla artırılmasından doğan çıkarlardı.

Brenner bir anlamda, Sweezy'nin 'gerçekten devrimci biçim'le ilgili sorusuna da cevapladı. İngiltere'deki kapitalist kiracı, sadece gelişmiş olmakla kapitalistleşen bir küçük üreticiden ibaret değildi. Üretim araçlarıyla özgül ilişkisi, bizzat toprağa erişim koşullarıyla, bir anlamda *başlangıçtan* itibaren kapitalistleşmeye başladı – yani, yalnızca uygun bir ölçüde geliştiği ya da zenginlik düzeyine ulaştığı, nispî zenginliğinin ücretli emek kullanımına izin verdiği (antik dünyada kapitalist olmayan çiftçilerin bile ücretli emek kullandığı biliniyordu) bir süreçle değil, ama başlangıçtan itibaren yeniden üretimin araçlarıyla olan ilişkisi ve istihdam ettiği bütün ücretli emekçilerle birlikte piyasanın zorunluluklarına tâbi kılınması nedeniyle kapitalistleşti.

Brenner'e çeşitli eleştiriler yöneltildi, ve kuşkusuz durduğu mevzinin özgül tarihsel noktalarına ilişkin uyumsuzlukların bir bölümü de yakalandı. Ama geçiş tartışmasındaki daha geniş konuların çıkarsamalarını içeren daha genel eleştirilerin sadece bir kısmını, kısaca ve ana hatlarıyla sunmakla yetineceğim.

Brenner'in daha önceki açıklamalara yönelik temel eleştirisi, kapitalizmin *ortaya çıkışının* dairevî biçimde ve önceden mevcut olan bir tür kapitalizm kavramıyla açıklanması ve dahası kapitalizmin açıklama gerektiren özelliklerinin de tam tamına verili kabul edilmesiydi. Brenner'a *The Brenner Debate*'de yöneltilen eleştiriler, karşı çıkılan ön varsayımları aslında savunarak değil, yanlışı sadece aynı düzeyde yeniden üreterek tekrarlama eğilimindeydi. İçinde hem demografik tarihçilerin hem de Marksistlerin yer aldığı bazı eleştirmenler, Brennar'a esasen çeşitli görünüşleriyle tanımlamaya çalıştığı kapitalizmi hem sorgulamadan ve hem de peşinen doğru kabul ederek karşı çıktılar.

Dolayısıyla, örneğin demografik tarihçilerin otoritelerinden Emmanuel Le Roy Ladurie, 'artık-sızdıran' sınıflar ve 'yönetici' sınıfları âdeta bir ve aynı değerlendirerek, Brenner'e ekonomik

ve siyasal faktörleri birleştirmesi nedeniyle saldırdı. Marksist bir tarihçi olan Guy Bois, Brenner'in 'politik Marksizm'inden kaynaklandığını ve ekonomik faktörlerin tümden ihmal edilmesine neden olduğunu düşündüğü 'volantirizm'e itiraz etti. Brenner'in argümanının R. H. Hilton'ın eserinin girişinde desteklendiği anlaşıyordu, buna göre (Brenner ile diplomatik ve az çok gizli bir diplomatik anlaşmazlık içinde bulunan) problem, Bois ve Brenner tarafından sırasıyla üretim *ilişkiler*inden bağımsız olarak üretici *güçler*e verilen nispi ağırlık, sadece sınıf çatışmasından bağımsız olarak '*bütün*' üretim tarzı ve, politik faktörlerden bağımsız bir biçimde ekonomik faktörlerle ilişkili olan Marksizm çeşitlemeleri arasına yerleştirilir. Hilton, sınıf mücadelesi tarihine muazzam katkısına rağmen Brenner'in 'politikleştirici' yönelime gereğinden fazla yöneldiğini ima ediyordu.

Esasında konunun tamamıyla dışında olması yanında, Bois ve Le Roy Ladurie'in yönelttiği eleştiriler, Brenner'in kapitalizme özgü bakış açısını ve dolayısıyla 'politik' olanla 'ekonomik' olan arasında yaptığı ayrımı peşinen doğru kabul eden bir bakış açısından değerlendirmektedir. Aslında Brenner'in tüm argümanı, Marx'ın, pre-kapitalist toplumların, siyasî, adlî ve askerî güç vasıtasıyla gerçekleştirilen 'ekonomi dışı' artı-değer sızdırma biçimleriyle (ya da Brenner'in 'politik olarak oluşturulmuş mülkiyet' tanımlamasıyla) yapılandıkları yolundaki önemli gözlemine dayanıyordu. Buna göre doğrudan üreticiler efendilerinin üstün gücü karşısında, edindikleri artı-değerin bir bölümünden – özellikle üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlar – rant ya da vergi biçiminde vazgeçmeye zorlanıyorlardı. Beylik özel olarak Avrupa feodalizmindeki (Anderson'un tartışmasında gördüğümüz gibi) siyasal ve ekonomik gücün *birliğ*ini temsil ediyordu. Artı-değer sızdırmanın bütünüyle 'ekonomik' olduğu, yani mülksüz işçilerin emek güçlerini bir ücret karşılığında satmalarıyla oluşan meta değişiminin 'ekonomik' baskılar karşısında ve sadece üretim araçlarına erişim amacıyla gerçekleştiğini iddia etmek kapitalizmle büyük bir çelişki oluşturur. Brenner, onun mantıkî sonucunu bu şekilde kavrarken ne Le Roy Ladurie'nin yakındığı

gibi ekonomik ve siyasal faktörleri basite indirgeyerek birleştiriyordu ne de Bois'nin ileri sürdüğü gibi feodalizmden geçişe ilişkin açıklamasındaki ekonomik faktörlere karşıt olarak siyasal faktörlere özel 'ayrıcalık tanıyor'du. Bunun yerine, 'ekonomik' ve 'siyasal' olanın *kaynaşma*sını, tam tamına feodal üretim tarzının temel bir özelliği olan 'artı değer sızdırma' ile 'yönetici' sınıfların birliğinin sonuçlarını araştırıyordu.

Teknik üretim güçlerinin ihmal edilmesi meselesi de söz konusu değildi. Brenner basitçe, rekabet ve kâr maksimizasyonu zorunlulukları yüzünden emek üretkenliğini artırmaya bağımlı olan – bu nedenle üretici güçlerin gelişimini teşvik eden – artık'a kapitalist el koyma tarzı ile bu tür zorunlulukların olmadığı prekapitalist el koyma tarzı arasındaki temel farkı açıklıyordu. Bu tarzların daha önceki sürükleyici gücü emek üretkenliğini artırma gerekliliğinden kaynaklanmıyordu, zira artık'a hâkim sınıflar tarafından el konulması doğrudan üreticilerin üretkenliğinin artırılmasına değil, ama el koyanların üreticilerden daha çok artı değer sızdırmak için baskı gücünü artırmasına bağlıydı. O halde Brenner'in temel soruları şöyleydi: Mülkiyetin 'siyasal olarak oluşturulmuş eski' biçimlerinin yerini İngiltere'de nasıl olup da sadece 'ekonomik' bir biçim aldı ve kendi kendini sürdüren bu farklı ekonomik gelişme kalıbını nasıl harekete geçirdi?

The Brenner Debate'den itibaren başka eleştiriler de yapıldı. İlkin, İngiltere'deki tarım ilişkilerinin, onları tarım kapitalizmi olarak adlandırmayı haklı çıkaracak ölçüde – on yedinci ya da on sekizinci yüzyılda – farklı olduğu fikrinin genel bir eleştirisi vardır. Tarım kapitalizmi fikrine karşı geliştirilen iki farklı argüman söz konusudur. Birincisi İngiltere'de ekonomik büyümenin gerçekten farklı olup olmadığı ve özellikle *on sekizinc*i yüzyılda bile, İngiliz tarımının özgül olarak üretkenliği artırma yönelimiyle farklı olup olmadığıyla ilgilidir. Örneğin, kimi eleştirmenler, on sekizinci yüzyıl Fransası'ndaki tarımsal üretkenliğin kabaca İngiliz tarımındaki üretkenliğe neden eşdeğer olduğunu sordular.[2]

[2] Örneğin bkz. Robert Albritton, 'Did Agrarian Capitalism Exist?' *Journal of Peasant Studies* 20 (Nisan 1993) s. 419-41

İkinci itiraz, ücretli emekle ilgilidir: Kimi eleştirmenler kapitalizmin her şeyden önce ücretli emek sömürüsüyle tanımlanması nedeniyle, 'İngiltere'nin henüz hâkim bir ücretliler toplumu olmadığı, çünkü sürekli ve düzenli ücret alan emekçilerin hâlâ çok azınlıkta oluşunun tarım kapitalizmi anlayışına – ya da en azından onun on yedinci yüzyıldaki varlığına – karşı kesin bir argüman oluşturmaz mı?' diye sorarlar.[3] Ya mülklere elkonulması ve proleterleştirme süreçlerine ve, İngiliz köylülüğünün bir yanda zengin çiftçilere, diğer yanda mülksüz bir sınıfa doğru farklılaşmasına ne demeli? Bu süreçler kapitalizmin tarih *öncesi*ne ait değil midir?

Fransa'daki tarımsal üretkenliğe ilişkin ilk itiraz, meselenin özünü ıskalar. Nihayet bu eleştirmenlerin kastettiği olgunun on sekizinci yüzyıl Fransası'ndaki tarımsal üretimin kabaca İngiliz tarımına eşdeğer olan toplam üretim ve/veya toprak üretkenliğine ulaşması olduğu ortaya çıkar. Ancak, aynı üretimin İngiltere'de Fransa'ya göre daha az sayıda insan tarafından yapıldığı, öyle ki, örneğin İngiltere'de tarımsal üretime daha az sayıda insan katılırken, oransal olarak daha büyük bir kent nüfusunun beslenebildiğinin göz önüne alınması gerekiyor. Bu, Fransız ve İngiliz üretkenliğinin güya 'eşdeğer' olmasının, İngiltere'deki mülkiyet ilişkilerinin ve tarım kapitalizminin farklılığına karşı çıkmak şöyle dursun aslında onu teyit ettiği anlamına gelir. Bu aynı farklı koşullar, hem tarım dışı bir potansiyel emek gücünü hem de sanayi kapitalizminin gelişiminin esas koşulları olan en temel ihtiyaçlara ve ucuz tüketim mallarına ilişkin potansiyel bir kitle piyasasını yarattı.

Öyleyse Brenner'in argümanı, ücretli emeğin kapsamına ilişkin diğer sorudan nasıl etkilenir? Buradaki problem sadece ampirik değildir. Ücretli emeğin – özellikle rastlansal ya da mevsimsel olandan farklı olan düzenli ve sürekli ücretli emek – kap-

[3] Örneğin Brian Manning'in Brenner'in Merchant and Revolution'a ilişkin kaleme aldığı eleştiri yazısı 'The English Revloution and the Transition from Feudalism to Capitalism', *International Socialism* 63 (Yaz 1994) s. 84.

samının erken modern İngiltere'de sınırlı olduğunda hem fikir olabiliriz. Tanım gereği mülklere elkonulması ve proleterleştirme sürecinin, mutlak biçimde kapitalizmin öyküsünün merkezinde olduğunda da hem fikir olabiliriz. Ama, burada da meseleyi çözülmüş varsayma söz konusudur ve Brenner burada da diğerlerinin sorgulamadan doğru kabul ettiklerini açıklama işine girişir.

Brenner zengin ve yoksul köylüler arasında başka zamanlarda ve yerlerde mevcut olduğu gibi önceden varolan bir bölünmenin kaçınılmaz olarak zengin çiftçiler ve mülksüzleştirilmiş emekçiler kutuplaşmasına yol açacağını varsaymaz. Örneğin on beşinci yüzyılın sonlarında hem İngiltere'de hem de Fransa'da nispeten büyük topraklara sahip olan bir orta köylülük vardı (On sekizinci yüzyılda bile, her iki ülkede de tarımsal üretkenliğin hala açık bir şekilde farklı olmadığı da burada eklenebilirdi). Ne var ki onlar, bu ortak başlangıç noktasından tarihsel olarak esaslı kabul edilebilecek farklı istikametlere saptılar. Fransa'da köylü mülkleri giderek bölünürken İngiltere'de toprak sahibi, kapitalist kiracı ve ücretli emekçiden oluşan bir tarım üçlüsü ortaya çıktı; İngiltere'de gelişen tarım, Fransa'da durgunluğa girdi.

Brenner, kapitalizmin doğuşunda küçük ve orta çiftçilerin rolünü ihmal etmekle ve 'yukardan' bir kapitalizm tarihi yazmakla suçlandı.[4] Ama argümanında, fail olarak kapitalizmin doğuşunu açıklayan ne toprak sahipleri ne orta çiftçiler ne de aslında başka ve tek bir sınıftır. Kapitalizmin doğuşunu açıklayan, daha ziyade, tarafların kendilerini aynen ve yeniden ürettikleri özgül bir sınıf *ilişkileri* sistemidir ve kapitalizmi doğuran bir gelişim sürecinin tetiğinin çekilmesi, amaçlanan bir olgu değildir.

Kimi Marksist tarihçilerin ileri sürdüğü gibi, İngiltere'de kapitalizmin gelişiminin oldukça müreffeh 'ortalama' çiftçilerin gelişimini gerektirdiği ve küçük çiftçilerin kapitalizmin tarihinde önder rol oynadığı elbette doğrudur. Fakat kapitalizmin ortaya çıkışının küçük meta üreticilerinin ücretli emek kullanacak ölçüde zenginleşmelerini ve daha büyük meta üreticilerine dönüşme-

[4] A.g.e., s. 82.

lerini engelleyen feodal prangalardan kurtulmalarıyla neredeyse garantilendiğini söylemek başka bir meseledir. Brenner'in öncelleriyle yollarının ayrıldığı yer tam da burasıdır. Burada hemen akla gelen ilk nokta, daha zengin köylülerin, kapitalistleşmeden de pekçok zaman ve yerde mevcut olduklarıdır. Bu nedenle İngiltere'de daha zengin köylülerin yazılı tarih boyunca hali vakti yerinde diğer köylülerden niçin esaslı biçimde farklı davranmaya başladıkları, İngiliz küçük çiftçisinin niçin Rus kulaklar gibi ya da aslında aynı dönemde Fransa'daki büyük kiracı çiftçiler gibi olmadıkları sorulmak zorundadır. Brenner'in açıklamaya çalıştığı tam tamına bu fark ve farkın nedenleridir.

Brenner, küçük üreticilerin İngiliz yönetici sınıflar tarafından mülksüzleştirilmesinin yalnızca olanaklı değil, ama kârlı da kılan çok özgül ekonomik koşullar yoksa ya da küçük çiftçilerin mülklerine de basit zor kullanımıyla elkonulabileceğini kabul etmez. Brenner'in İngiliz köylülüğünün kapitalist çiftçilerle mülksüz emekçiler arasındaki kutuplaşmayla sonuçlanan farklılaşmasına ('küçük çiftçinin yükselişi') ilişkin açıklaması, İngiliz çiftçilerini benzeri görülmemiş derecelerde rekabet zorunluluklarına tâbi kılan yeni ekonomik mantıkla bağlantılıdır. Sonuç, daha başarılı çiftçilerin daha fazla toprak elde etmesi fakat daha az üretken çiftçiler üzerindeki baskıların artması ve topraklarından sürülmesi olacaktır. Dolayısıyla, köylülüğün farklılaşması, yeni mülkiyet ilişkilerinin nedeninden çok sonucuydu.

Bu, özellikle önemli bir noktadır: Brenner, doğrudan üreticilerin yeniden üretimi araçlarına ve piyasa-dışı erişimden üretim araçları mülkiyetine sahip oldukları zamanlarda bile yoksun bırakılabileceğini ve böylesi bir koşulun da onları piyasa taleplerine tâbi kıldığını açık bir şekilde ortaya koyar. Burada resmettiğimiz zorunlu çelişkiyi tekrar etmek gerekiyor: Köylüler herhangi bir yerde ve başka dönemlerde piyasa *fırsatlarından* yararlandılar, ama İngiliz çiftçileri, tâbiyet dereceleri nedeniyle piyasa *zorunlulukları* konusunda farklılık gösterdiler.

Brenner, bunun neden ve nasıl böyle olduğunu; üreticilerin, yeniden üretim araçlarına ve bizzat toprağa bile piyasa-dışı eri-

şimden nasıl yoksun bırakıldıklarını; sömürünün toprak sahipliği biçimlerinin 'ekonomi dışı' artık sızdırılmasından kapitalist ranta el konulmasına nasıl dönüştüğünü; hem toprak sahipleri hem de kiracıların rekabet zorunluluklarına cevap vermeye zorlanması ve o yönde hareket etmelerinin nasıl gerçekleştiğini; artık'a yeni el koyma biçimlerinin nasıl yeni zorlamalar getirdiğini ve o zorlamaların köylülüğün farklılaşmasını nasıl – ve büyük ölçüde mülksüzleştirilmesini – koşulladığını açıklamaya girişti. Bu durum, en az büyük ve yoğunlaşmış mülklerde yeni bir tür ekonomik çıkarı olan toprak sahiplerinin doğrudan baskısıyla olduğu kadar sadece 'ekonomik' rekabet baskılarıyla da gerçekleşti. Bir proleter kitlesi, sürecin başlangıcı değil *sonu*ydu. Brenner'a göre, ekonomik aktörlerin piyasa bağımlılıklarının proleterleşme sürecinin bir sonucu değil *nedeni* olduğu yeterince vurgulanmaz.

Brenner kapitalizmin özgüllüğünü açıklarken, özellikle kapitalizmin farklı dinamiklerinin, üreticilerin piyasaya bağımlı ve dolayısıyla rekabet zorunluluklarına tâbi olmalarıyla ancak – ki bu, geçim araçlarının elde edilmesinde piyasa bağımlı olunduğunda üretim araçlarından tümden kopmaksızın bile olur – devreye girebildikleri yönündeki argümanıyla daha önceki Marksist açıklamaların ötesine geçer. Bunun, bizim genel olarak kapitalizmi anlayışımızın yanı sıra kapitalist tarihi anlayışımız açısından da önemli teorik sonuçları vardır. Brenner'in tarihi argümanının büyük gücü, onun, yeni ve tarihsel olarak özgül ekonomik mantığı ile kapitalizmi doğuran sürecin özgüllüğünü vurgulaması ve bunun nasıl gerçekleştiğini açıklamak için ikna edici bir çaba sarf etmesidir. Pekçok tarihçi, feodalizmden kapitalizme geçişi açıkladıklarını iddia ettiler. Ama onların değişik tarzlarında, geçiş sürecine ilişkin çoğu açıklama girişimi, kapitalizme özgü hareket yasalarının genelleştirilmesi ve tarihi hareketin evrensel ilkeleri haline dönüştürülmesi eğilimi sergiler. Bu tür teşebbüsler, özgül bir tarihsel biçim olarak kapitalizmin özelliğini teslim ettiklerinde bile, o tarihsel biçimin ortaya çıkması esas olarak kapitalist süreçler yoluyla gerçekleşir. O anlamda, bir geçiş yoktur. Brenner aslında bir geçiş *süreci*yle, yani bir toplum türünün bir diğerine

dönüşümü, bir yeniden üretim kurallar dizisinin bir diğerine dönüşmesiyle ilgilenen bir-iki yazardan birisidir.

BRENNER VE 'BURJUVA DEVRİMİ'

Brenner'e yönelik son bir eleştiri özellikle açıklayıcıdır. Brenner, orijinal Brenner tartışmasından birkaç yıl sonra, tüccarların İngiliz Devrimi'ndeki rolünün değerlendirildiği ve erken modern İngiltere üzerine çok önemli bir araştırma olarak kabul edilen *Merchants and Revolution*'u (1993) yayımladı. Birkaç eleştirmen, Brenner'in tüccarlara önemli ve devrimci bir rol atfetmesine hemen sarıldılar. Brenner'in kapitalizmin kırda doğuşunda ısrar ettikten sonra burjuvazi ve burjuva devrimini her şeye rağmen teslim etmek zorunda kaldığını ileri sürdüler.

Bu görüşün en önde gelen savunucuları arasında Perry Anderson vardı. Kitaba ilişkin bir eleştiri yazısında, Brenner'in eserinde, 'kapitalizmin kökenine ilişkin orijinal tezi ile tüccarlarla ilgili son eseri arasında temel bir çelişki', 'derin bir paradoks' vardır, diyordu:

> Burada kazara devrimci burjuvazi vardı. İnsanların Fransa'da edebi bir durum olarak ilan ettikleri şey, İngiltere'de Konvansiyon'dan yüzyıl önce bile İngiltere'de *bel et bien* (gerçekten) bir gerçeklikti. Marksist bir bilim adamını bu sonuca götüren ve teorik bir inanca karşıt olarak – ama destekleyen değil – bol miktarda tarihsel kanıtın olması hoş bir ironidir. İlkesel olarak ticaret sermayesinin önemini azaltmaya çalışan, evrenin yaratıcısı olarak sermayenin rolünü büyüleyici bir ayrıntıyla ilk tespit edendi.[5]

İlk olarak söylenmesi zorunludur ki, Brenner, o türden hiçbir şey kabul etmedi. Ama argümanının önemini anlamak için Brenner'i, 'burjuva devrimi'ne ilişkin görüşleri çerçevesinde değerlendirmek gerekiyor. Brenner'in geleneksel Marksist tarih yazı-

[5] Perry Anderson, 'Maurice Thonmson's War', London Review of Books, 4 Kasım 1993, s.17.

cılığına, burjuva devrimi kavramıyla ticarileştirme modelinin birçok ortak noktası olduğunu özellikle vurgulayarak meydan okuduğu gayet açıktır.

"Geleneksel burjuva devrimi kavramı", diye ileri sürdü, "Marx'm çalışmasının hâlâ büyük ölçüde on sekizinci yüzyıl Aydınlanmasının mekanik materyalizmine bağımlı olduğu bir evreye aitti ve Marx'ın olgunluk eserindeki ekonomik politik eleştirisiyle büyük bir çelişki oluşturur." [6] Üretici güçler, daha önceki teoride, neredeyse doğal işbölümü sayesinde gelişmiştir. Bu işbölümü genişleyen piyasalara uygun şekilde gelişir, öyle ki, kapitalizmin önceden varlığına yine kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamak için başvurulur. Kapitalizme geçişin bir açıklaması olarak geleneksel burjuva devrimi kavramı söz konusudur, öyleyse, kendi kendisiyle çelişir ve kendine zarar verir, zira bizzat kendi varsayımlarıyla devrimi iki açıdan gereksiz kılar.

> Birinci olarak, başarılacak geçiş yoktu aslında: Model kentlerde burjuva toplumuyla başladığı, o toplumun evriminin burjuva mekanizmalarıyla gerçekleşmesini öngördüğü ve ticarete açıklığının sonucu olarak, feodalizme kendini aştırdığı için, herhangi kategorideki bir toplumun başka kategorideki bir topluma nasıl dönüştüğü meselesi basitçe çözülmüş gibi varsayılır ve hiçbir zaman ortaya konmaz. İkinci olarak burjuva toplumunun kendi kendine gelişip feodalizmi çözmesi nedeniyle, burjuva devrimine zorunlu bir rol iddiasına hemen hemen hiç girişmez.[7]

Brenner, burjuva devrimi tezinin, eski ticarileştirme modeli gibi, burjuvaziye, feodalizmin bağlarından kurtulması gereken ekonomik bir rasyonalite yükleyerek bizzat açıklanması gereken şeyi varsaydığını ileri sürüyordu. Bu şekilde, burjuvazinin kapitalizmin doğuşundaki rolünün kapsamlı bir yeniden değerlendirilmesinin yolunu açtı. Londralı tüccarlara ilişkin açıklamasının

[6] Brenner, 'Bourgeois Revolution'. Benzer bir argümanın daha önceki bir ifadesi için bkz. George Comninel, *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* (Londra: Verso, 1987).

[7] Brenner, 'Bourgeois Revolution' s. 280.

ve özellikle kitabın uzun dipnotlarının arka planı budur. Onun, kendi orijinal tezini çürüttüğü suçlaması, o tezin düzeltmeyi amaçladığı başlangıç noktasına geri dönen ve meseleyi çözülmüş varsayan mantığını kopya eder.

Bu nokta, başka hiçbir yerde Perry Anderson'un 'derin paradoks'unda olduğundan daha iyi açıklanamaz. Anderson'un eleştirisinde problemin, tıpa tıp eski ticarileştirme modeli gibi çözülmüş varsayıldığı ve o modelin çok önemli bir sonucuna – 'burjuvazi'yi 'kapitalist' ile uzun zamandır var olan eşitleme eğilimi – dikkatimizi çektiği ileri sürülebilir.

Bizler, söz gelimi Fransız Devrimi'nin tümden, aslında İngiliz Devrimi'nden çok daha fazla burjuva olduğuna, onun aynı zamanda *kapitalist* olup olmadığını saptamaya hiç yanaşmaksızın tamamen ikna olabiliriz. Model burjuvanın (ya da kentlinin ya da kentin) kapitalist ile zorunlu özdeşleştirilmesinin yapılmadığını kabul ettiğimiz sürece, devrimci burjuvazi, bir kapitalist ya da hatta eski tarz bir tüccar değil, ama bir avukat ya da memur olduğu Fransa'da bile – ya da özellikle orada – bir kurgu olmaktan çok uzak olabilir. Aynı zamanda, İngiltere'deki devrimci burjuvazi, ayrılmaz biçimde kapitalizme bağlıysa, bu tam tamına kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkilerinin hali hazırda İngiltere'nin kırsal bölgelerinde yerleşik durumda bulunması nedeniyledir.

Elbette, Brenner'in yapmadığı çok şey var. Özellikle açıklama bekleyen önemli bir nokta, ticarileştirme modelinin ölümcül bir şekilde kusurlu olabilmesine rağmen, kapitalizmin uluslararası bir ticaret ağı içinden çıkması ve o ağ olmaksızın ortaya çıkamayacak olmasıdır. Dolayısıyla, İngiltere'nin Avrupa ticaret sistemine özgün girişinin İngiliz kapitalizminin gelişimini nasıl belirlediğine ilişkin daha pekçok şeyin söylenmesi gerekir. İngiltere'nin ayırt edilebilir biçimde bütünleşmiş bir *ulusal* piyasayı, belki de gerçekten rekabetçi bir ilk piyasayı yaratarak ticaretin doğasını dönüştürdüğü ileri sürülebilir. Bu durumun *uluslararası* ticaretin doğasını nasıl etkilediğine ilişkin öğrenilmesi gereken hâlâ çok şey vardır.

İngiliz kapitalizminin Avrupa ve başka yerlerdeki ticaretin

doğasından nasıl farklı olduğunu ve aynı zamanda onu nasıl değiştirdiğini anlamak için kapitalist olmayan ticaretin doğasını da anlamamız gerekir. Ticarileştirme modeline etkin bir şekilde karşı çıkılacaksa, kapitalizmi doğur*ma*yan ticarileştirmeyle ilintili gelişme kalıplarının açıklanması önemlidir. Gelecek bölümde, bu konuyla ilgili bazı gözlemlere ve kapitalist gelişmenin zorunluluklarını harekete geçirmeden de yüksek düzeylerde ticarileşme ve teknolojik ilerlemeyi başarmış toplumların kısa bir taslağına yer verilecektir.

Bir başka önemli konu, Avrupa devlet sistemi ve onun İngiliz kapitalizminin gelişimine olan katkısıdır. Ticaret sistemi ve devlet sistemi ikilisi, nihayet İngiltere'nin rekabet baskılarını diğer devletlere ve ekonomilere aktarabildiği kanallar olarak işlediler, öyle ki kapitalist *olmayan* devletler, jeopolitik ve askerî olduğu kadar ticari de olan bu dış baskılara cevap olarak kapitalist gelişimin motoru oldular.[8] Kapitalizmin zorunluluklarını diğer Avrupa devletlerine ve nihai olarak tüm dünyaya kabul ettirme mekanizmalarının araştırılmasına henüz başlamadık. Bu meselenin önemi, kapitalizmin geleneksel sömürgecilik biçimlerini yeni bir kapitalist emperyalizm biçimine nasıl dönüştürdüğü açıklanırken ortaya çıkacaktır. Bu konular Yedi ve Sekizinci Bölümlerde ele alınacaktır. Diğer şeylerin yanı sıra, bu tarihsel soruların sistematik bir tarzda araştırılmasının, günümüzün sözde "küreselleşme" süreciyle uğraşılmasında da büyük yardımı olabilir.

E. P. THOMPSON

Brenner'in argümanı, doğrudan üreticilerin piyasanın zorunluluklarına nasıl tâbi olduğunu göstererek, kentlerin ve piyasaların kapitalizmin gelişimindeki rolünü ayrıntılı bir şekilde anlatmasa bile, ticaret ve piyasaların tamamen dönüşerek yeni bir ekono-

[8] Bu konuyu daha geniş olarak *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States*'de (Londra: Verso, 1991) tartıştım.

mik rol ve yeni bir sistemik mantık edindiği süreci açıklamaktadır. Bu durum, sanayileşmeden çok önce meydana geldi ve sanayileşmenin bir önkoşuluydu. Diğer bir ifadeyle piyasa zorunlulukları, işgücünün kitlesel proleterleşmesinden önce kendini doğrudan üreticilere kabul ettirdi. Dolaysız siyasî ve adlî müdahale biçimindeki doğrudan baskıyla desteklenen piyasa güçleri, mülkiyetsiz bir çoğunluk yaratırken, piyasa zorunlulukları kitlesel bir proletarya yaratılmasında belirleyici bir faktördü.

'Piyasa toplumu'nun sanayileşmeye giden dönemde kendine nasıl yer edindiği E.P. Thompson tarafından canlı bir şekilde betimlendi. Piyasa toplumunun kuruluşu özellikle klasik eseri *The Making of the English Working Class*'da (1963) yalnızca bir proleterleşme süreci olarak değil, ama piyasa toplumu ve alternatif pratikler ve değerler arasındaki canlı bir karşı karşıya geliş olarak gerçekleşir. Piyasa toplumunun kökleşmesi, sınıflar arasındaki çıkarları piyasanın yeni politik ekonomisinde ifade edilenler ile geçinme hakkını kâr zorunluluklarının önüne koyarak ona karşı çıkanlar arasındaki bir karşı karşıya geliş olarak ortaya çıkar.

Thompson, *The Making of the English Working Class*'ın 'Sömürü' başlığını taşıyan merkezî bölümünde, sanayi kapitalizminin ortaya çıkışında merkezî momentler olarak kabul ettiği unsurların ana hatlarını verir. İlki, dönüştürücü momentin, yeni bir işçi sınıfının 'yapılışı'nın zamanlamasıdır. Thompson, İngiliz işçi sınıfının dönüşüm deneyimini, yani yeni bir proletarya ve yeni bir işçi sınıfı kültürünün oluşumu sürecini 1790-1832 dönemine yerleştirir. Bu nedenle analizi üretimin endüstriyel dönüşümü tamamlanmadan hatta çok ileri gitmeden son bulur. Konuyla ilgili ikinci nokta, temel bir süreklilik olarak görünen unsurda bir dönüşüm görmesidir: Thompson'a göre, zanaatkâr dış görünüşüyle öncellerinden hemen hemen hiç farklı olmayan ve karşıt kültürü derinlemesine bir şekilde hâlâ eski sanayi öncesi halkçı ve radikal geleneklerde olan işçiler bile, 'yeni bir insan ırkı', yeni bir tür proletaryadır.

Thomphson'ın bazı Marksist eleştirmenleri, bu çarpıcı yönleri Thompson'ın bizzat üretim tarzındaki 'nesnel' değişiklikler ve

özellikle üretimin teknolojik değişimle birlikte yeniden örgütlenmesinin emek gücünün doğası üzerindeki etkilerine ilişkin değerlendirmesini, dönüştürücü etkileri pahasına, 'öznel', kültürel faktöre olan saplantısının kanıtı olarak yorumladılar.[9] Ama belki de, Marksist eleştirmenler bu eleştirileriyle, standart kapitalist gelişme tarihlerine çok fazla teslim olurlar. Çeşitli ideolojik edinimlere sahip tarihçiler arasında varolan eğilim, 'Sanayi Devrimi'nin – şayet bir sanayi devrimi nosyonunu kabul etmişlerse – nedenlerinin teknik yenilikler ya da ticaret ve piyasa ilişkilerindeki gelişimde aranması üzerine kurulmuştu. Buna karşılık olarak Thompson'ın, kendinden sonra Brenner'in da yaptığı gibi, çok daha ince ve karmaşık bir şey yaparak – Marx'ın (her zaman pratiğini olmasa da) ilkelerini izlediği ileri sürülebilir. Aralarındaki tarz ve konu farklılıklarına rağmen Brenner'in diğerlerine oranla Thompson'la çok daha fazla ortak yönü bulunuyordu. Ayrıca Brenner'in, kapitalist gelişmeye ilişkin geleneksel fikirlere karşı çıkan bir sanayileşme fikrini savunduğunu düşünebiliriz.

Brenner'in yeni 'yeniden üretim kuralları'nın ortaya çıkışını açıklamaya çalıştığını okuyucular hatırlayacaktır. Kendi kendini sürdüren büyüme dinamiği ve emek üretkenliği artışına duyulan değişmez ihtiyaç, baş aktörlere – toprak sahipleri ile köylüler – basitçe kendilerini yeniden üretmelerine imkân verecek artışlara ihtiyaç yaratan mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümleri önceden varsaydığını gösterdi. Örneğin İngiltere ve Fransa arasındaki farklar her şeyden önce teknolojik kapasitelerindeki farklarla çok az ilgiliydi. Onlar, toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkilerin doğasıyla ayırt edildiler: Bir durum, emek üretkenliğinin artırılmasını talep etti, diğeri talep etmedi ve hatta bazı açılardan üretici güçlerin gelişimini engelledi. Üretim güçlerinde devrime yönelen sistemik yapı, nedenden çok sonuçtu.

Thompson'un sanayileşme açıklamasının kökleri aynı kavra-

[9] Örneğin, bkz. G. A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence* (Princeton: Princeton University Press, 1978), s. 75; ve Perry Anderson, *Arguments Within English Marxism* (Londra: Verso, 1980) s. 40.

yışta yatar. Amacı, özgül kapitalist sömürü tarzlarının sonuçlarını araştırmaktır. Sanayi kapitalizmine geçiş dönemindeki o sonuçlar arasında emek ve iş disiplininin yoğunlaşması vardı. Sömürüyü yoğunlaştırma yönelimini yaratan buhar ya da fabrika sistemi değil, ama daha çok kapitalist mülkiyet ilişkilerinin doğasında bulunan üretkenlik ve kârın artırılması gereğiydi. Söz konusu kapitalist zorunluluklar, en az yeni çalışma biçimleri kadar geleneksel iş biçimlerine, en az fabrika işçisi kadar hâlâ sanayi öncesi üretim yapan zanaatkârlara dayatıldı. 'Büyük ölçekli ter döktüren çalışma' diye ileri sürer Thompson, 'fabrika üretimi ve buhar kadar bu devrimin bir parçasıydı'.[10] Kapitalist zorunluluklar ve kapitalist sömürü ortak deneyimi, farklı türden işçilerin sınıf örgütlerine katılmalarını ve yeni bir tür işçi sınıfı kültürü yaratmalarını olanaklı kılan şeydir. Elbette, bu zorunlulukların üretim örgütlenmesini ve işçi sınıfının doğasını dönüştürmesi muhakkaktı, ancak fabrika sistemi nedenden çok sonuçtu.

Burada Thompson, Marx'ın emeğin sermaye tarafından 'biçimsel' ve 'gerçek' kapsanması arasında yaptığı ayrımı izler. Her şeyden önce, sermaye hâlâ geleneksel üretim biçimlerini sürdüren işçilerin artık emeğine elkoydu. Bu sömürü biçimini sürükleyen güç, kapitalist zorunluluklar, kapitalizmin rekabet ve birikim zorlamalarıydı, ancak o zorunluluklar ilkin teknik üretim sürecini dönüştürmedi. Kapitalizmin, sermayenin özgül olarak bizzat çalışma sürecini, sermayenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere dönüştürünceye kadar – yani kapitalizmin sanayi biçimini alana kadar – kapitalizmin olgunluğa erişemediğini söylemek isteyebiliriz. Ama yine de, sanayi kapitalizminin kapitalist hareket yasalarının nedeni değil, sonucu olduğunu kabul edebiliriz.

Böylece, Thompson'ın *The Making of the English Working Class*'dan sonra, daha tam bir sanayileşme açıklaması için ileriye, 1830'ların ötesine geçmeyip on sekizinci yüzyıla geri dönmesinin nedenini merak eden Perry Anderson gibilere cevabı, kapitalizmi 'sanayileşme' denilen nötr bir teknik süreç

[10] E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (Harmondsworth: Penguin, 1963) s.288-9. Ayrıca bkz. s. 222-3.

olarak değil, toplumsal bir biçim olarak kapitalizmin kuruluşunu açıklamaya çalışmasıdır. O, mülkiyet ilişkilerinin kapitalist dönüşümünün pekiştiği ve öncekinden özbilinçli ve açık yeni bir kapitalist ideolojinin eklenmesinde rol oynayan moment olarak özellikle on sekizinci yüzyılla ilgiliydi. O, yeni ekonomik ilkelerin hegemonik bir ideolojisi ve kapitalizme en radikal biçimde karşı koyan piyasaların bir bölümüne bile çok geçmeden nüfuz edecek olan piyasanın politik ekonomisi olarak henüz tam biçimlenemeyen bir momentiydi de.

Thompson, on sekizinci yüzyıl İngilteresi'nde piyasanın aslında esas mücadele alanı olduğunu söyler. Bu, İngiliz tarihindeki bu geçici momentin çok özgül nedenlerinden dolayı böyleydi. Bu, bir taraftan, ne pre-kapitalist, ekonomi-dışı tahakküm biçimlerine ne de o ana dek genel olarak fabrikanın yeni ilkelerine tâbi olan 'özgür' bir çalışma momentiydi; insanlar kısa bir süre için 'kendi dolaysız ilişkilerini ve çalışma biçimleri'ni hâlâ kontrol ediyorlardı. Diğer taraftan 'onların, ürünler piyasa ve hammadde ya da gıda fiyatları üzerinde çok az kontrolleri vardı'. Toplumsal protesto, piyasaya bu nedenle o kadar sıklıkla yöneldi. İnsanlar, çoğunlukla kadınlar, yalnızca adil olmayan fiyatlara değil, ama gayrî meşru ve ahlakî olmayan piyasa pratiklerine – piyasa toplumu ve kapitalist rasyonalite bakış açısından bugün mükemmel bir şekilde normal görünen ama yaşam araçlarını elde etme hakkına ilişkin belli geleneksel beklentilere aykırı olan kâr artırma amaçlı pratikler – karşı çıktılar.[11]

Bu protestoların bazılarında, piyasanın görünür, az ya da çok şeffaf bir kurumdan bir 'görünmeyen el'e dönüşmesine karşı çıkışı da görebiliriz. İnsanların en çok alışık olduğu piyasa, metaların satın alınmaları için başkalarına sunulduğu, fakat asıl olarak bir ölçüde gelenek, komünal düzenleme ve geçimi sağlama hakkına ilişkin beklentiler tarafından yönetilen fiziki bir yerdi. Piyasa işlemlerinin şeffaflığının yerini 'kendi kendini düzenleyen' piyasa, fiyat mekanizması ve tüm komünal değerlerin kâr

[11] Thompson, Customs in Common (Londra: Verso, 1991) s. 38-42.

zorunluluklarına bağlılığı alırken, piyasa artık komünal kontrolün ötesine geçen bir mekanizma haline geliyordu.

Thompson ayrıca, yeni mülkiyet kavramları ve kâr etiği de dahil olmak üzere yeni politik ekonomi ideolojisinin, giderek artan biçimde devlet baskısıyla nasıl uygulandığını da gösterir. Mahkemeler, mülk sahibinin üretkenliği artırarak kâr etme hakkını mülksüzler tarafından uzun zamandır faydalanılan geleneksel kullanım hakkı ya da geçinme hakkı gibi diğer bütün hakların üzerinde tuttu. Ve sivil otorite, özellikle Fransız Devrimi'nin hemen ardından haksız fiyatlara ve piyasa pratiklerine karşı çıkışlara daha şiddetli tepkiler gösterdi. Diğer bir ifadeyle, piyasanın baskısını kabul ettirmek için devletin baskısı gerekiyordu.

ÖZET

Bu kitabın şimdiye kadar ki argümanı, en standart kapitalizm tarihlerindeki esas problemin, kapitalizmin özgüllüğünü gizleyen varsayımlarla başlamaları – ve bitmeleri – olduğuydu. Bu özgüllüğü net bir şekilde açığa çıkarmak için, ticari kâr elde etme ile kapitalist birikim, bir fırsat olarak piyasa, bir zorunluluk olarak piyasa ve tarihötesi teknolojik gelişme süreçleri ile kapitalizmin emek üretkenliğini artıran özgül yönelim arasındaki farkın teslim edildiği bir tarih biçimine ihtiyacımız var. Kapitalizmin bu özgüllüklerinin köklerinin toplumsal mülkiyet ve sınıf ilişkileri biçimlerinde olduğunu göstermemiz gerekir. Çoğu Marksist, hiç kuşkusuz bunların hepsini ya da çoğunu yaptığını iddia edecektir, fakat tarih açıklamalarının çok az istisna dışında değişmez bir şekilde ve burada eleştirilen temel üzerinde sürdüğünü, dolayısıyla bu tavrın sonucunda da kapitalizmin özgüllüğünün gizlendiğini göstermeyi amaçlıyorum.

Görünüşe göre, ticarileştirme modelinin ilk ortaya çıktığı günden beri tarih öğreniminde çok şey oldu. Batılı tarih yazıcılığının hayli yerleşik geleneklerinin bir kısmına yalnızca Marksistler tarafından değil, ama aynı zamanda şu ya da bu tür

den 'revizyonist' tarihçiler, post-modernistler ve diğer yerleşik geleneklere saldıranlar tarafından da karşı çıkıldı ve görünüşe göre temelleri yıkıldı. Yine de, meseleyi çözülmüş varsayan eski kapitalizm açıklamalarının, en çok kabul gören eğitim çevrelerinde hâlâ – yalnızca anti – Avromerkezci eleştirilerde değil, ama günümüzün modernite ve post modernite anlayışlarında – ve *kapitalisti burjuvazi* ile ve her ikisini de hâlâ modernite ile özdeşleştiren geleneksel günlük dilimizdeki mevcudiyeti, köklerinin ne denli derinlerde olduğunun bir ölçütüdür.

2. BÖLÜM

Kapitalizmin Kökeni

4
TİCARET Mİ KAPİTALİZM Mİ?

'Kapitalizmden feodalizme geçiş' tipik olarak genel bir Avrupa – ya da en azından Batı Avrupa – süreci olarak ele alınır. Ne var ki Avrupa feodalizmi, kendi içinde tek değil çeşitliydi ve bunlardan yalnızca bir tanesi kapitalizm olabilen birkaç farklı sonuç üretti.

Bu, sadece farklı 'birleşik ve eşitsiz gelişme' düzeyleri ya da farklı geçiş evreleri meselesi değildir. Ortaçağda ve örneğin Rönesans İtalyası'nda gelişip zenginleşen özerk şehir devletleri ya da Fransa'daki mutlakiyetçi devlet, her biri kapitalizmi doğurması gerekmeyen kendi iç mantık süreçleriyle farklı oluşumlardı. Kapitalizmi doğurdukları yerde ve zamanda ise bu, yalnızca, onların mevcut olan kapitalist bir sistemin yörüngesine girdiklerinde ve onun siyasî, askerî ya da ticari rakiplerine kabul ettirdiği rekabet baskılarına maruz kaldıklarında gerçekleşti. Dolayısıyla kapitalist ekonomiye daha sonraki hiçbir giriş daha öncekilerle aynı olamadı, zira hepsi daha büyük ve giderek daha çok uluslararasılaşan kapitalist bir sisteme tâbi oldular.[1]

Kapitalizmi, antagonistik Avrupa feodalizminin olsa bile kaçınılmaz ve doğal bir sonucu olarak, ama sorgulamadan doğru kabul etme eğiliminin kökleri (gördüğümüz gibi) feodalizmin

[1] Avrupa feodalizminin, özellikle İngiliz kapitalizmi ve Fransız mutlakiyetçiliğine göre farklı sonuçları *The Pristine Culture of Capitalim: A Historcial Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991) kitabımda tartışılır.

'parçalı egemenlik' çatlaklarında gelişen özerk kentin yalnızca feodal sistemi yıkacak doğal bir düşman değil, ama muhtemelen içinde kapitalizmi doğuracak 'guguk kuşu yumurtası'nı da barındırıyor olması fikrinden kaynaklanmaktadır. Bu ön varsayımdan kendimizi kurtarmak, ilkin *kapitalist*in *burjuva*dan ve *kapitalizm*in de *kent*ten ayrılması demektir.

KENTLER VE TİCARET

Kapitalizmin kentlerle ilişkilendirilmesi, Batı kültürünün en yerleşik geleneklerinden biridir. Kapitalizmin kentte doğduğu ve büyüdüğü varsayılır. Ama ondan da öte, bu anlayışın sonucu karakteristik ticaret ve alış veriş pratikleri olan *herhangi* bir kentin, doğası gereği başlangıçtan itibaren potansiyel olarak kapitalist olduğu ve yalnızca dış etkenlerin *herhangi* bir kent uygarlığının kapitalizmi doğurmasının önünde engel teşkil ettiğidir. Yalnızca yanlış din, yanlış devlet türü değil ya da kentli sınıfların ellerini bağlayan diğer ideolojik, siyasî ya da kültürel prangalar da çok eski zamanlardan başlayarak ya da en azından teknolojinin yeterli artık üretimine izin verdiği andan başlayarak kapitalizmin herhangi bir yerde ve her yerde boy vermesini engellemiştir.

Bu görüşe göre, Batı'da kapitalizmin gelişimini açıklayan, kentlerin ve onların en tipik temsilcisi olan sınıfın yani kentliler ya da burjuvazinin benzersiz özerkliğidir. Diğer bir ifadeyle, kapitalizm, henüz olmayan – kentteki ekonomik pratiklerin kısıtlanması – ama mevcut olan nedeniyle Batı'da ortaya çıktı: Kapitalizmin mevcut koşullarda gelişerek tam olgunluğa ulaşmasını sağlayan ticaretin az ya da çok yaygınlaşması idi. Bütün gereken, niceliksel bir büyüme, ve sonuç olarak zamanın akışıyla hemen hemen kaçınılmaz bir biçimde meydana gelen (elbette bazı versiyonlarda 'Protestan Etik'in yardımcı olduğu ama orijinal olarak nedenini oluşturmadığı) zenginlik birikimiydi.

Kentler ve kapitalizm arasındaki doğal bağa ilişkin bu varsayımlarda, ama her şeyden önce kapitalizmi doğallaştırma, onun tarihsel olarak, bir başlangıcı ve potansiyel olarak sonu olan öz-

gül bir toplumsal biçim olarak farklılığını gizleme eğiliminin sorgulanması gereken çeşitli özellikleri söz konusudur. Gördüğümüz gibi genel olarak, kapitalizmi kentlerle ve kent ticaretiyle özdeşleştirme eğilimine, kapitalizmin, insanlık tarihi kadar eski pratiklerin az ya da çok otomatik bir sonucu ya da Adam Smith'in ifadesiyle 'takas, mübadele ve değişim'e doğru 'doğal' bir eğilimin sonucu olarak görünmesini sağlayan başka bir eğilim eşlik etti.

Ne var ki, tarihte, kapitalizmi hiçbir zaman doğurmayan yığınla kent ve ticaret söz konusuydu. Hatta, ticaret merkezleri olmayan – antik imparatorlukların tapınak kentleri gibi – görkemli kentsel yerleşimler vardı. Daha özel olarak, ileri kent kültürleri, çok gelişmiş ticari sistemler ve piyasa *fırsatları*ndan geniş ölçüde yararlanan, ama bizim piyasa *zorunlulukları* olarak adlandırdığımız unsurlara, sistematik bir şekilde tanık olmayan uzak bölgelere kadar ulaşan ticaret ağlarına sahip olan toplumlar da söz konusuydu.

Bu ticaret güçleri, çoğu zaman, kapitalizmi ilk doğuran Avrupa'nın tecrit halindeki gelişmelerinin çok ilerisine geçen, zengin bir maddî ve kültürel altyapı oluşturdu. Asya, Afrika ve Amerika kıtasında, kimi durumlarda, ortaçağ İngilteresi'ndekileri çok geride bırakan ticari pratiklerin yanı sıra çeşitli türden teknolojik ilerlemeleri gerçekleştiren 'yüksek' uygarlıklar olduğunu makul durumdaki hiç kimse reddetmez. Ancak, kapitalizmin ortaya çıkışına dair açıklama, tam tamına karmaşık ticari yapılanma, bilim ve teknolojide ya da klasik maddî zenginlik anlamındaki 'ilkel birikim'in önsel üstünlüğüyle ya da çok daha fazla gelişimle hiçbir ilgisi olmadığı için kolay değildi.

Kentlerin özerkliği de belirleyici faktörler arasında değildi. Avrupa'daki özgür kent komünleri, ticaret, zengin kentliler ve kentli patrisyenler için üretken bir zemin sağladı, ama bu türden özerk ticaret merkezlerinin başarısı ile kapitalizmin doğuşu arasında açık bir karşılıklılık ilişkisi yoktur. Kapitalizmden önce gelişen merkezî monarşik devletler, Avrupa'da özerk kentlerin en az bulunduğu İngiltere'de ortaya çıktı, fakat kapitalizmi Floran-

sa gibi muazzam ölçüde başarılı olan ticari kent devletleri doğurmadı.

Kapitalizmin tüm diğer 'ticaret toplumu' biçimlerinden farklılığındaki kritik faktör, kendilerini üretim sürecine kabul ettiren piyasa zorunlulukları ve kapitalist 'hareket yasaları'nı üreten belli toplumsal mülkiyet ilişkilerinin gelişimiydi. Kapitalist olmayan büyük ticari güçlerin geçim araçlarının ve bilhassa toprak mülkiyetine sahip olan üretici güçleri ve özellikle köylüleri bulunuyordu. Onlar, artık'a 'ekonomi dışı' el koymaya ya da 'çeşitli türde siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet' e dayanan hâkim sınıflar ve devletler tarafından yönetildi ve sömürüldüler. Bu büyük uygarlıklar, sistematik olarak rekabetçi üretim ve kâr maksimizasyonu baskılarına, artık'ı yeniden yatırıma sokma zorlamasına ve kapitalizmle ilintili olan emek üretkenliğinin kesintisiz artırılma ihtiyacına bağımlı değildiler.

Gelecek bölümde, kapitalist gelişimin zorunluluklarını üreten toplumsal mülkiyet ilişkilerini daha yakından araştıracağız. Ama ilk olarak, kapitalizm ve en gelişmiş ve zengin haliyle bile kapitalist olmayan ticaret arasındaki farkın tanımlanmasında, çok genel hatlarıyla pre-kapitalist ticaretin mantığının incelenmesi gerekiyor.[2]

Ticaretin basit mantığı, 'karşılıklı gereksinimlerin değişimi'dir. Değişim tek bir topluluk içinde ya da birbirine komşu topluluklar arasında gerçekleşebilir ve bu basit mantık, ürünlerin doğrudan değişiminin yerini paranın aracılık ettiği meta dolaşımının aldığı yerde de işlemeye devam eder. O, kendi başına kâr maksimizasyonu ve daha azından rekabetçi bir üretim ihtiyacını doğurmaz. Bu tür basit değişim eylemlerinin ötesinde, bir piyasadan diğerine götürme ya da onlar arasındaki arbitraj sürecinde ticari kâr sağlamayı (bir piyasada ucuza alıp diğerinde pahalıya satarak) içeren ayrı piyasalar arasında daha karmaşık işlemler vardır. Bu tür ticaretin karşılıklı gereksinimlerin basit değişimin-

[2] Burada yer alacak argümanların bir bölümünü 'The The Question of Market Dependence', makalemde geliştirdim. *Journal of Agrarian Change* 2.1 (Ocak 2002) s. 50-87.

den, en azından işin içine ticari kâr gereksinimlerinin girdiği ölçüde farklı olan bir mantığı olabilir. Ama burada da üretimi dönüştürmenin doğal ya da sistemik bir zorlaması yoktur.

Elbette pre-kapitalist toplumlarda bile, geçimini kâr ve kârlı ticaretle sağlayanlar vardır. Ama kapitalist olmayan üretimin mantığı, yalnızca çok gelişmiş tacir sınıflar bile olsa işin içine kâr peşinde koşan aracıların girmesi nedeniyle değişmez. Kapitalist rekabetin ihtiyaçlarıyla üretim stratejilerinin dönüşümü arasında bir bağlantının bulunması gerekmez. Piyasalar arasında ticaret ya da arbitraj yoluyla elde edilen kârın kendi stratejileri söz konusudur. Bunlar ne üretimin dönüşümüne bağlıdır ne de rekabet zorunlulukları dayatan tümleşik piyasa tarzının gelişimini teşvik eder. Tersine, tek bir pazar içindeki rekabetten çok, parçalı piyasalar arasındaki devinimden güç bularak büyür ve üretim ile değişim arasındaki halkalar çok narin olabilir.

Örneğin, Avrupa'da ortaçağ ve erken modern dönemdeki ticaret ağları, tüccarlara malları üretildikleri bir alandan, üretilmedikleri ya da yeterli miktarlarda üretilmedikleri alanlara götürerek – büyüyen bir uzun mesafeli ticaret ağında mesafe olarak çok uzaklara yaptıkları riskli girişimler şöyle dursun – kâr sağlama imkânları sunan yerel ya da bölgesel uzmanlaşma derecesine bağlıydı. Ancak, kapitalist olmayan dünyada, başka yerlerde olduğu gibi kâr peşinden koşmak yaygın ve çok gelişmiş bir faaliyet olabilir, ancak kârlılık fiilen karşıt olmasa da 'verimli' üretimden ayrı bir olgudur.

Elbette hem büyük ekonomik güçler arasında hem de kentler ve yerel tüccarlar arasında şiddetli ticari rekabet mevcuttu. Ticaret nedeniyle büyük savaşlar bile çıkmıştı. Ama bu rekabetlerin genellikle, kapitalist türden rekabetçi üretim ile ilgisi nakliyecilikte üstün durum, denizlere ve diğer nakliye yollarına hâkimiyet, tekelci imtiyazlar ya da çok gelişmiş finansal kurumlar ve tipik olarak askerî güçle desteklenen arbitraj araçlarıyla olan ilgisinden daha azdı. Nakliye ya da aslında askerî üstünlük gibi ekonomi-dışı bu avantajların bazıları, elbette teknolojik yenilikler den kaynaklanıyordu, ama fiyata dayalı rekabette ayakta kal

mak için üretim maliyetlerinin düşürülmesi gibi sistemik bir ihtiyaç söz konusu değildi.

On yedinci yüzyıldan daha sonra bile Avrupa'da dahil olmak üzere dünyanın büyük bölümü piyasa zorunluluklarından azade idi. Elbette, dünyanın dört bir yanına uzanan geniş bir ticaret sistemi mevcuttu. Ama hiçbir yerde, ne Avrupa'nın büyük ticaret merkezlerinde ne de dünyanın Avrupa dışında kalan geniş ticaret ağlarında, özellikle rekabet ve birikim zorunluluklarının yönettiği ekonomik faaliyet ve üretim söz konusu değildi. Ticaretin egemen ilkesi genel olarak üretimden çıkan artık değer değil, ama 'temlik kârın', 'ucuza alınıp pahalıya satılması' idi.

Uluslararası ticaret, her şeyden önce, ticarileştirme modelinin tüm versiyonlarına göre kapitalizmin habercileri olduğu farz edilen büyük ticaret merkezlerini yaratan ekonomik faaliyettir. Bu, esas olarak tüccarların malları bir yerden alıp bir başka yerde kârla sattığı taşıma ticareti ya da 'farklı piyasalar arasındaki ticari arbitraj'idi.[3] Ama Fransa gibi tek, güçlü ve nispeten birleşik bir Avrupa krallığında bile temel olarak kapitalist olmayan aynı ticaret ilkesi yürürlükteydi. İnsanların ucuza alıp pahalıya satarak, malları bir piyasadan diğerine götürerek değil, ama aynı piyasada diğerleriyle doğrudan rekabet halinde daha az maliyetle ürettiği tek ve birleşik bir piyasa bulunmuyordu.

Eğilim olarak büyük ticari gücü yaratan ticaret, lüks malların ya da en azından daha zengin ailelere yönelik olan ya da hâkim sınıfların tüketim kalıplarına ve ihtiyaçlarına cevap veren malların ticaretiydi. Daha sonra Britanya'da sanayi kapitalizminin itici gücü olan piyasa gibi sıradan ucuz tüketici ürünleri için kitlesel piyasa mevcut değildi. Köylüler tipik olarak yalnızca kendi gıdalarını değil, ama giyim kuşam gibi diğer sıradan malları da üretiyorlardı. Elbette bir gıda pazarı vardı ve köylüler diğer metalarla değiştirilebilecek artık ürünlerini yerel piyasalara götürebilirlerdi. Tarım ürünleri bile daha uzak piyasalarda satılabilirdi ve özel-

[3] Eric Kerridge, *Trade and Banking in Early Modern England* (Manchester: Manchester University Press, 1988) s. 6.

likle tahıl ticareti bilhassa kentli nüfusu beslemek için çok yaygındı. Ama burada yine, ticaret ilkeleri esas olarak mal üretimi ilkeleriyle aynıdır: Kâr, düşük maliyetli ve rekabetçi üretimden daha çok dolaşım süreçlerindeki avantajdan sağlanır.

Oldukça sınırlı bir piyasa için yapılan lüks mal ticareti, kendi içinde üretkenliği artırmanın sistemik itkisini taşımıyordu. Ama hemen göreceğimiz gibi, bu açıdan benzersiz değildi. Tahıl gibi temel ihtiyaçlardaki ticaret bile aynı üretimden çok dolaşımdan elde edilen kâr ilkeleriyle yönetiliyordu – ve hatta gelişimi lüks mallardaki ticarete bağlıydı. Tüm ticaret türlerinde, büyük tüccarın esas işi, üretimden ziyade dolaşımdı ve esas ticari avantajlar 'ekonomi-dışı'ydı.

Floransa gibi önde gelen bir ticaret merkezinin – daha sonra döneceğimiz bir durumdur bu – dış merkantil faaliyete ve hizmet rolüne ek olarak kent içi üretimi geliştirdiğinde bile ekonomik işlemlerin temel mantığı esas olarak farklıydı. Üretimde hâlâ değer yaratılması ve artı-değere kapitalist tarzda el konulmasından ziyade zenginliğin yeniden dolaşıma sokulması ya da dolaşım sürecindeki 'temlik kârı' söz konusuydu.

Kapitalist olmayan bu ticaret ilkeleri, kapitalist olmayan sömürü tarzlarıyla bir arada mevcuttu. Örneğin, feodal serfliğin fiilen ortadan kalktığı yerlerde Batı Avrupa'da bile (lüks malların üretimi büyük ölçüde pazarın sınırları ile bağlantılıydı), 'ekonomi dışı' diğer sömürü biçimleri hâlâ varlığını sürdürüyordu. Prekapitalist toplumlardaki parasal rantlar bile, ekonomi-dışı güce dayanıyordu. Örneğin köylülerin nüfusun hâlâ büyük çoğunluğunu oluşturduğu ve toprağın çoğunun mülkiyetine sahip olduğu on sekizinci yüzyıl Fransası'nda, merkezî devletteki memuriyet, hâkim sınıfların pekçok üyesine ekonomik bir kaynak, köylü üreticilerden vergi biçiminde artı emek sızdırılmasının bir aracı olarak hizmet görüyordu. Ranta el koyan toprak sahipleri bile tipik zenginliklerini artırmada bir biçimde çeşitli ekonomi-dışı güçlere ve imtiyazlara bel bağlamışlardı.

Bu nedenle köylülerin üretim araçlarına, toprağa doğrudan erişimi söz konusu iken, toprak sahipleri ve memurlar, çeşitli

'ekonomi-dışı' güçler ve imtiyazlar yardımıyla köylülerden rant ya da vergi biçiminde doğrudan doğruya artık emek sızdırıyorlardı. Her türden insan, piyasada her tür şeyi alıp satabiliyor olsa da, ne üretim yapan mülk sahibi köylüler ne de diğerlerinin ürettiklerine elkoyan toprak sahipleri ve memurlar kendi yeniden üretim koşullarının bekası için piyasaya dolaysızca bağımlı değildiler. Aralarındaki ilişkilere piyasa aracılık etmiyordu.

Gelecek bölümde göreceğimiz gibi, kapitalizmi ortaya çıkaran bu toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki temel değişiklik, üreticileri, artık'a elkoyanları ve onlar aralarındaki ilişkiyi piyasaya bağımlı kılan değişiklikti.

TEMEL İHTİYAÇLARIN TİCARETİ

Dünya nüfusunun büyük kesimi, tarımın ortaya çıkışından itibaren gıda üretimine tahsis oldu ancak, her zaman, şu ya da bu nedenden ve çeşitli şekillerde kendileri için gıda üretimi yapanlara bağımlı olanlar da her zaman varoldu. Gıda ürünlerinin üreticilerden başlayarak üretici olmayan tüketicilere dağıtımı ihsan ilişkisi olarak ya da akrabalık yükümlülüklerinden devletin dağıtımına (Antik Roma'da tahıl yardımı gibi) ve şu ya da bu türdeki üstün bir güç aracılığıyla baskıcı elkoymaya dek uzanan çok çeşitli biçimler aldı. Ama gıda maddelerinin ticareti apaçık bir şekilde çok yaygın bir insanî pratik olarak gerçekleşti. Gıda arzının kontrolü de büyük bir güç ve zenginlik kaynağıydı ve tüccarlar bu ticareti tekellerine alarak zenginleştiler.

Gıda ticareti köylülerin artık ürünlerini diğer metalarla değiştirdikleri yerel piyasalardan Avrupa'nın kütlesel tahıl ticareti gibi daha uzak yerlerdeki geniş ölçekli ticarete kadar uzandı. Ama gıda ticaretinin bu kadar yaygın ve eski olması nedeniyle, büyük bir toplumsal varoluş özelliğine doğru gelişimi, kendi gıdalarının üretimine katılmayan büyük nüfus yoğunluklarının olduğu kentlerin büyümesine bağlıydı.

Kapitalizm ve kent arasındaki ilişkiyi araştırırken ve kapitalist

gelişime ilişkin 'ticarileştirme modeli'ni eleştirel bir şekilde incelerken, gıda ürünleri ticaretinin daha büyük bir ekonomik şema içinde ortaya çıktığı farklı biçimlerin ayrıntılı incelemesiyle çok şey öğrenebiliriz. Gelecek bölümde kapitalizmin ancak, piyasa zorunluluklarının, yaşamın en indirgenemez gereksiniminin sağlanmasını yani gıda üretimini pençesine almasıyla birlikte kapitalizmin doğduğu ileri sürülecektir. Ama o noktaya ulaşmadan önce çelişki oluşturacak şekilde, farklı bir durumu, piyasanın hiçbir rol oynamadığı ya da yalnızca oynadığı küçük rolü değil, ama tersine ticaretin, geçimin ve toplumsal yeniden üretimin temel koşulu olduğu, ancak yine de piyasa zorunluluklarının oyundaki sırasının henüz gelmediği bir durumun kabaca tanımlanması yararlı olabilir. Yaygın ticaretin en temel ihtiyaçlarda bile beraberinde daima rekabetçi üretim, kâr maksimizasyonu ve üretici güçlerin durmak bilmeyen gelişim zorunluluklarını getirdiğini sorgulamadan doğru kabul etmemeliyiz.

Ticarileştirme modeline göre, merkezî ortaçağ ve erken modern dönem Avrupası'nda bulunan uluslararası ticaret, kapitalist gelişimin temeli kabul edilmektedir. Bu kabul ediş nedeniyle gıda ürünleri ticaretinin oynadığı rolün ayrıca değerlendirilmesi gerekiyor. Avrupa'da gıda ürünleri üretimi yapan belli bölgelerin kendi tüketimlerini, ama özellikle ve esas olarak kentlerde yaşayan insanların ihtiyaçlarının karşılanamayacak oranlarda gerçekleşen üretim düzeyi, kıtanın diğer bölümlerini birbirine bağlayan hayli yerleşik bir gıda, özellikle tahıl ticareti ağının oluşmasına neden olmuştu. Kıtanın çeşitli kesimlerinde ve özellikle de büyük ticaret merkezlerinde artan kentli nüfus, yalnızca Avrupa sınırlarının ötesine geçen uzun mesafeli ticaret ile giderek daha çok genişleyen lüks mallar piyasası için değil, ama kendi yerel tarımının karşılayamadığı çok temel geçim ihtiyaçları için de bir piyasa yarattı. Bu ihtiyaçlar, her şeyden önce özellikle Baltık bölgesinden ithal edilen tahılla karşılandı.

Uluslararası ticaretin başlıca özelliklerinden biri olan tahıl ticareti pre-kapitalist ticaret ilkelerine uygun şekilde yürütüldü. Merkantil kâr metaları, metanın bir piyasadan diğerine taşınma-

sına bağlıydı ve ticaret, üretim yapan bölgelerdeki alım fiyatı ile zengin tüketici bölgelerdeki satış fiyatı arasındaki fark sayesinde arttı. Örneğin tahıl, Baltık'ta ucuza satın alınıp tacirleri Baltık ticaretine hâkim duruma gelen Hollanda Cumhuriyeti'nde (yerel standartlara göre ucuz olsa da) nispeten pahalıya satılabiliyordu.

Tahıl ticareti, bir başka anlamda henüz pre-kapitalist ticaretin damgalarını taşır. İthal edilen tahıl, elbette Avrupalı büyük ticaret güçlerinin ticari başarısının temel koşuluydu, ama kendi başına tahıl ticaretinden edinilen servet oluşumu, daima lüks ticaretin kaderine ve onu tahrik eden varlıklı tüketicilerin zenginliğine bağlı olan Avrupa ticaret sisteminin motoru değildi. Büyük ölçekli tahıl ticaretine duyulan *ihtiyac*ın, zengin tüketicilerin "dikkat çeken tüketimlerine" ve bolluk içindeki hayatlarına hizmet sunan insanların piyasalarda yarattığı dalgalanma ve bununla birlikte, Avrupalı kentli nüfus içinde (tahıl tüketen) daha zengin sınıfların lüks tüketim kalıplarınca belirlendiğini ileri sürmek mümkündür.

Ortaçağ'da, uluslararası ticaretin sürükleyici gücü, toprak sahibi aristokrasinin zenginliğiydi. Bu kesimin tüketim kalıpları – lüks mallara olduğu kadar ekonomik güçlerinin bağlı olduğu 'ekonomi dışı' baskı araçlarına, özellikle askerî mallara olan açlığı – ticari sisteme kendi mantığını kabul ettirdi. Rodney Hilton 'Toprak sahibi aristokrasi' diye yazar,

> esasen uluslararası ticarete giren bir dizi lüks ürün, ister herhangi birine isterse kiliseye bağlı olsun, her zaman başlıca piyasayı oluşturmuştur... Elbette, tahıl ve kereste gibi hacimli metaların da uluslararası ticareti yapılıyordu, ama bu metalara olan talep esasen kenteydi ve muhtemelen nihai biçimde uluslararası lüks mal ticaretinin gelişimine bağlıydı.[4]

Kentlerin ve hali vakti yerinde kentli sınıfların büyümesine

[4] Editörlüğü T. H. Aston ve C. H. E. Philpin tarafından yapılan *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge: Cambridge University Press,1985) s. 127'de R. H. Hilton, 'A Crisis of Feudalism'.

rağmen aynı temel mantık daha sonra da hükmünü sürdürdü. Pekçoğu fakir olan daha pekçok insan, geçinmek için ucuz ithal tahıla bel bağladı. Ama pre-kapitalist Avrupa'nın ve uluslararası ticaret sisteminin sürükleyici gücü, her şeyden önce, ister gıda ister pahalı olmayan tekstil ürünlerinden ucuz tencerelere dek günlük yaşamdaki diğer metaları olsun, yaşamını sürdürmek ve kendini yeniden üretmek için gerekli temel araçları temin etmek amacıyla piyasaya girenlerin tüketim ihtiyaçları ve güçleri değil, hali vakti yerinde tüketicilerin zenginlik ve ihtiyaçlarının yanı sıra esasen devletlerin gereksinimleri idi.

Bu nokta, Avrupa'daki ticari güçler ile tahıl ticareti arasındaki ayrılma göz önüne alınarak aydınlatılabilir. Tahıl üretimi ve ihracatı Avrupalının yaşamını sürdürmesi için esastı, ama (İngiltere kalıbın dışına çıkana dek) bir zenginlik ve ekonomik güç işareti değildi. Tahıl üretimi, (Marx'm bir keresinde belirttiği gibi), Avrupa'nın ekonomik gelişiminde 'geride kalanlar'ın işleviydi. Avrupa'nın tahıl ihraç eden bölgeleri ile Hollanda Cumhuriyeti gibi en zengin ticaret güçleri arasında bir işbölümü gelişti. Ama, bu işbölümü asla uzmanlaşmış bölgeler arasındaki gereksinimlerin basit bir değişimi – söz gelimi Baltık buğdayının Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un süt ürünleriyle – değildi. Hollanda'nın Baltık ticaretinde kesin olarak hâkim rol oynamasına rağmen bu tür ülkelerin ticari gücü, sadece temel gereksinimlerin ticaretinden değil, ama öteki zengin ticari güçler tarafından orantısız bir şekilde tüketilen lüks ya da nispeten lüks malların ticaretinden kaynaklanıyordu.

Öyleyse pre-kapitalist Avrupa'nın ticari sistemi, bir dizi ayrılmayla karakterize oldu: Tahıl üretimi ile ve zenginliği başka başka metaların ticaretinden – zorunlu olarak o metaların üretiminden değil, ama daha özel olarak başka bir yerde üretilen metaların taşınması, aktarılması ve arbitrajından ve antrepo gelirlerinden – kaynaklanan ülkeler tarafından tüketimi arasındaki coğrafî uzaklık. Büyük ticari güçler, muazzam zenginliklerini ticareti yapılan metaları üretmekten çok, ticarete aracı olmakla elde ettiler ve bu durum temel gereksinimlerin üretimi ile lüks mal-

ların ticaretinden doğan ekonomik güç arasındaki bir dengesizlikte yansıdı.

Söylemeye gerek yok ki, bu ayrılmalar ve dengesizlikler, temel nakliye ve iletişim imkânlarıyla güçlendirildi. Aslında tüm sistem, piyasaların parçalı haline, bir piyasanın diğerinden ayrı olmasına, üretim alanları ile tüketim alanları arasındaki mesafeye, arz ve talebin coğrafik ayrılığına dayanıyordu. Merkantil zenginlik tam tamına, piyasalara nispi erişilemezliğe ve parçalı piyasalar arasındaki sonu gelmeyen arbitraj sürecinden edilebilecek kâr imkânına bağlıydı.

Demek ki üretim ve tüketim arasında temel bir yarılma söz konusuydu. Tahılın üretildiği ihracatçı bölgelerin toplumsal koşullarıyla tüketildiği zengin ticaret merkezlerinin koşullarının çok az ilgisi vardı. Bu, diğer şeylerin yanında, tahılın, özellikle tüccarları ve üstün deniz nakliyeciliği nedeniyle Baltık ticaretine – üretim bölgelerindeki üretici güçleri geliştirmeksizin – hâkim olan zengin Hollanda Cumhuriyeti'ndeki tüketici güçlerin standartlarına göre ucuz olduğu anlamına geliyordu. Tahıl üreten bölgelerdeki düşük fiyatlar, ucuz ithalattan fayda sağlayan tüketici ekonomiler üzerinde rekabetçi baskılar da dayatmadı. Tersine, o zengin ticaret ekonomilerindeki diğer metaların üretim maliyeti ucuz temel 'girdiler'e erişim sayesinde düştü. Her halükârda, ticaretin liderlerinin ticari avantajları, birincil olarak rekabetçi üretime değil, ama tekelci imtiyazlar, nakliyecilikteki üstün durum, sofistike ticaret pratikleri ve araçları, gelişmiş ticaret ağları, uzak mesafelere yayılmış alışveriş bölgeleri ve askerî güç gibi 'ekonomi dışı' faktörlere dayanmıyordu.

Bu ayrılmalar, zengin ticari ulusların yaşamlarını sürdürmek için tahıl ticaretine bağımlı olmalarından başka, en temel geçim ihtiyaçları maliyetinin daha az gerekli malların ticaretinden doğan zenginliğe oranla daha düşük olduğu anlamına da geliyordu. Ama aynı ayrılmalar, zenginliği kendilerine bağlı olan ticaret merkezlerinin çok gerekli olmayan mallarla yapılan uluslararası ticaretin kırılganlıkları karşısında hassas olduğu anlamına da geliyordu. Yalnızca büyük zenginlikleri değil, ama ucuz ve temel ih-

tiyaçlarının tedariki de lüks ticaretteki düşüşlerden etkilenebiliyordu.

FLORANSA VE HOLLANDA CUMHURİYETİ

Ticarileştirme modeline göre Avrupa ticaret sistemi içinde kapitalizmin doğum yerleri olması gereken çok başarılı ve zengin birkaç ticaret merkezi ortaya çıktı. Modelin bazı versiyonlarına göre bu ticaret merkezlerinin gelişimleri, önlerindeki yol İngiltere tarafından açılıncaya kadar şu ya da bu nedenden dolayı engellenmiştir. Dolayısıyla sanayi kapitalizmine giden yolu hiçbir zaman tam olarak katedememişlerse de gerçek anlamda kapitalisttirler. Bunlar, 'başarısız geçişler' olarak adlandırılan kapitalizmlerdir.

Avrupa'nın büyük ticaret merkezlerindeki hâkim sınıfların zenginliklerinin ticarete dayandığını ve onların üreticilerin artık'ına doğrudan elkoyuşlarının, klasik feodal rant biçiminde tezahür etmediğini kimse reddedemez. Ama diğer pre-kapitalist toplumlarda olduğu gibi büyük zenginlik burada da siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyete bağlıydı; ve ekonomik gelişmenin özel ve kendi kendini sınırlayan seyrini de artık'a el koyma biçimi belirledi.

Avrupa'da ortaçağ ve erken modern dönemdeki ticaret merkezlerindeki kentli patrisyenler ya da elit tüccarlar büyük zenginliklerini genellikle ticari faaliyetlerden elde ettiler, ama bunu büyük ölçüde kentteki statüleriyle ilintili olan imtiyazlara ve güçlere dayandırdılar. Bu ticaret merkezlerinin başarıları (gördüğümüz gibi), rekabetçi üretimden daha çok 'ekonomi-dışı' faktörlere dayanıyordu. Bu merkezlerdeki yönetici elitler, yalnızca bu tür ekonomi-dışı ticari avantajlara imtiyazlı erişim için değil, ama tipik biçimde yönetim mevkilerini işgal eden kişiler olarak, rant, aidat şu ya da bu tür vergi biçiminde doğrudan ekonomi-dışı artık sızdırma yoluyla yerli üreticilerin sömürülmesi için de – bu tür kentlerin kolektif beylik olarak tarif edilecek denli – kendi yurttaşlık statülerine dayanıyorlardı.

Ticari zenginliği yalnızca yabancı mallarının ticaretinde değil, ama kendi yerel ürünlerine de dayanan Floransa gibi vakalar için bile durum böyledir. Floransa, hem çok dikkat çekici ve başarılı bir ticari güç olması, hem de 'Rönesans'ın kusursuz örnek meskeni olarak göz kamaştırıcı kültürel zenginlikleri nedeniyle 'başarısız geçiş' takıntısı olanların gözdesidir. Floransa ticari gelişmişlik, yerel imalat ya da kültürel başarı ölçütlerine göre, o tarihte İngiltere'yi geride bırakmıştı, ne var ki, tecrit durumundaki kuzey ülkesi o sırada kapitalist gelişiminin eşiğindeyken, zengin İtalyan kent-devleti kapitalist yolu tutmakta 'başarısız' oldu.

Elbette çevrelendiği kıra göre Floransa kenti de *contado*'daki (kırsal alan) köylü üreticileri, Fransa'da kendi köylülerini sömüren mutlakiyetçi devletle kıyaslanabilecek ölçülerde sömüren kolektif bir beylikti. Aynı zamanda, Floransa'nın kendi üretimi olan mamul mallar ticaretindeki başarısı, ekonomi-dışı faktörlere, tekelci imtiyazlara, ya da özellikle, her halükârda lüks piyasadaki başarısı, düşük maliyetli üretimden çok, ustalık ve becerileriyle ilgili olan mallardaki ticareti kolaylaştıran gelişmiş ticari ve finansal pratiklere (çift girişli defter tutma yönteminin ilk olarak burada uygulandığı kabul edilir) bağlı olmaya devam etti. Floransa ekonomisinin önemli/baskın özelliği, ticaretle uğraşan en büyük ailelerin (özellikle Medici ailesi) kent devletinin hanedanlık yönetimine dek uzanan ve kamu yönetimini de içermek şartıyla krallara ve papalara verdiği finansal hizmetler gibi daha kârlı ama üretimle bağlantısı bulunmayan işlere girmeleridir.

Bu tür ticaret merkezleri bir süre başarıyla yürütülmüş ve büyük bir servet bir birikimi yaratılmıştır, ancak meydana gelen büyüme, ekonomik gelişim karşısında kendini sınırlar nitelikteydi. Ailelerin yapısal gelişiminde piyasanın merkezî bir rol oynadığı açıkça doğrudur, ama piyasanın gerçek bir zorunluluktan çok bir fırsat olarak işlev gördüğü de aynı oranda açık görünmektedir. En azından piyasa, üretim güçlerinin geliştirilip kârın maksimize edilmesi yoluyla kesintisiz bir kapitalist yönelimin yaratılabileceği tarzda işlemedi.

Bu tür ticari ekonomilerin kapitalist olmayan karakterinin on-

ların zayıflığı olduğu kadar güçlülüğü de olduğunu ve örneğin, Floransa gibi kuzey İtalya'daki ticari kent devletleri ortamında serpilip gelişen İtalyan Rönesansı'mn kapitalist zorunlulukların baskıları altındaki ekonomik şartlarda en yüksek düzeyine ulaşamayacağını (benim de yapmaya eğilimli olduğum gibi) ileri sürmek mümkün olabilir. Ama bu başka bir hikâyedir. Burada önemli olan, ekonomik gelişme kalıbındaki farklılığın sadece, o zorunlulukların yokluğunda zorunlu hale gelmesidir.

Hâkim sınıflar gerekli üretim kapasitelerinin varolduğu ve piyasanın özellikle lüks mallar için hazır olduğu yerde, yalnızca ticaretin değil üretimin de teşvik edilmesine istekliydiler. Çünkü bu alanların sömürülmesi için gereken güçlere sahiptiler. Tüccarlar bile üretimi organize ediyor ve üretime yatırım yapıyorlardı. Yine de büyük zenginliğe sahip olmak, hâlâ üretici güçlerin geliştirilmesinden ziyade ekonomi dışı güçlere, imtiyazlara ve artık'a el koyabilecek güçlerin rafine hale getirilerek yaygınlaştırılmasına dayanıyordu. Bu tür bir sistem, azalan piyasa fırsatlarına, emek üretkenliğinin artırılması ve maliyetlerin düşürülmesiyle değil, ama üreticilerin daha fazla sıkıştırılması ya da üretimden, artık'a 'ekonomi-dışı' elkoyma güçleri lehine tamamen çekilerek cevap verecekti.

Hollanda Cumhuriyeti'nin on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki durumu, muhtemelen en karmaşık olandır. İngiltere'nin ilk 'modern' ya da kapitalist ekonomi olduğu iddialarına karşıt olarak öne sürülebilen en güçlü argüman Hollanda'yla ilgili olandır.[5] Hollanda Cumhuriyeti'nin ticari zenginliği ve kültürel başa-

[5] Hollanda ekonomisine ilişkin izleyen tartışma, yazarlar tarafından ana hatları verilen olguların önemini çok farklı biçimde yorumlamama rağmen, esas olarak Jan de Vries ve Advan der Woude'un *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) kitabına dayanır. Onlara göre Hollanda Cumhuriyeti, bir 'modern'– ve dolayısıyla kapitalist – ekonomi modeliydi; ancak bana öyle geliyor ki, bizzat onların betimlediği gibi Hollanda'nın ekonomik gelişim kalıbı, farklı bir istikamete işaret ediyor. Aynı zamanda, Robert Brenner ile aynı ön varsayımlardan yola çıkmama rağmen onun Hollanda ekonomisine ilişkin

rıları muazzamdı. Nakliyecilikteki teknik kapasitesi ve askerî başarıları bir tarafa, bankacılık, borsa ve finansal spekülasyon alanlarındaki en ileri ticari pratik ve araçların bazılarına öncülük etti. Üretkenliği geliştirmedeki teknolojik başarısı bile Avrupa'daki diğer ülkeleri bir süreliğine geride bıraktı. İngilizler, Hollanda'nın tarımsal ilerlemelerinin çoğunu ödünç aldı. Kuraldışı olsa da Hollanda, büyük bir kent nüfusuna sahipti ve görünüşe göre kapitalizmin ortaya çıkışından önceki dönemde tarihin en ticarileşmiş toplumuydu. Ticarete alışılmadık biçimde, doğrudan üreticilerin temel geçimlerinin sağlanmasında bile bağımlıydı. Daha özel olarak tarım üreticileri, temel geçim ihtiyaçları karşılanmasında dahi, ticarete benzeri görülmemiş derecede bağımlıydı. Piyasada tahıl ihtiyacını karşılamak için kendi ürettiklerini, özel olarak da süt ürünlerini satıyorlardı. Cumhuriyetin büyük zenginliğinin temelinin ticaret olduğu ya da Hollanda ticaret elitlerinin, benzeri görülmemiş biçim ve ölçülerde yerli üretime – özellikle tarıma – yatırım yaptıkları kuşku götürmemelidir.

Dolayısıyla Hollanda Cumhuriyeti, 'başarısız geçiş' değerlendirmesi için Floransa'dan çok daha uygundur. Hollandalılar'ın, neden İngiltere'de olduğu gibi sanayi kapitalizmine sıçrayamamış olmalarının pekçok açıklaması yapılmıştır. Bunların bir bölümüne göre, Hollanda'daki nihai suçlu, özellikle tarımdaki üretkenlik artışını rantiyeden elde edilecek zenginlik uğruna baskı altına alarak engellediği ileri sürülen kentlerin asalak ve hantal yönetiminin boğucu baskısıydı. Bir kısmı, kentlerin üretime ve özellikle üretici tarımsal yatırıma yönelmediklerini işaret eder, ama yine de 'başarısız geçiş'i Cumhuriyet'in ihraç piyasasına ve dolayısıyla çökerken kendisiyle birlikte Hollandalılar'ı da aşağıya çeken daha büyük Avrupa ekonomisine bağımlılığa yükleyebilir.

'The Low Countries in the Transition to Capitalism'deki (*Journal of Agrarian Change* 1.2 (Nisan 2001) analizine ilişkin kuşkularım var. Brenner orada, Hollanda ekonomisinin, de Vries ve van der Woude tarafından belirtilenlerden çok farklı nedenlerden dolayı olsa da aslında kapitalist olduğunu ileri sürer. Kuşkularımı 'The Question of Market Dependence'da ortaya koyuyorum.

Buna karşılık bir başka açıklama, Hollanda'nın çöküşünün tüm 'modern' ekonomileri etkileyen ve sadece yüzyılda bir rastlanabilen tipik sıkıntılı bir dönem olduğu yönündedir.

Bu tür açıklamalar, ticarileştirme modelinin ön varsayımlarından yola çıktığında bile *aşırı* ticarileşme ve kentleşmenin Cumhuriyet'in daha fazla gelişmesinin önünde bir engel olduğunu kabul ederek aynı faktörlerin zayıflatma eğilimi içeren unsurlar olduğunu da ileri sürülebilirler. Ama alternatif bir açıklama, Hollandalılar'ın beklenen kapitalist gelişim rotasını izlemekte 'başarısız' kaldığını, zira özünde kapitalist olmayan ve farklı bir ekonomik mantığın yönettiği bir ekonominin söz konusu olduğunu iddia edebilir. Hollanda ekonomisine ilişkin tartışmaya girmek bu kitabın ölçülerini aşar. Amaçlarımız açısından, gelişim kalıbının pre-kapitalist bir ekonomi mantığı sergilediği en önemli durumların bir kısmının belirtilmesi yeterlidir.

Hollanda'nın yapısı, temel gıda ürünlerinin tedariki için bile piyasaya bağlı olmaları ölçüsünde diğer Avrupalı güçlerden farklı olabilir, ancak içinde faaliyet gösterdikleri ticari sistem genel olarak hâlâ Avrupa'yı karakterize eden pre-kapitalist ekonomiydi. Bu Hollanda'nın en az lüks mal piyasası örneğinde olduğu gibi, hem piyasasına ve hem de sınırlarına bağımlı olduğu Avrupa nedeniyle değil, ama Hollanda ekonomisinin tarım ya da sanayiye yatırım yapılırken bile kapitalist üreticilerin değil, temel faaliyetleri üretimden ziyade dolaşım olan tüccarların ticari çıkarlarının hâkimiyetinde olması anlamında da doğrudur.

Belki, Hollanda ekonomisindeki en önemli faktör, kentin ve kentli elitlerin çıkarlarının hâkimiyetiydi. Bu hâkimiyet yalnızca tarımsal ürünler için büyük bir piyasa olması nedeniyle değil, ama kırsal ekonomiyi bir yatırım kaynağı olarak da biçimlendirdi. Cumhuriyet'in büyük zenginliği ve ticari gücü, uluslararası ticaretteki yani başka yerlerde üretilen malların taşınması ve pazarlanmasındaki orantısız üstünlüğüne dayanıyordu. Hollandalılar, uluslararası ticaretteki lider rolü ve Avrupa'nın gelişen lüks piyasalara dayanan büyük zenginliği olmadan, ne muazzam kentli nüfusuna ulaşabilir ne de gerçekten üretken olan tarımını

geliştirebilirlerdi. Bu, tarımsal üretkenliğin alışılmadık ölçülerdeki büyük bir kentli nüfusu besleyebildiği (İngiltere'de olacağı gibi) bir durum değildi. Geçimini esas olarak, uluslararası ticaretle, Avrupa ticaret zincirinin temel halkalarından biri olarak oynadığı hâkim rol sayesinde sürdüren ve alışılmadık ölçüde büyük bir kent nüfusuna üretken tarım koşulları sağlayan bir durumdu.

Cumhuriyet, başka yerlerde üretilen malların dolaşımına bağımlı olmasına rağmen aynı zamanda yerel malların ticaretini de yapıyordu. 'Altın Çağ' boyunca, Hollanda'nın ticari çıkarları ile kent zenginliğinin kıra, en dramatik şekilde de muazzam toprak kazanım projelerine akıtıldığı yurtiçi üretim arasında esaslı bir bağlantı vardı. Ama, ticaret ve üretim arasındaki bu bağ, söz gelimi, Hollanda ürünlerine ihtiyaç duyan piyasanın çöküşünden hep bir adım uzakta ve her an kopmaya hazırdı. Sonuç olarak Hollandalılar ticari imparatorluklarını, üretim alanın dışındaki diğer avantajların gücü üzerine inşa ettiler.

Piyasa için üretime kökten bağlanan Hollandalı üreticilerin ve özellikle çiftçilerin kapitalizmle ilişkilendirdiğimiz rekabet zorunluluklarına tâbi olduğu da yeterince açık değildir. Örneğin burada, belki de öteki ekonomilerden daha fazla Hollandalılar'a yarar sağlayan düşük maliyetli tahıl üreten bölgelerin etkisi, temel girdilerin maliyetini *düşürerek* rekabet baskılarını azaltmıştır ve bunun sonucunda da Hollandalı çiftçiler için temel olan tahılı değil, ama süt ürünleri ve et gibi nispeten lüks sayılan daha yüksek maliyetli ürünleri üretme ve pazarlama imkânı sağlamıştır. Cumhuriyet, ucuz girdi ithalatındaki bu avantajı – ülkedeki rekabetçi üretim maliyetlerine dayanmayan ticari bir avantaj – Baltık ticaretindeki hâkimiyetine borçluydu.

Hollandalılar'da; Avrupa ticaretinin (kapitalist İngiltere'nin hâkimiyetinden önce) diğer liderleri gibi, uluslararası ticaretteki başarılarını tipik biçimde, tek bir piyasadaki rekabetçi üretimden ziyade birbirinden uzak piyasalarda ticaret yapmanın ekonomidışı üstünlüğüne, yani nakliye ve ticaret yollarına hâkimiyete, tekellere ve ticari imtiyazlara, yaygın ticaret merkezlerinden oluşan gelişmiş bir ağa, ileri finansal pratik ve araçların gelişimine

borçluydular. Bu 'ekonomi-dışı' avantajlar çoğu zaman ağırlıklı olarak askerî güce yaslanıyordu. Yükselen Hollanda Cumhuriyeti, büyük vergi gelirlerinin önemli bir kesimini, devlet harcamalarından başka işgalci askerî güçlerinin harcamalarına ayırıyordu. Hollandalılar, salt ticari avantajlar nedeniyle, bazı kötü ünlü askerî uygulamalara girişti. Bunlar yalnızca saldırgan ticaret savaşlarından ibaret değildi. 1602 yılında Hollanda'nın gelişiminin gelecekteki rotasını etkileyebilecek büyüklükte ve benzeri görülmemiş ölçüde değerli yükler taşıyan bir Portekiz gemisinin ele geçirilmesi ya da Moluk Adaları'ndaki İngiliz tüccarlarına yönelik 'Amboina katliamı' gibi riskli girişimler de söz konusuydu. Avrupa ekonomisi on yedinci yüzyılın sonunda çökerken ve Hollanda ihracat piyasası da onunla birlikte aşağıya doğru giderken, 'Altın Çağ'a damgasını vuran ticaret ve yerli üretim arasındaki halka, aniden ve keskin bir şekilde zayıfladı ve Hollandalılar, esaş güçlerine, ekonomi-dışı destekleriyle birlikte 'ticari ilerilik'lerine başvurdular.

Böylece öteki Avrupa ekonomileri gibi Hollandalılar da on yedinci yüzyıl krizinde eski ticari sistemin engelleriyle karşı karşıya kaldılar. Tüm tarımsal başarılarına ve temel mal ticaretine rağmen, zengin bir azınlığın lüks tüketimine orantısız, ama daimi bağımlılıkları nedeniyle pre-kapitalist ekonominin sınırlamalarına tâbi olan bir ekonomiye sahiptiler.

Hollanda ekonomisinin pre-kapitalist karakteri, başka şekillerde de açıkça görülebilir. Belki de en önemlisi, Hollanda yönetici sınıfının zenginliğin elde edilmesinde artık'a 'ekonomi-dışı' elkoyma tarzlarına bağımlı olmalarının ölçüsüydü. Hollanda toplumsal yapısının en çarpıcı özelliklerinden biri, memuriyetin bir kişisel zenginlik kaynağı olarak üstünlüğüydü.[6] Oldukça özerk şehir ve kentleri olan Cumhuriyet'in adem-î merkezileşmiş organizasyonu, kamu hizmeti için özellikle verimli bir alan yarattı, bu nedenle bu tür işlerin Hollanda kentlerindeki nüfus içindeki

[6] De Vries ve van der Woude, s. 586–8.

oranı çok yüksekti. Ama sadece memuriyet sayısından öte, en dikkat çekici şey, onlarla ilişkilenen zenginliktir.

Zengin toprak sahipleri ya da bankerler bu tür mevkilere gelmek için çoğu zaman zenginliklerini kullanma yolunu seçmiştir. Hatta kazançlı memuriyetler, Hollanda yönetici sınıfı nezdinde cumhuriyetin ticari hâkimiyetinin olduğu Altın Çağ'da bile sayısız avantaj ve imtiyazlarından başka diğer ekonomik faaliyetlerin terk edilmesine yol açacak kadar önemli bir gelir kaynağıydı. On yedinci yüzyılda, kent yönetimlerindeki mevkilerin finansal ve toplumsal avantajları, özellikle önemliydi ve bu zenginlik kaynağının değeri, 1660'dan sonra, yani Hollanda ekonomisinin iyice bütünleşmiş olduğu Avrupa ekonomisiyle birlikte çöküşe geçtiği dönemde iyice yükseldi. Örneğin Hollanda'da, kentli patrisyenlerin zenginliği, öteki grupların herhangi birinden daha büyüktü ve kentin en kazançlı meslekleri genellikle bir tür kamu görevi alanındaydı.[7]

Bu anlamda, Hollanda Cumhuriyeti, memuriyetin köylülerden vergilendirme yoluyla artı emek sızdırmanın bir aracı olduğu Fransız mutlakiyetçiliğinin 'vergi/memuriyet' devleti ya da bitişiğindeki kıra göre 'kolektif beylik' olarak hareket eden o zengin kent-devletleri gibi 'ekonomi-dışı' sömürüye ya da 'siyasal biçimlerde oluşturulan mülkiyete' dayanan öteki kapitalist olmayan toplumlarla birçok ortak yönü vardı

Artı-emeğe elkoyma tarzı, sözde 'başarısız geçiş'in açıklanmasında önemli olabilir. Gelecek bölümde göreceğimiz gibi, farklı piyasa zorunluluklarının yönlendirdiği İngilizler, Avrupa krizine ve tarımsal ürün fiyatlarındaki düşüşe, tarımdaki emek üretkenliğini artırarak ve maliyetlerin düşürülmesi için yatırım yaparak cevap verirken Hollanda Cumhuriyeti'nde on yedinci yüzyıl krizi sırasında ve sonrasında, tarımsal yatırımların *durma* süreci söz konusuydu.[8] Hollandalı elitler tarımda fiyatların düştüğü dönemlerde toprak ya da üretimle ilgili diğer yatırımlardan

[7] A.g.e., s. 596.
[8] A.g.e. özellikle s. 217–18.

daha çok, gelişmiş ekonomi-dışı ticari avantajlar ya da memuriyet gibi kârlı zenginlik kaynaklarıyla ilgilendiler. Emek üretkenliğini artıracak teknolojilere yatırım 'tümden ihmal edilmese de' bu durum gerileyen piyasa fırsatlarına verilecek cevap olmaktan çok uzaktı. Zengin elitler için 'ekonomi-dışı' stratejiler ve yalnızca memuriyet değil, ama West India Company'nin yeniden kurulması ya da bir şirketin seyrüsefer haritaları üzerindeki tekeli gibi tekelci imtiyazların canlandırılması türünden girişimler, siyasal olarak oluşturmuş mülkiyetten daha çekiciydi.[9]

Cumhuriyet ticaret politikasının askerî boyutunu da ihmal etmedi. Belki, en çarpıcı örnek Hollandalılar'ın İngiltere'nin 1688'deki güya 'Şanlı Devrim'indeki rolüdür. Özellikle Hollanda kentleri ticaretin kârlılığına bağımlıydı ve dolayısıyla, on yedinci yüzyılın sonlarındaki özellikle Fransız merkantilizminin akınları, Fransa'nın, Hollanda gemilerine müdahalesi ve fahiş gümrük tarifeleri tarafından etkilendi. Bu ticari kârlılık meselesine yegâne çözüm, Fransız merkantilizminin ekonomi-dışı yenilgisiydi ve bu, İngiltere ile bir ittifakı gerekli kılıyordu. Bu ittifak ise, ancak İngiliz tahtında bir dost ve müttefik ile olanaklıydı. Bu nedenle Hollanda Cumhuriyeti, imkânlarını 'ekonominin bir kere daha serpilip gelişebileceği uluslararası bir ortamın yeniden oluşturulması için Cumhuriyet'in bolca sahip olduğu bir kaynağın – para – kullanılacağı riskli bir yatırım olarak' William of Orange'ın İngiliz monarşisini ele geçirme çabasını desteklemeye adadı.[10]

Devrim, İngilizler'e, 'şanlı' ve büyük ölçüde kansız görünebilir. Ama Hollandalılar'ın bakış açısına göre devrim, Londra'nın Hollanda askerleri tarafından yalnızca İngilizleri değil, ama Fransızları da içine alacak bir savaş beklentisiyle işgal edildiği bir istilaydı. Yine de bu istila, bir ticari girişimden ne daha fazlası ne de daha azıydı. Yalnızca Hollanda devleti değil,

[9] A.g.e., s. 676–7.
[10] A.g.e., s.680.

ama Amsterdam borsası da ticari kârın peşine düşerek bu ekonomi-dışı nihai güç kullanımına yatırım yaptı.

Ticaret, Cumhuriyet'in başlıca zenginlik kaynağı olmaya devam etti, fakat yerli üretimden giderek koptu ve 'ticari ilerlemeye eskisinden daha fazla bağımlılaştı.[11] Kısaca, pre-kapitalist ticari kâr elde etme ya da hatta kapitalist olmayan 'ekonomi-dışı' elkoyma biçimlerine, rantiyeci zenginlik ve yönetim mevkilerini ele geçirmeye doğru tutarlı bir geri dönüş ya da bunların yoğunlaşması söz konusu görünüyor.

Hollanda Cumhuriyeti, ticari ve teknolojik gelişim düzeyi nedeniyle, diğer Avrupa ekonomilerinden ayırılıyordu. Elbette ticarileşme olanaklarını en son sınırlarına kadar zorladı ve elbette ki, piyasa *fırsatları*ndan azami ölçülerde yararlanmayı bildi. Cumhuriyet, yalnızca büyük zenginliği için değil, ama temel gıda gereksinimleri için de ticarete gereğinden çok bel bağlamıştı. Dolayısıyla piyasaya bağımlıydı. Yine de Hollanda ekonomisinin kaderi nihai olarak rekabetçi üreticilerin başarı ya da başarısızlıklarına değil, ama ticari kâr elde edenlerin ve yönetim mevkilerini ellerinde tutan elitin çıkarlarına bağımlıydı.

Özgül olarak Cumhuriyet'in kapitalist bir gelişim kalıbı üreten piyasa *zorunlulukları,* gelecekte İngiltere'de işleyeceği gibi işlememiş görünüyor. Yine, Floransa'da olduğu gibi, bu durumun bir zayıflık olduğu kadar güçlülük olduğunun ve Hollanda Cumhuriyeti'nin kapitalist bir ekonomi olarak değil, ama başardıklarını en az kapitalizmin sınırlamaları ve çelişkilerinden azade olması kadar, ticari başarısına da borçlu olduğu ve nihayet en son ve en fazla gelişmiş ama kapitalistleşememiş bir ticaret toplumu olarak Altın Çağ'ını yaşadığı ileri sürülebilir. Ama, böyle bir ticaret ekonomisinin içerebildiği ya da içermediği olanaklar her ne olursa olsun, bir kere kapitalizm bir yerde ortaya çıkmaya başladığında kaçınılmaz olarak iyi de kötü de olsa, yalnızca doğum yerinde değil, ama tüm dünyada o noktadan sonraki tüm ekonomik gelişimin koşullarını oluşturdu. Özellikle İngiliz

[11] A.g.e., s. 502-3 ve 681-2.

kapitalizmi sanayi biçimini alır almaz, rakiplerinin üzerinde ister dolaysız biçimde ticarette, ister askerî ve jeopolitik avantajları sayesinde oluşturduğu rekabet baskıları olsun, başka yerlerde benzer gelişimler için yeni dış baskılar yarattı.

İngiltere, başlangıçta, rakibi Hollanda'ya göre ticarette daha az ileri gitmişti, ama, daha sonraki gelişmesi hem başarıları hem de başarısızlıkları, hem üreticileri hem de artık'a el koyanları indirgenemez biçimde rekabetçi üretime bağımlı kılan farklı bir toplumsal mülkiyet ilişkileri sistemi tarafından biçimlendirildi. Bu mülkiyet ilişkileri, rekabet, düşük maliyetli üretim, kâr maksimizasyonu, artık'ın yeniden yatırıma sokulması ve üretici güçlerin geliştirilerek sistematik bir şekilde emek üretkenliğinin artırılması yönündeki amansız bir zorlamayı harekete geçirecekti. İşte kapitalizmin tüm çelişkileri bu zorlamayla ortaya çıktı.

5
KAPİTALİZMİN TARIMSAL KÖKENİ

Kapitalizmin doğallaştırılmasına ve kökeniyle ilgili meseleyi kanıtlanmış varsayma girişimlerine yönelik en yararlı düzeltme, kapitalizmin, tüm çok özgül birikim ve kâr maksimizasyonu güdüleriyle birlikte, kentte değil ama kırda, çok özgül bir yerde ve insan tarihinin çok geç bir döneminde doğduğunun kabul edilmesidir. Kapitalizmin ortaya çıkışı, trampa ve değişimin basit bir büyüme ya da yaygınlaşmasını değil, ama en temel insanî ilişki ve pratiklerde tam bir dönüşümü, insanın doğa ile çok eski etkileşim kalıplarından bir kopuşu gerektirdi.

TARIM KAPİTALİZMİ

İnsanlar, maddî ihtiyaçlarını bin yıldır toprağı işleyerek karşıladılar. Ve muhtemelen sınıflara bölünmeleri, hemen hemen tarımla uğraştıkları süre boyunca toprağı işleyenlerle başkalarının emeğine elkoyanlar biçiminde gerçekleşti. Elkoyanlarla üreticiler arasındaki bu bölünme, pekçok biçim aldı, ama ortak karakter doğrudan üreticilerin tipik köylüler olmalarıydı. Genel olarak köylü üreticilerin hem yeniden üretim araçlarına ve hem de toprağa doğrudan erişimleri vardı. Köylülerin, artık emeklerine sömürücüler tarafından el konulması, Marx'ın 'ekonomi-dışı' araçlar diye adlandırdığı unsurlarla, yani askerî, adlî ve siyasî güce dayalı üstün güçlere erişimlerinde imtiyazlarını kullanan toprak sahipleri ya da devlet tarafından uygulanan doğrudan baskıyla yapıldığı anlamına geliyordu.

Örneğin gördüğümüz gibi, üretimin toprak sahibi/kullanıcılar olarak köylülerin hâkimiyetinde olduğu erken modern Fransa'da, artık'a el koyma, nihai olarak kapitalizme değil, ama mutlakiyetçi 'vergi/memuriyet' yapısına yol açan klasik pre-kapitalist ve de siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet biçimini aldı. Burada, ekonomi-dışı merkezi sömürü biçimleri, eski senyoral sızdırma biçimleriyle yarıştı ve giderek senyoral biçimlerin yerini aldı. Memuriyet, artık emeğin doğrudan üreticilerden vergi biçiminde sızdırılmasının başlıca araçlarından biri oldu. Ve büyük bir kişisel zenginlik kaynağı haline gelen devlet, eski soyluluğun yanı sıra yeni artık'a elkoyan 'burjuva' devlet memurları arasından giderek artan sayıda bireyi seçerek bünyesine kattı.

O halde, tüm pre-kapitalist toplumlar ile kapitalizm arasındaki temel fark buradadır. Üretimin kentsel ya da kırsal olmasıyla hiçbir ilgisi yoktur; ister sanayide ister tarımda olsun bütünüyle üreticiler ile artık'a elkoyanlar arasındaki özel mülkiyet ilişkileriyle ilgilidir. Hukuken köleden farklı olarak özgür olan ve artık emeğine salt 'ekonomik' araçlarla elkonulan doğrudan üreticilerin tam mülksüzleştirilmesine dayanan hâkim elkoyma tarzı yalnızca kapitalizmde vardır. Tam olarak gelişmiş bir kapitalizmde doğrudan üreticiler mülksüz olduğu ve onların üretim araçlarına, kendi yeniden üretim gereksinimlerine, hatta kendi emek araçlarına yegâne erişimleri, bir ücret karşılığında emek güçlerinin satışı olduğu için, kapitalistler, işçilerin artık emeğine doğrudan baskı olmaksızın da elkoyabilirler.

Üreticilerle artık'a el koyanlar arasındaki bu benzersiz ilişkiye elbette ki 'piyasa' aracılık eder. Çeşitli türde piyasalar insanların pekçok farklı biçim ve pekçok farklı amaçla artık'larını değişip satması nedeniyle yazılı tarih boyunca ve kuşkusuz daha önce de varoldular. Ama, kapitalizmde piyasanın farklı, eşsiz bir işlevi vardı. Kapitalist toplumda fiilen her şey piyasa için üretilen bir metadır. Ve daha da temel olarak, hem sermaye hem de emek, en temel yeniden üretim koşulları açısından tamamen piyasaya bağımlıdır. İşçilerin emek güçlerini bir meta olarak satmada piyasaya bağımlı oldukları gibi, kapitalistler de üretim

araçlarının yanı sıra emek gücünü de satın alma ve işçiler tarafından üretilen mal ya da hizmetleri satarak kârlarının realize edilmesi sürecinde piyasaya bağımlıdırlar. Piyasaya bağımlılık, kapitalist toplumlardaki piyasanın yalnızca basit bir değişim ya da dağıtım mekanizması olarak değil, ama toplumsal yeniden üretimin temel belirleyicisi ve düzenleyici olarak benzersiz bir rol atfeder. Piyasanın toplumsal yeniden üretimin belirleyicisi olarak ortaya çıkışı, onun hayatın en temel gereksinimin – gıda – üretimine nüfuz edişini önceden varsayar.

Bu benzersiz piyasaya bağımlılık sisteminin başka hiçbir üretim tarzında olmayan özgül sistemik gereklilikleri ve zorlamaları vardı: Rekabet, birikim ve kâr maksimizasyonu zorunlulukları ve dolayısıyla üretici güçlerin geliştirilmesine değişmez bir sistemik gereksinim. Bu zorunluluklar da, kapitalizmin, değişmez biçimde, diğer herhangi bir toplumsal biçimden farklı şekil ve derecelerde yaygınlaşabileceği ve yaygınlaşmak zorunda olduğu anlamına gelir. O, hiç durmadan biriktirebilir ve biriktirmek zorundadır, hiç durmadan yeni piyasalar arayabilir ve aramak zorundadır, hiç durmadan yeni topraklara ve yeni yaşam alanlarına, tüm insanlara ve doğal çevreye zorunluluklarını dayatabilir ve dayatmak zorundadır.

Bu toplumsal ilişki ve süreçlerin insan tarihinin büyük kesiminde hâkim olan toplumsal biçimlerden ne kadar farklı olduğu anlaşıldığı anda, bu farklı toplumsal biçimin ortaya çıkışının açıklanması, meselenin sadece doğal olmayan sınırlamalardan kurtarılma ihtiyacı içinde ve daima embriyon halinde kabul ederek çözülmüş varsaymanın gerektirdiğinden daha açık bir nitelik kazanır.

Kökenleri meselesi şu şekilde formüle edilebilir: Üreticilerin kapitalizmin ortaya çıkışından önceki bin yıl boyunca kapitalist olmayan şekillerde artık'a el koyanlar tarafından sömürüldüğü ve piyasaların 'öteden beri' ve hemen her yerde mevcut olduğu göz önüne alındığında, üreticiler ve elkoyanlar arasındaki ilişkiler nasıl oldu da piyasaya bu kadar bağımlılaştı?

Sonunda piyasaya bu bağımlılık durumuna yol açan uzun ve

karmaşık tarihsel süreçlerin köklerinin sınırsız bir şekilde geriye doğruda aranabileceği açıktır. Ama, piyasaya bağımlılığın yeni bir toplumsal dinamiğinin açıkça ayırt edilebildiği ilk yer ve zamanı tespit ederek meseleyi daha idare edilebilir kılabiliriz. Daha önceki bölümde, pre-kapitalist ticaretin doğasını ve sistematik olarak piyasa zorunluluklarına tâbi olmadan piyasa fırsatlarından yararlanarak serpilen büyük ticari güçlerin gelişimini ele aldık. Pre-kapitalist Avrupa toplumu içinde genel kuralın bir tek önemli istisnası vardı. On altıncı yüzyılda İngiltere bütün bütüne yeni istikametlerde gelişiyordu.

İngiliz devletinin doğasından başka dışa vurduğu siyasî ve ekonomik güç arasındaki ilişkiyle bağlantılı unsurlardan hareket ederek farklılıkları görmeye başlayabiliriz. Avrupa'da İspanya ve Fransa gibi monarşi altında az ya da çok birleşik ve nispeten güçlü başka monarşik devletler olsa da, birleşme hiçbirinde İngiltere'deki kadar etkin değildi (ve buradaki vurgu Britanya Adaları'nın diğer kesimlerine değil, İngiltere'ye yapılmaktadır). Norman yönetici sınıfın adada oldukça tutarlı askerî ve siyasî bir varlık olarak konumlandığı (eğer daha önce değilse) on birinci yüzyıl İngilteresi çoğu ülkeden daha birleşik haldeydi. On altıncı yüzyıl İngilteresi feodalizmden miras kalan devletin parçalılığını, yani 'parçalı egemenlik'i ortadan kaldırma yönünde uzun bir yol aldı. Diğer Avrupa devletlerindeki beylerin elinde tuttuğu özerk iktidarlar, kent yönetimleri ve diğer yekpare varlıklar İngiltere'de giderek artan bir şekilde merkezi devlette temerküz etti. Bu durum güçlü monarşilerin, diğer post-feodal askerî güçlerin, parçalı yasal sistemlerin ve sahiplerinin devletin merkezileşen iktidarına karşı özerkliklerinde ısrar ettikleri – ve yalnızca 'ekonomi dışı' amaçlara değil, ama doğrudan üreticilerden artık sızdırmanın baş aracı olarak da hizmet görmeye devam eden – kolektif imtiyazların yanı sıra huzursuz bir şekilde uzun süre yaşamaya devam ettiği diğer Avrupa devletleriyle çelişki halindeydi.

İngiliz devletinin farklı siyasal merkezileşmesinin maddî temelleri ve sonuçları vardı. On altıncı yüzyıl İngilteresi'nde bile ulusu döneme göre alışılmadık bir düzeyde birleştirebilen etkile-

yici bir yol ve su şebekesi vardı. İngiltere'nin diğer kentlerine ve İngiltere'nin toplam nüfusuna göre orantısız bir şekilde büyüyen (ve sonunda Avrupa'daki en büyük kent olan) Londra, gelişen ulusal bir piyasanın merkezi haline de geldi.

Ortaya çıkan ulusal ekonominin dayandığı maddî temel, birkaç açıdan benzersiz olan İngiliz tarımıydı. İlk olarak İngiliz yönetici sınıfı birbiriyle bağlantılı iki açıdan farklıydı.[1] Birincisi Avrupa'daki diğer herhangi bir aristokrasiden önce sivilleşmişti ve ikincisi merkezileşen bir monarşi ile ittifak halinde, feodalizm ve ardından gelen devletlere özgü egemenliğin yekpare yapısıyla giderek merkezileşen bir devletin parçasıydı. Devlet, düzen ve mülkiyeti koruma aracı olarak yönetici sınıfa hizmet ederken, aristokrasi kıtadaki benzerleriyle aynı ölçüde özerk olan 'ekonomi-dışı' güçlere ya da 'siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet'e henüz sahip değildi.

Diğer taraftan, devlet iktidarının merkezileşmesi ile aristokrasinin toprak kontrolü arasında bir değiş tokuş durumu söz konusuydu. İngiltere'de toprak, uzun zamandan beri alışılmadık biçimde merkezileşmişti. Büyük toprak sahiplerinin denetimlerinde alışılmadık ölçüde büyük topraklar bulunuyordu ve bu durum mülkiyetlerini yeni biçimlerde kullanma imkânı veriyordu. 'Ekonomi dışı' artık sızdırma gücünün eksikliğini, artan 'ekonomik' güçleri aracılığıyla fazlasıyla telafi ediyorlardı.

Bu farklı birleşimin önemli sonuçları vardı. Bir tarafta İngiliz toprak sahipliğinin temerküzü, alışılmadık ölçüde büyük toprak parçalarının mülk sahibi köylüler tarafından değil, ama kiracılar (çiftçi kelimesi, tesadüfen, harfi harfine 'kiracı' anlamına gelir – bugün 'kiraya vermek' gibi bildik ifadelerin ima ettiği bir kullanım) tarafından işlenmesi anlamına geliyordu. Bu, özellikle on

[1] İngiliz mülkiyet ilişkilerinin özelliklerine ilişkin bu tartışma, Robert Brenner'e ve özellikle onun T. H. Aston ve C. H. E. Philpin tarafından editörlüğü yapılan *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*'da (Cambridge: Cambridge University Press, 1985) yayımlanan 'Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe' ve 'The Agrarian Roots of Industrial Capitalism' makalelerine derinlemesine borçludur.

altıncı ve on yedinci yüzyıllarda, geleneksel olarak 'çitleme' ile ilişkilendirilen mülksüzleştirme dalgasından önce bile doğruydu ve örneğin daha büyük miktarlarda toprağın köylülerin mülkiyetinde kaldığı ve uzun bir süre de kalmaya devam edeceği Fransa'yla çelişki oluşturuyordu.

Diğer taraftan, toprak sahiplerinin nispeten zayıf ekonomi dışı güçleri, onların kiracılarından doğrudan, baskı araçlarıyla daha fazla rant sızdırma kabiliyetlerinden çok kiracılarının rekabetçi üretimdeki başarılarına bağlı olduğu anlamına geliyordu. Bu düzenleniş içinde tarımsal toprak sahiplerinin, kiracıların emek üretkenliğini artırıp maliyetleri düşürme yollarını bulmaya teşvik etme – ve olanaklı olduğu yerde zorlama – yönünde güçlü bir dürtüleri vardı.

Bu bakımdan onlar, tarih boyunca kendi zenginlikleri için artık çıkarma güçlerini doğrudan üreticilerin üretkenliğini artırarak değil, ama daha ziyade kendi baskı güçlerini – askerî, adlî ve siyasî – geliştirme yoluyla artırıp basit baskı araçlarıyla köylülerden artık sızdırmaya bel bağlayan rantiyeci aristokratlardan esaslı biçimde farklıydı.

Kiracılar ise, giderek artan biçimde yalnızca toprak sahiplerinin doğrudan baskılarına değil, ama aynı zamanda onları üretkenliklerini geliştirmeye zorlayan piyasa zorunluluklarına tâbi oldular. Çeşitli biçimler alan İngiliz toprak kiracılığının çok sayıda bölgesel özelliği bulunuyordu, ama artan sayıda kiracı ekonomik ranta – bir tür yasal ya da geleneksel standart tarafından değil piyasa koşulları tarafından tespit edilen ranta – tâbiydi. Aslında bir kira kontratı piyasası vardı. Kiracılar, yalnızca bir tüketici piyasası için değil, ama toprağa erişim piyasasında da rekabet etmek zorundaydılar.

Bu mülkiyet ilişkileri sisteminin sonucu, çok sayıda tarımsal üreticinin (hali vakti yerinde 'küçük çiftçiler' de dahil) toprağa ve üretim araçlarına erişimlerinde piyasaya bağımlı hale gelmeleriydi. Giderek artan biçimde, daha fazla miktarda toprak, bu rejimin kontrolüne girerken kendi üretkenliğini artırarak rekabetçi bir şekilde üreten ve geçerli rantları ödeyebilenler toprağa eri-

şim avantajına sahip oldu. Bu, başarının başarıyı doğurması ve diğerlerinin erişim imkânını tümden yitirdiği bir süreçte rekabetçi çiftçilerin toprağa erişimlerinin kolaylaşması giderek daha fazla toprağa erişmek demekti.

Toprak sahibi ile köylüler arasında piyasanın aracılık ettiği bu ilişki, on altıncı yüzyılda ortaya çıkan rantlara ilişkin tavırda açıkça görülür. Toprak sahipleri – ve sorveyörleri – toprak piyasanın kaldırabileceği rant ne olursa olsun, eğer olanaklı ise toprakların fiilen en yüksek teklifi verenlere kiralandığı bir 'rekabetçi rantlar' sistemi içinde geleneksel kiracıların ödediği sabit rantlarla piyasada fiilen belirlenen ekonomik rant arasındaki farkın bilincine varmaya ve buna uygun davranmaya başladılar.[2] Toprağın rant değerini az ya da çok soyut piyasa değeri ilkesi temelinde hesaplayan ve onun açık bir şekilde geleneksel kiracılar tarafından ödenen fiili rantlara uygun olup olmadığını kontrol eden toprak sahiplerinin sorveyörünü gözlemleyerek yeni bir anlayışın gelişimini izleyebiliriz. Burada, 'rantı aşan yıllık değer' ya da 'eski rantın üstündeki değer' arasındaki farktan söz eden bu sorveyörlerin dikkatli hesap ve tahminleriyle aslında geleneksel bir rant bedeli ödeyen kiracıya, rekabetçi piyasa koşulları tarafından belirlenen toprak değeri nedeniyle, daha doğrusu toprak değerinin altında olması nedeniyle hak edilmemiş bir değer farkı aktığına işaret etmektedirler. Bu hesaplamalarda daha sonraki sofistike değer ve kapitalist toprak rantı teorilerinin ilkel biçimlerini görürüz. Bu değer kavramları, rekabetçi tarım kapitalizmi sisteminin gelişiminde toprak sahiplerinin kritik bir momentteki çok somut deneyimlerine dayanır.

Ekonomik rantların gelişimi fırsat olarak piyasa ile zorunluluk olarak piyasa arasındaki farkı örnekler. Ayrıca geleneksel varsayımlara dayanan kapitalist gelişim açıklamalarındaki eksiklikleri de açıklamış olur. Bu varsayımlarda kanıtın algılanışını belirleyen biçim, feodalizmde kentlerin yapısal rolü üzerine geçiş tar-

---

[2] Sorveyörler tarafından yapılan bu tür hesaplama örnekleri için bkz. R. H. Tawney *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century* (Londra: Longman, Green and Co., 1912) s. 119.

tışmasını konu edinen önemli bir makalede uygun bir şekilde aydınlatılır. John Merrington, feodal artık emeğin parasal ranta dönüşümünün kendi içinde feodal ilişkilerin temel doğasını değiştirmese de önemli bir sonucunun olduğunu, artık emeğin değişmez bir büyüklüğe sabitlenmesine yardımcı olarak 'bağımsız meta üretimimin gelişimini tahrik etti'ğini söyler.[3]

Ama, görünüşe göre bu önerme, ampirik kanıttan daha çok şans verilmesi halinde küçük üreticilerin kapitalist gibi hareket etmeyi seçecekleri varsayımına ve fırsat olarak piyasa modeline dayanıyor. Parasal rantların sonuçları, bu rantları üreten köylüler ile onlara elkoyan toprak sahipleri arasındaki mülkiyet ilişkilerine göre geniş ölçüde değişkenlik arz ediyordu. Köylüler, feodal beylerin ekonomi-dışı güçlerinin etkin olduğu yerlerde eskisiyle aynı ölçüde, ama emek hizmetleri yerine şimdi parasal rant biçimini almış bile olsa onlardan daha fazla artık emek sızdırmaya çalışan toprak sahiplerinin zorlayıcı baskılarına maruz kalıyorlardı. Eğer köylüler Fransa'da olduğu gibi, toprak sahiplerinin giderek artan zorlamalarına rağmen kendilerini savunabiliyorlarsa, rantları genel olarak nominal oranlarla sabitleniyordu.

Elbette, köylülerin güvenli mülkiyet haklarına sahip olduğu ve yalnızca sabit değil, ama mütevazı rantlar da ödediği Merrington'ın varsayımları temelindeki bir durumda, nihai olarak kapitalizmi doğurabilecek meta üretimi için bir dürtü bulmayı umabilirdik. Ama sonuç tam tersiydi. Brenner tarafından ana hatları verilen kanıt, meta üretiminin büyümesini tahrik eden unsurun bu tür sabit rantlar olmadığını söyler. Tersine, İngiltere'de meta üretiminin gelişimini, üretkenliğin artışını ve kendi kendini sürdüren ekonomik gelişmeyi tahrik eden piyasa zorunluluklarına hassas, sabit olmayan, değişken rantlardı. Böyle bir dürtü, Fransa'da tam tamına köylülerin tipik olarak sabit ve nominal rantlarla toprak mülkiyetinden yararlanması nedeniyle mevcut değildi. Diğer bir ifadeyle, küçük meta üreticilerini birikime yönlendiren piya-

[3] John Merrington, 'Town and Country in the Transition to Capitalism' editörlüğünü R. H. Hilton'ın yaptığı *The Transition from Feudalism to Capitalism*'de (Londra: Verso, 1976) s. 179.

sanın yarattığı *fırsatlar* değil, ama daha ziyade yaratmış olduğu *zorunlulukları* idi.

Erken modern döneme gelindiğinde İngiltere'de pekçok geleneksel kira kontratı bile fiilen ekonomik kira kontratlarına dönüşmüştü. Ama kendilerine daha fazla güvence sağlayan geleneksel toprak kullanım hakkından yararlanan ancak ürünlerini hâlâ aynı piyasalarda satmak zorunda olan kiracılar, rekabetçi üretim standartlarının, piyasa baskılarına daha doğrudan ve zorunlu olarak cevap veren çiftçilerce belirlendiği koşullarda bile iflas edebilirdi. Aynı şey, kendi topraklarını işleme hakkını ele geçiren ve giderek daha çok toprağa sahip olan toprak sahipleri için de geçerli olacaktı. Muhtemelen topraklarını da büyüten üretken çiftçiler, bu rekabetçi ortamda durumlarını düzelterek zenginleştiler, oysa daha az rekabetçi üreticiler iflas ederek mülksüz sınıflara katıldılar.

Rekabetçi piyasa güçlerinin kendilerine yer edindiği bu süreçte, daha az üretken çiftçiler mülklerini yitirdi. Kuşkusuz güçlerine, kiracıları topraklardan çıkarma ya da geleneksel haklarını ortadan kaldırmak için yapılan doğrudan baskıcı müdahale yardımcı oldu. Belki bazı tarihçilerin belirttiklerinin aksine tümden ortadan kaybolması çöküşünden daha uzun süren İngiliz köylülüğünün durumunu abarttılar. Ama hem İngiliz köylüsünün diğer Avrupa köylülerine kıyasla ender ve soyu tükenen bir tür olduğuna ve hem de piyasa zorunluluklarının kesinliği nedeniyle İngiliz kırsal toplumunun daha büyük toprak sahipleri ile giderek büyüyen mülksüz yığın arasındaki kutuplaşmayı hızlandırdığına ilişkin çok az kuşku olabilir. Toprak sahibi, kapitalist kiracı ve ücretli emekçiden oluşan ünlü üçlü bir sonuçtu, ve bu sonuçla yani ücretli emeğin artışıyla, emek üretkenliğini artırma baskıları da artı. Aynı süreç, tarımsal üretimle uğraşmayan büyük bir nüfusu geçindirmeye muktedir yüksek üretkenlikte bir tarımı, ama hem büyük bir ücretli emek gücünü hem de ucuz tüketim malları için bir içpiyasayı – tarihsel benzeri olmayan tipte bir piyasa – oluşturacak olan ve giderek büyüyen bir mülksüz kitleyi de yarattı. İngiliz sanayi kapitalizmini oluşturan arka plan budur.

Fransa ile çelişki aydınlatıcıdır. Fransız feodalizminin krizi farklı türde bir devlet oluşumu ile çözüldü. Burada aristokrasi siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet üzerindeki hâkimiyetini uzun zaman sürdürdü, ama feodalizmin yerini mutlakiyet aldığında, siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetin yerini katıksız biçimde ekonomik sömürü ya da kapitalist üretim almadı. Mutlakiyetçi devlet, bunun yerine mülk sahibi sınıfın bir kesimi aracılığıyla köylülerin artık emeğine vergi biçiminde el koyduğu geniş bir memuriyet aygıtı yaratırken, Fransız yönetici sınıfı ekonomi dışı yeni güçler edindi. Fransa'da soyluluğun ve kent yetkililerinin özerk feodal güçlerinden arta kalanların, feodal 'parçalı egemenlik' kalıntılarına yapışmaları nedeniyle rekabet halindeki hükümetlerin yol açtığı kargaşa mutlakiyetin doruğunda dahi duruma hâkimdi. Bu kalıntı güçler ve imtiyazlar, siyasî olarak çok etkin olmadıkları zamanlarda bile ekonomik kaynaklar olarak kıskanç bir şekilde korundu ve hatta canlandırıldı ya da yeniden icat edildi.

Fransa'daki mülkiyet ilişkileri ile İngiltere'dekiler arasındaki fark, daha önce karşılaştığımız on altıncı yüzyılın sonları ya da on yedinci yüzyılın başlarındaki İngiliz toprak sorveyörünün zihinsel durumu ile o sırada ve ondan çok sonra Fransız eşitiyle arasındaki çelişkide yoğunlaşır. İngilizler piyasa değerlemeleri ve rekabetçi kiralarla meşgul olurken, Fransız köylülerinin miras haklarını pekiştirdikleri ve Fransız beylerinin rantlardan çok az yarar sağladıkları bir zamanda, Fransız sorveyörü, canlandırılabilecek ya da icat edebilecek olan senyoral haklar ve köylülerin yükümlüklerine dair en küçük bir işaret bulmak için eldeki kayıtları saplantılı bir şekilde tarıyordu. Böylece İngilizler 'gerçek' piyasa değerlerinin peşindeyken, Fransızlar feodalizmi canlandırma planını oluşturmak için en modern ve bilimsel yöntemleri kullanıyordu.[4]

Kapitalist gelişimin, İngiltere'nin rekabete dayalı üretimi ve

[4] Fransız sorveyörleriyle ilgili bir tartışma için bkz. Marc Bloch, *The French Rural Economy*, çeviri. Janet Sondheimer (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1966) s.131.

"ıslah"m teşvik edildiği süreçler aracılığıyla, fakat başka hiçbir yerle kıyaslanamayacak ölçüde hızlandığı koşullarda, Fransız yönetici sınıflarının tercih ettiği ekonomik strateji hâlâ ekonomi-dışı zor aracılığıyla köylüden artık sızdırılmasına dayanıyordu. – Bu durum, İngiltere'nin rekabete dayalı görkemli etkisinin uluslararası ekonomi üzerinde hissettirinceye kadar böyle devam etti. – Hatta Fransız toplumsal mülkiyet ilişkileri sistemi 'ekonomik gelişim açısından bir facia' ile sonuçlanacaktı. Vergi toplama tabanını korumak çabası içine giren mutlakiyetçi devlet, mülkiyetin eski tarzlarıyla ilişkili olan eski kırsal mülkiyet biçimlerini güçlendirerek, yeni artık sızdırma sistemini 'tek amaçlı biçimde göz kamaştırıcı tüketim ve savaşa yönlendirdi'.[5] Bu sistem, doğrudan üreticilerden artık sızdırılmasında eskiye göre daha etkindi. Böyle olması yalnızca artık'a elkoyanların emek üretkenliğini ve üretici güçlerin geliştirilmesini teşvik eden birçok şeyin olması nedeniyle değil, ama eskiye oranla köylülüğün üretici güçleri üzerinde çok daha ağır bir yük demekti.

Polanyi'nin rekabet ilkelerine göre işleyen ilk piyasa türü olarak betimlediği bütünleşik ulusal pazar, İngiltere'de oldukça önce gelişirken, Fransa'da ticaretin önündeki iç engellerin kaldırılması için Napolyon döneminin beklenmek zorunda olması da dikkate değer. Önemli olan nokta, rekabetçi ulusal bir piyasanın kapitalizmin ve piyasa toplumun bir nedeni değil, sonucu olduğudur. Birleşik ve rekabetçi ulusal bir piyasanın evrimi, sömürü tarzında ve devletin doğasındaki değişimleri yansıtıyordu.

Öyleyse örneğin Fransa'da, siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetin ya da 'ekonomi dışı' sömürü biçimlerinin varlığını ısrarla sürdürmesi ne devletin ne de ekonominin gerçekten bütünlemiş olduğu anlamına geliyordu. Siyasî ve ekonomik sömürü güçleri devlet memuriyeti biçiminin yanı sıra aynı zamanda eski aristokrasinin ve kent hükümetlerinin kalıntıları olarak da hem devleti hem de ekonomiyi mutlakiyette bile parçalı hale getirmeye eğilimliydi. İngiltere'de devletin siyasî, baskıcı güçleriyle servetini

[5] Bkz. Brenner, 'Agrarian Roots' s. 290.

katıksız 'ekonomik' sömürü biçimlerinden elde eden mülk sahibi sınıfların sömürücü güçleri arasında daha açık bir ayrılma vardır. Yönetici sınıfın özel ekonomik güçleri, devletin siyasal birliğinden dolayı değerinden bir şey kaybetmedi ve hem gerçekten merkezileşmiş bir devlet hem de bütünleşmiş bir ulusal ekonomi söz konusuydu.

KAPİTALİST MÜLKİYETİN DOĞUŞU VE 'ISLAH' ETİĞİ

O halde, İngiliz tarımına belli bölgelerde olsa bile on altıncı yüzyıldan itibaren, tüm ekonominin istikametini tedrici olarak belirleyecek olan benzersiz bir koşullar kombinezonu damgasını vurdu. Sonuç, toprak sahipleri ve kiracıların 'ıslah' dedikleri ve toprağın üretkenliğinin kâr için artırılmasından başka bir şeyin düşünülmediği yüksek düzeyde üretken bir tarım sektörü oldu.

İngiliz tarımı ve kapitalizmin gelişimi (bizim için çok açıklayıcı olması nedeniyle ıslah konsepti) üzerinde durmaya değer. Orijinal anlamında 'ıslah etmek' sözcüğünün kendisi genel anlamda sadece 'daha iyi hale getirmek' değil, ama harfi harfine parasal kâr için bir şey yapmak, özellikle kâr için toprağı işlemek anlamına geliyordu. On yedinci yüzyılda, 'ıslahçı' sözcüğü, dilde kesin bir biçimde toprağı özellikle çitleyerek ya da boş arazileri kullanıma sokarak üretken ve kârlı kılan kişiyi anlatmak için kullanılıyordu. Tarımsal ıslah, o sırada, yerleşik bir pratikti ve on sekizinci yüzyılda, yani tarım kapitalizminin altın çağında, 'ıslah' sözde ve fiilde gerçekten saygınlık kazandı.

Sözcük, aynı zamanda bugün bildiğimiz biçimiyle daha genel bir anlam kazanıyordu.('Daha iyi hale getirmek'i anlatan kelimenin köklerinin parasal kârı anlatan sözcükte olduğu bir kültürün çıkarsamaları hakkında düşünmek hoşumuza gidebilir) Tarım ile ilişkilendirilirken bile, sonunda eski özgüllüğünün bir bölümünü yitirdi – öyle ki, örneğin, ıslah on dokuzuncu yüzyılda bazı radikal düşünürler tarafından, ticarî kârı çağrıştırmayacak sa-

dece bilimsel çiftçilik anlamında kullanılmıştır. Ama erken modern dönemde, üretkenlik ve kâr, konseptiyle ıslah birbirinden koparılamaz biçimde ıslah konseptiyle bağlantılıdır ve yükselen bir tarım kapitalizminin ideolojisini gayet uygun bir şekilde özetler.

On yedinci yüzyılda, ıslah teknikleri ve yararlarını ayrıntılı bir şekilde açıklayan koskoca bir literatür doğdu. Islah, İngiltere'nin en seçkin bilim adamlarının bir bölümüyle (Isaac Newton ve Robert Boyle) İngiltere yönetici sınıfının – her ikisi de tarımın ıslahıyla şevkle ilgilenen filozof John Locke'nin rehberi I. Shaftesbury Kontu ve bizzat Locke gibi – daha ileri görüşlü üyelerinin bazılarını bir araya getiren Royal Society'nin başlıca zihinsel meşguliyetiydi.

Islah, ilk olarak, tekerlekli saban gibi yeni ekipman kullanımına rağmen önemli teknolojik yeniliklere bağlı değildi. Genel olarak, daha çok yeni tarım tekniklerin geliştirilmesi ya da eski olanların rafine edilerek geliştirilmesi söz konusuydu: 'Ekim çeşidi, değiştirmeli ziraat', değişik yönde çift sürme, ürün rotasyonu, bataklıkların drenajı vb.

Ama ıslah, yeni ya da daha iyi tarım yöntem ve tekniklerinden daha öte bir anlam taşıyordu. Islah, daha temel bir şekilde, yeni mülkiyet biçimleri ve kavramları anlamına geliyordu. Girişimci toprak sahibi ve hali vakti yerinde kapitalist kiracısı için 'ıslah edilmiş tarım' zorunlu olmasa da ideal olarak genişletilmiş ve temerküz etmiş toprak mülkü anlamına geliyordu. Elbetteki bu, toprağın en üretken kullanımını engelleyen eski gelenek ve pratiklerin ortadan kaldırılması anlamına da geliyordu.

Köylüler, toprak kullanımında, köy toplumunun çıkarlarının çeşitli şekillerde karşılanmasını ve düzenlenmesini içeren çeşitli araçlardan yararlandılar. Köylüler, toprak sahiplerinin ya da devletlerin zenginliğini artırmak için değil, ama bizzat köy toplumunu korumak, belki de toprağı korumak ya da onun ürünlerini daha eşit bir şekilde dağıtmak ve çoğu zaman toplumun daha az talihli üyelerinin temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla belli pratikleri sınırladılar ve belli haklar bahşettiler. Tipik bir biçimde

toprağın özel mülk sahipliği bile, toprak sahibi olmayanlara başka biri tarafından sahip olunan mülkün belli kullanım hakkı verilmesini içeren geleneksel pratiklerle koşullandı. İngiltere'de, bu türden çok sayıda pratiği içeren gelenekler mevcuttu. Topluluk üyelerinin toprak üzerindeki mera kullanma ya da yakacak odun toplama hakkının bulunduğu ortak topraklar ve yılın belli dönemlerinde hasat artıklarının toplanması hakkı gibi çeşitli türde diğer özel kullanım hakları bulunuyordu.

Islahçı toprak sahipleri ve kapitalistlerin bakış açısına göre, toprağın üretken ve kârlı mülkiyet kullanımını engelleyen bu türden herhangi bir faktörden kurtarılması gerekiyordu. On altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında, kapitalist birikimi engelleyen geleneksel hakların yok edilmesine dayanan ve sürekli gelişen çeşitli baskı biçimleri söz konusuydu: Sınırlanmış özel mülk sahipliği iddiasıyla ortak toprakların ortak kullanım hakkına karşı çıkılması; özel toprakların çeşitli kullanım haklarının ortadan kaldırılması; ya da tapu olmadan küçük toprak sahiplerine mülkiyet hakları veren geleneksel toprak kullanım hakkına karşı çıkılması. Bütün bu durumlarda, geleneksel mülkiyet kavramlarının yerine – yalnızca 'özel' olarak değil ama '*sınırlanmış*' olarak – yeni, kapitalist mülkiyet kavramlarının konulması gerekiyordu. Diğer bireyler ve topluluğun, köy düzenlemelerinin ortadan kaldırılması ve özellikle geleneksel kullanım haklarını yok ederek toprak kullanımına konulan sınırlamalarla (örneğin Fransa'da herhangi bir şeyde aynı şekilde ve derece olmayan bir şey) dışlanması gerekiyordu.[6]

ÇİTLEME

Bu durum bizi, mülkiyet haklarının yeniden yapılan ünlü tanımlamasına götürür: Çitleme. Çitleme çoğu zaman, ortak topraklarda ya da İngiltere'de kırsal bölgelerin belli parçalarını karakteri-

[6] Fransa'daki köylü toplumunun üretime getirdiği düzenlemeye ilişkin George Comninel'in *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* (Londra: Verso, 1987) eserinin önsözüne bakınız.

ze eden 'açık tarlalar'da sadece çit çekme olarak düşünülür. Ama çitleme, toprakların etrafının basit ve fiziksel bir şekilde çitle çevrilmesi değil, pekçok insanın geçimlerinin bağlı olduğu ortak ve geleneksel hakların yok edilmesini içeriyordu.

İlk başlardaki çitlemeler kimi zaman küçük çiftçiler tarafından ya da onların rızasıyla, ama her zaman zararlarına olmayacak şekilde yapıldı. Bununla birlikte çitlemenin toplumsal olarak ilk ve büyük yıkıcı dalgası büyük toprak sahiplerinin giderek kazançlı hale gelen koyun yetiştiriciliği için otlak olarak kârlı kullanımlara açılabilecek yeni ve kârlı topraklardan soylu olmayan nüfusun atılmasıyla gerçekleşti. Çağdaş yorumcular, çitlemeyi, diğer başka herhangi bir faktörden çok daha fazla, giderek çoğalan serseriler, kırsal bölgelerde avarece gezen ve toplumsal düzeni tehdit eden mülksüzleştirilmiş 'efendisiz erkekler' belasının sorumlusu olarak gösterdiler.[7] Uygulama bu yorumcuların en ünlüsü ve kendisi de bir çitlemeci olan Thomas More tarafından, 'koyunların insanları yutması' olarak tanımlandı. Kendilerinden sonra gelen pekçok tarihçi gibi, bu sosyal eleştirmenler de çitlemenin etkilerini İngiliz mülkiyet ilişkilerinde dönüşüme yol açan diğer faktörlerin aleyhine olacak şekilde fazla abartmış olabilirler. Ama, yalnızca İngiliz kırını değil, ama dünyayı da değiştiren amansız sürecin en canlı ifadesi değişmeden kalır: Kapitalizmin doğuşu.

Çitleme, erken modern İngiltere'de ister koyunlar, ister giderek artan kârlı ekilebilir topraklardaki tarım açısından büyük bir çatışma kaynağı olmaya devam etti. On altı ve on yedinci yüzyıllar çitlemeye karşı isyanlarla doludur ve çitleme, İngiliz İçsavaşı'nda başlıca şikâyet konularından biri olarak su yüzüne çıktı. Uygulama, ilk evrelerinde kamu düzenine tehdit oluşturması nedeniyle monarşik devletin kısmî direnişiyle karşılaştı. Ama, devlet ve toprak sahibi sınıflar, devleti değişen gereksinimlerine göre biçimlendirmekte başarılı olur olmaz – sonunda 1688 yılında

[7] Bu ilk sosyal eleştirmenler hakkında bkz. Neal Wood, *The Foundations of Political Economy: Some Early Tudor Views on State and Society*, (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1994).

güya 'Şanlı Devrim'de pekişen bir başarı – daha fazla devlet müdahalesine ihtiyaç duymadılar. On sekizinci yüzyılda 'Parlamenter çitlemeler' diye anılan yeni bir tür çitleme hareketi ortaya çıktı. Bu tür çitlemede, bazı toprak sahiplerinin birikim güçlerine engel olan mülkiyet haklarının ortadan kaldırılması biçiminde Parlamento yasalarıyla gerçekleştirildi. Tarım kapitalizminin zaferini başka hiçbir şey bundan daha derli toplu biçimde ifade edemez.

LOCKE'NİN MÜLKİYET TEORİSİ

Mülkiyetin doğasına ilişkin dönüştürme baskıları, teorik ve pratik olarak çeşitli biçimlerde açığa vurulmuştur. Mahkemelerdeki davalarda, özgül mülkiyet haklarıyla, ortak bir toprak parçasıyla ya da farklı insanların ortaklaşa kullanım hakkına sahip olduğu özel bir toprakla ilgili anlaşmazlıklarda su yüzüne çıktı. Bu tür durumlarda, geleneksel pratikler ve hak talepleri çok kere doğrudan bir şekilde 'ıslah' ilkeleriyle karşı karşıya geldi ve yargıçlar çok kere herhangi bir kişinin hatırlayabileceği kadar eskilere giden geleneksel haklara karşı, ıslahın nedenlerini meşru hak olarak tanıdılar.[8] Yeni mülkiyet kavramları, daha sistematik bir şekilde ve en meşhur olarak da John Locke'nin on yedinci yüzyılın sonlarında yazılan *Second Treatise of Goverment*'ının 5. Bölümünde teorileştirildi.[9] Argüman daha yakından incelenmeye değer, çünkü yükselen bir tarım kapitalizmini daha iyi sembolize eden başka bir çalışma yoktur.

Locke, Tanrı 'dünyayı insanlara ortak olarak verdi' (II.26)

---

[8] Bkz. E.P.Thompson, 'Custom, Law and Common Right', *Customs in Common* 'da (Londra: Verso,1991).

[9] Burada Locke'yle ilgili tartışma, Ellen Meiksins Wood ve Neal Wood'un *A Trumpet of Sedition: Political Theory and the Rise of Capitalism, 1509-1688* (Londra ve New York: New York University Press, 1997) kitabındaki benim Locke üzerine yazdığım bölümden çıkar. Locke'nin ve on yedinci yüzyılın 'ıslah' literatürünün ayrıntılı bir tartışması için bkz. Neal Wood, *John Locke and Agrarian Capitalism* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1984).

önermesiyle başlar, ama bununla birlikte, bireylerin özel şeylerin mülkiyetine nasıl sahip olduğunu göstermeye yönelir. Aslında, diye yazar, böylesi özel, kişisel mülkiyet, tanrı vergisi doğal bir haktır. İnsanların (ve argümanındaki insanlar daima erkektir) şahsiyetleri vardır ve elleri ve bedenleriyle yaptıkları çalışma bu nedenle kendi mülkleridir de. Ona göre, "doğal bir mülkiyet hakkı, bir erkeğin bir şeyi 'emeğiyle karıştırdığı'nda, yani, emeğiyle onu doğal halinden çıkardığında ya da onun doğal halini değiştirdiğinde oluşur".

Locke, elbette kullanılmayan toprağın onu ekip biçenler tarafından hak olarak talep edilebileceğini öneren ilk düşünür değildi, ama mülkiyete ilişkin emek teorisini geliştirirken, muazzam ölçüde önemli bazı yenilikler getirdi. Onların bazı çıkarsamalarını daha yakından 7. Bölüm'de, emperyalizm ideolojisiyle bağlantılı olarak ele alacağız. Şimdilik, merkezi nokta, Locke'nin mülkiyete ilişkin tüm argümanının 'ıslah' nosyonuna dayanıyor olmasıdır.

Tartışması boyunca işlenen tema, toprağın üretken ve kârlı hale getirilebileceği ve emekten kaynaklanan özel mülkiyetin ortak mülkiyete bu nedenle üstün geldiğidir. Locke, toprağın doğasındaki değerin büyük kesiminin doğadan değil, ama emek ve ıslahtan geldiğinde defalarca ısrar eder: Her şeye *değer farkını koyan* gerçekte bu *emek*tir (II.40). Doğaya karşıt olarak emek tarafından katılan değere ilişkin özgül hesaplamalar bile sunar. Örneğin, 'İnsan Yaşamına yararlı Toprak *Ürünler*inin onda dokuzunun *emeğin sonucu* olduğunu söylemek çok mütevazı bir hesap olacaktır' der, ancak kendini hemen düzeltir: Yüzde doksan dokuzun, doğadan ziyade emeğe atfedilmesi gerektiğini söylemek daha doğru olurdu (II. 40).

Ayrıca Locke, kafasındaki değerin yalnızca *kullanım* değeri değil, ama *değişim* değeri olduğunu belirtir. Para ve ticaret ıslahın motivasyonudur; ve ıslah edilmemiş Amerika'da bir acre toprak – doğal olarak İngiltere'deki bir acre kadar verimli olabilir – 'burada değer biçilmesi ve satılması halinde bir yerlinin ondan elde ettiği tüm Kârı hesaplasak' İngiltere'deki acre'm binde biri

değerindeki değildir (II. 43) Locke'nin başka bir yerde ve bilinçli olarak sömürgeci aşağılamayı içeren ifadesinin altında ıslah edilmemiş toprağın *işe yaramaz* olduğu fikri yatmaktadır. Öyle ki, onu ıslah etmek için ortak mülkiyetten çıkarıp maledinen herhangi bir – ortak mülkiyetteki toprağı alan ve onu çitleyen – kişi insanlıktan bir şey almamış, insanlığa bir şey *vermiş* olur.

Elbette Locke'nin, emeğin, değerin kaynağı ve mülkiyetin temeli olduğu fikrinde çekici bir şey olmasına rağmen aslında, fikrin temelinde tuhaf bir şeyi içerdiği de anlaşılabilir. Bir kere, bir insanın diğerinin emeğine el koyabilmesi nedeniyle, emek ve mülkiyet arasında doğrudan bir ilişki olmadığı ortaya çıkar. Bir insan bir mülkiyet hakkını, kendi emeğiyle değil, ama istihdam ettiği bir başkasının emeğiyle 'karıştırarak' elde edebilir. Öyle görünüyor ki, Locke'ye göre mesele, bu türden emek faaliyetinden daha çok emeğin kârlı kullanımıyla ilgilidir. Örneğin, Amerika'daki acre'ın değerini hesaplarken yerlinin çabasından ve emeğinin maliyetinden söz etmez, ama yerlinin bir kâr elde edememesinden söz eder. Diğer bir ifadeyle, mesele bir insanın emeği değil, ama *mülkün üretkenliği*, onun değişim değeri ve ticari kâra uygulanışıdır.

Mülkiyetin temeli olarak değişim değerinin yaratılmasına yapılan vurgu, kapitalist mülkiyetin teorileştirilmesinde kritik bir hamledir. Elbette ki Locke, insanların, verimli hale getirmeye muktedir ve istekli iseler işgal edilmemiş ya da kullanılmayan toprakların mülkiyetini alma hakkına sahip olduğunu iddia eden ilk kişi değildi. Onun mülkiyetin emekten türediği fikri, geleneksel nosyondan çok uzak değildir.

Teorisini tam tamına farklı kılan, 'emek'in değişim değeri yaratma ile ilişkilendirilmesi ve mülkiyetin değişim değeri yaratımından türetilmesidir. Bunun, sadece yerli üretim ilişkileri için değil, ama göreceğimiz gibi, mülklere sömürgeci elkoymanın haklı çıkarılması açısından da çıkarımları vardı. Ülkede 'kârlı olmayan' toprakların yanı sıra sömürgelerde yerli nüfus tarafından ticarî olarak kârlı kullanıma sokulmayan toprakların çitlenmesini savunmak için kullanılabilirdi.

Ünlü ve çok tartışılan bir pasajda Locke, 'Atımın ısırdığı ot, Uşağımın kestiği Çim, ve başkalarıyla ortak biçimde hakkımın olduğu herhangi bir yerde kazdığım Maden, *Mülkiyetim* olur...'(II.28) diye yazar. Bu pasaj ve Locke'in ücretli emek görüşüyle (çimi kesen uşağın emeği) ilgili çok şey yazılıp çizildi. Ama pasajla ilgili gerçekten çarpıcı olan şey, Locke'nin 'Uşağımın kestiği Çim'i 'Kazdığım Maden' ile eşdeğer olarak ele almasıdır. Bu, benim, efendinin uşağımın emeğine el koymam değil, ama bu el koymanın ilkesel olarak, uşağın çalışma faaliyetinden farklı olmaması anlamına gelir. Kendi kazışım, bütün niyet ve amaçlara rağmen uşağırnın kestiklerine el koymamla aynıdır. Önemli olan nokta daha ziyade toprağını üretken kullanıma sokan, bir başkasının emeğiyle de olsa onu ıslah eden toprak sahibinin en az emek sarf eden uşak kadar – belki de ondan daha fazla – *çalışkan* olmasıdır.

Bu, üzerinde durulmaya değer bir noktadır. Locke'nin kast ettiğini anlamamızın bir yolu bugünkü genel kullanımı göz önüne almaktır. Günlük gazetelerin finans sayfaları 'üreticiler'den söz ederken, normal olarak *işçiler*i kast ederler. Aslında onlar muhtemelen örneğin otomobil 'üreticileri' ile otomotiv işçileri ya da sendikaları arasındaki çatışmalardan söz ederler. Diğer bir ifadeyle emeğin kullanıcıları 'üretim' ile şereflendirilir. Bu kullanıma, ifade ettiklerini göremeyecek kadar alıştık, ancak onu olanaklı kılmak için belli çok özgül tarihsel koşulların gerekli olduğunu akılda tutmak önemlidir.

Pre-kapitalist bir toplumda pasif de olsa bağımlı köylülerin rantlarına el koyan geleneksel yönetici sınıflar, kendilerini asla 'üretici' olarak düşünmezdi. 'Üretken' olarak adlandırılabilecek elkoyma türü, ayırt edilebilir bir şekilde kapitalisttir. Mülkiyetin lüks tüketim için değil, ama yatırım ve kârı artırmak için *aktif bir biçimde* kullanıldığını dolaylı olarak anlatır. Zenginlik basitçe, doğrudan üreticilerden rantiyeci aristokratların tarzıyla daha fazla artı emek kazanmak amacıyla güç kullanarak ve pre-kapitalist tüccarlar gibi ucuza alıp pahalıya satarak değil, ama emek üretkenliğini (birim çalışmaya düşen ürün) artırarak elde edilir.

Locke, emeği kâr üretimiyle birleştirerek, belki de bu kapitalist ilkelere benzer bir şey temelinde sistematik bir mülkiyet teorisi inşaa eden ilk düşünür olur. Elbette olgun bir sanayi kapitalizmi teorisyeni değildir. Ama üretkenliğe ve üretimde yaratılan değişim değerine yapılan vurguyla birlikte mülkiyete ilişkin görüşü, onu zaten öncellerinden ayırır. Değerin aktif üretimde yaratıldığı fikri, basitçe değişim sürecine, 'dolaşım alanı'na odaklanan geleneksel görüşten geniş ölçüde farklıdır. Yalnızca politik ekonominin kurucusu olarak sıkça anılan William Petty, on yedinci yüzyılda bir 'emek değer teorisi'ne – tıpkı Locke ve rehberi I. Shaftesbury Kontu'nun Amerika'daki sömürgeleri bir ıslah laboratuvarı olarak gördükleri gibi Cromwell'in Genel Sorveyörü olarak hizmet ettiği İrlanda'da bir sömürge memuru olarak sınadığı bir teori – benzer bir şeyden söz etmişti ve zaten o da tarım kapitalizmi bağlamındaydı.[10]

Locke, iktisat çalışmalarında, sırt üstü yatan ve rantları toprağı ıslah etmeden toplayan toprak sahibi aristokratları eleştirir ve aynı şekilde, bir piyasada ucuza alıp, öbür piyasada daha yüksek fiyata satarak ya da malların fiyatlarını yükseltmek amacıyla istifleyerek, ya da satış kârını artırmak amacıyla bir piyasayı tekeline alan basitçe aracı olarak hareket eden tüccarları da eleştirir. Görüşüne göre, her iki tip mülk sahibi de asalaktır. Yine de mülk sahiplerine saldırısı, çalışanların hâkim sınıflara karşı savunulması olarak anlaşılmamalıdır. Elbette, çalışkan zanaatkârlara ve esnafa ilişkin söyleyecek iyi şeyleri vardı, ama öyle görünüyor ki ideali, zenginliğin temel kaynağı olarak gördüğü ve anlamlı bir şekilde 'ilk üretici' dediği büyük ıslahçı toprak sahibidir – Shaftesbury gibi kapitalist toprak sahibi ve sömürge ticaretine yatırım yapan; yalnızca 'çalışkan' değil, ama geniş mülkiyeti toplumun zenginliğine büyük ölçüde katkıda bulunan bir kişi.

Locke'nin mülkiyete ilişkin görüşü tarım kapitalizminin ilk günlerindeki İngiltere'nin koşullarıyla uygunluk taşır. Locke,

[10] Petty ile ilgili bu noktayı Cathy Livingstone'un (York Üniversitesi, Toronto-Kanada) tamamlanmamış bir doktora tezine borçluyum.

açıkça, yüksek düzeyde temerküz etmiş toprak sahipliği ile büyük mülklerin yüksek düzeydeki üretken (yine üretkenlik sadece toplam üretim değil, ama birim çalışma başı üretim anlamında) tarım ile ilişkilendirildiği bir durumu yansıtır. Locke'nin ıslah dili, bu sıralarda İngiltere'de serpilip gelişen eşsiz tarım tekniklerine vakfedilmiş – özellikle Royal Society ve Locke ile Shaftesbury'nin sıkı ilişkide olduğu bilgili insanlar grubunun ürünü olan – bilimsel literatürü yansıtır. Daha özel olarak ortak topraklardan sürekli olarak *kullanılmayan* diye söz etmesinin ve toprakların ortaklıktan çıkarılmasına ve aslında çitlemeye dizdiği övgülerin çok güçlü yankıları duyuldu.

Locke'nin zamanında mülkiyet tanımının sadece felsefî bir konu değil, ama oldukça dolaysız ve pratik bir konu olduğunu hatırlamalıyız. Gördüğümüz gibi, yeni kapitalist bir mülkiyet tanımı kendini sadece teoride değil, ama pratikte de geleneksel biçimlere karşı çıkarak kabul ettirme sürecindeydi. Aynı toprakta çakışan kullanım hakları fikrini İngiltere'de *sınırlandırılmış* mülkiyete yol açıyordu. On altıncı yüzyıldan, on sekizinci yüzyıla kadar ortak ve geleneksel haklar konusunda sürekli anlaşmazlıklar çıktı. Kârlı değişim için ıslah ilkesi, hak talepleri geleneksel ya da temel bir geçim hakkına dayansın ya da dayanmasın giderek diğer ilkelerin önüne geçiyordu. Bizzat üretkenliği artırma, diğer hakların dışlanmasının bir nedeni oldu.

Locke, soylu olmayanların geleneksel haklarını yok etmeye, onları ortak topraklardan dışlamaya ve ortak toprakları çitleyerek sınırlandırılmış özel mülkiyete dönüştürmeye çalışan toprak sahibini desteklemek için daha iyi bir argüman bulabilir miydi? Locke, çitlemenin, dışlamanın ve ıslahın, topluluğun zenginliğini artırdığı ve aldığından çok 'ortak mevcut'a katkı yaptığı argümanından daha iyi bir argüman bulabilir miydi? Ve gerçekten hâkimlerin on yedinci yüzyıl boyunca verdikleri hukukî karar örneklerine göre, ana hatları Locke tarafından belirlenen ilkeleri çağrıştıran ilkelere başvurdukları ve böylece, geleneksel ve ortak haklar karşısında sınırlandırılmış mülkiyete öncelik tanıdıkları anlaşılmıştır. Çitlemenin, Parlamento'nun işin içine aktif bir şekilde gi-

rişiyle on sekizinci yüzyılda hızlanan 'ıslah' nedenleri, temel mülkiyet hakkı ve geleneksel hakların ortadan kaldırılmasının sistematik zemini olarak zikredilecekti.

Bu, Locke'nin mülkiyet teorisinin Shaftesbury gibi toprak sahiplerinin çıkarlarını desteklemesinin tek şekli değildi. Locke, Doğal Durum'da tüm insanların özgür ve eşit olduklarını dikkat çekici bir şekilde ilan etmesine rağmen yine de kendinden öncekiler gibi köleliği haklı çıkardı. Daha özel olarak, 7. Bölüm'de göreceğimiz gibi ıslah konusundaki görüşleri, Amerikalı yerlilere ilişkin açıklamasının üzücü bir şekilde açıkladığı gibi, sömürgeci yayılmayı ve yerli halkların mülklerine el konulmasını, haklı çıkarmak için kolaylıkla işe koşulabilirdi. Amerika kıtasının ıslah edilmemiş toprakları yalnızca 'kullanılmayan'ı temsil ediyorsa, tıpkı 'çalışkan' ve 'rasyonel' insanların, başlangıçtaki Doğal Durum'da yapmış olduğu gibi Avrupalıların toprakları çitlemesi ve ıslah etmesi ilahi olarak takdir edilen bir görevdi. 'Başlangıçta bütün dünya *Amerika* idi' (II.49) ne para, ne ticaret ne ıslah vardı. Dünya – ya da onun bir bölümü – tanrının buyruğuyla Doğal Durum'dan çıkarılırsa, böyle ilkel bir durumda kalan her şeyin kesinlikle aynı yolu izlemesi zorunludur.

SINIF MÜCADELESİ VE BURJUVA DEVRİMİ

Bu noktada İngiliz tarımında gelişen farklı mülkiyet biçimlerinin sınıf mücadelesinin yeni biçimlerini gerektirdiği açık olmalıdır. Yine İngiltere'deki durumu Fransa'dakiyle kıyaslayarak tarım kapitalizminin özgüllüğünü vurgulayabiliriz. Gördüğümüz gibi, Avrupa'nın bu iki büyük gücünü karakterize eden mülkiyet biçimleri ve sömürü tarzlarındaki farklılıklar, sınıf mücadelesinin farklı konularına ve alanlarında yansıdı.

Fransa'da, ekonomi-dışı artık sızdırma tarzları ya da ister devlet memuriyeti ister soyluluk statüsüne bağlı olan (belli vergi muafiyetleri gibi) çeşitli imtiyazlı güçler biçiminde olsun siyasal olarak oluşturulan mülkiyet sınıf mücadelesinin koşullarını belirledi. Örneğin devlet, hâkim sınıfların önemli bir kesimi için

bir gelir kaynağı olarak hizmet gördü. Aynı zamanda, siyasal olarak oluşturulmuş bir mülkiyet biçimi olarak devlet, köylülerin ürettiği aynı artık için toprak sahibi sınıflarla rekabet etti. Böylece aristokrasinin bazı kesimleri, monarşinin özerk güçlerini bastırma ve merkezi bir mutlakiyetçi devlete mal etme çabalarına karşı mücadele ederken, diğerleri aynı devlette ya mülkiyet sahibiydiler ya da mülk edinmeye çalışıyorlardı. Bir burjuva, imtiyazlı olmayan Üçüncü Tabaka tarafından taşınan aşırı vergi yüküne ve imtiyazlı tabakalar olan soyluluk ve kilisenin yararlandığı ayrıcalıklara karşı çıkabilirken, aynı zamanda artı emeğe vergilendirme yoluyla elkoymanın bir aracı olarak devlet memurluğu (ki satın alınabilirdi) peşinde koşabilirdi. Bu kuşkusuz, artık emeğin birincil kaynağı olan ve aynı zamanda sürekli artan vergi yükünü taşımaya mahkûm edilen köylülerin, rant düşkünü toprak sahiplerinin yıkıcı saldırılarından, sırf artık sızdırmak amacı taşıyan vergi düşkünü monarşik devlet tarafından korunması anlamına geliyordu.

Öyleyse, artık'a el koyan sınıfların, ister imtiyaz, ister doğrudan devlet memuriyet biçiminde olsun siyasal olarak oluşturulan mülkiyetin korunması ya da ona erişimin elde edilmesinden maddî bir çıkarı vardı. Bu durum, aristokratik imtiyaza Üçüncü Tabaka tarafından karşı çıkıldığı ve özellikle burjuvazinin onların devlet memuriyetine erişimlerinin önüne kesme tehdidine karşı tepki gösterdiği 1789 Devrimi'nin temel bir meselesi olduğunu kanıtlayacaktı.[11] Üretici sınıflar ve özellikle köylüler için *ancien régime* boyunca biricik sınıf meselesi kuşkusuz vergi yüküydü ve halkın direnişi muhtemelen her şeyden önce devletin aşırı ölçüde yükselen ve vergi biçiminde beliren sömürüsü üzerine odaklanacaktı.

Erken modern İngiltere'deki tablo çok farklıydı. Orada siyasal olarak oluşturulan mülkiyet temel bir mesele değildi. Toprak sahibi sınıflar, katıksız ekonomik sömürü biçimlerine artan ba-

[11] Fransız Devrimi ve ciddi bir materyal konusu olarak devlete ilişkin olanak Comninel'in *Rethinking the French Revolution* eserine ve özellikle sonuç bölümüne bakınız.

ğımlılıkları nedeniyle devlete, hiçbir zaman doğrudan maddî bir kaynak olarak bel bağlamadılar ve kraliyet vergisi İngiliz mülk sahibi sınıfı için hiçbir zaman Fransız mülk sahibi sınıf için oynadığı rolü oynamadı. İngiliz toprak sahipleri, sınıf çıkarlarını yürütmek için devlete dayanırken – ve mülkiyetlerine ya da bir mülk sahipleri komitesi olarak Parlamento güçlerine monarşi tarafından meydan okunduğunda ve nihayet çatışmaya girerken –, doğrudan maddî çıkarları devletin bir bölümünü ele geçirmekten çok, topraklar üzerinde doğrudan kontrolleri ve toprağın üretken kullanımıyla doğrudan bağları bulunan *ekonomik* elkoyma güçlerinin artırılmasında yatıyordu. Fransız aristokratı yüksek memuriyete erişimini ya da vergi muafiyetlerini ve çeşitli soylu imtiyazlarını korumakla meşgulken, İngiliz toprak sahipliğinin sınıf gündemindeki çitleme hakkı belirgin bir şekilde öne çıkabiliyordu.

Bu İngiltere'nin bağımlı sınıflar için, mülkiyet hakları ve mülkiyetin anlamı üzerine çatışmaların ekonomi-dışı sömürüye karşı mücadelelerden daha büyük görünmesi anlamına geliyordu. Dolayısıyla soylu olmayan İngilizler nezdinde çitlemeye direniş ya da geleneksel kullanım haklarının korunması gibi sömürüye karşı mücadele çerçevesindeki tutumlar da, tıpkı Fransız köylülerinin vergilendirmeye karşı direnişinin Fransız köylüleri için taşıdığı şeçkin anlamı içermektedir. Fransız köylüleri vergilendirmeye karşı mücadele ederken on altıncı yüzyılda gerçekleşen İngiliz köylü isyanları, örneğin, piyasa normlarını kabul ettirmeye çalışarak ceza ve rantları tahsil eden toprak sahiplerine yöneldi.

Bu durum, kapitalizmin gelişiminde sınıf mücadelesinin rolüyle ilgili bazı önemli soruların da taşıyıcısıdır. Örneğin, İngiliz köylülerin toprak sahiplerine yönelen sınıf mücadelesinin feodalizmin prangalarını kırarak ve meta üretiminin önündeki engelleri kaldırarak kapitalizmin önünü açtığı ve ilerlettiği argümanı hakkında şimdi ne söyleyebiliriz? Sınıf ilişkileri konfigürasyonu, basit bir formüle indirgenemeyecek denli karmaşık olabilir ancak, toprak sahipleri ile köylüler arasındaki sınıf mücadelesinin kapitalizmi "özgürleştirme" tarzını tek bir cümlede özetlemek gerekirse; köylülerin geleneksel haklara ilişkin talepleri karşısında toprak sahiplerinin kendi iktidarlarını savunmasıyla ortaya

çıkan sürecin kapitalizmi ilerlettiğini ifade etmekle gerçeğe daha çok yaklaşabiliriz.

Bunu söylemek, elbette, on yedinci yüzyıl İngiliz Devrimi'nin bir 'burjuva devrimi' olarak karakterize edilmesini ve aslında bütün 'burjuva devrimi' konseptinin de kuşkulu hale getirilmesidir. Bu devrimin 'burjuva' olarak nitelenmesi bir belirsizliktir ve genel bir tanımı gerektirir. Böyle bir tanım 'burjuva'yı 'kapitalist' ile birleştirerek meseleyi çözülmüş varsayar. Burjuva devrimlerinin kapitalizme yol açtığı önermesi bir totoloji halini alır.

Elbette, Marksist tarihçiler, konsepte ilişkin pekçok yeni tanıma başvurdu, artık o feodal aristokratlar ile kapitalist burjuvalar arasında yükselen burjuvazinin prangaya vurulu bir kapitalizmi özgürleştirmek üzere galip geldiği basit bir sınıf savaşını anlatmaz. Bunun yerine, şu ya da bu şekilde, er ya da geç, mülkiyet biçimlerini ya da işin içine Doğal Durum'da giren sınıf güçlerini dikkate almadan değiştirerek kapitalizmin yükselişini ilerleten herhangi bir devrimci altüst oluşa uygulanabileceği izlenimi yaratır. Burada, kapitalizmi doğurmak için ihtiyaç duyulan radikal dönüşümlerin vurgulanma fazileti söz konusudur, ancak böyle, her şeyi kucaklayabilen bir nosyon açıklayıcı olduğu kadar da gizleyicidir de.

'Burjuva devrimi' konsepti, birkaç nedenden dolayı kafa karıştırıcıdır. Kapitalizmi ortaya çıkarmak ya da basitçe mevcut olan bir kapitalizmin gelişimini kolaylaştırmak için bir devrim gerekiyor muydu? Burjuva devrim, kapitalizmin bir nedeni mi yoksa bir sonucu muydu? Burjuva devriminden, kapitalizme geçişte kritik bir moment olarak çok şey talep edilse de, devrimin kapitalizmin ya da kapitalistlerin ortaya çıkışını açıkladığı tek bir burjuva devrimi kavramı mevcut değildir. Onların hepsi, kendi gelişimleri pre-kapitalist sınıflar ve kurumlar tarafından engellenirken, bizzat kendileri, devrimci baskılar yaratan oldukça iyi ve gelişmiş kapitalist formasyonların önsel mevcudiyetini varsaymak zorundadırlar. Öyleyse, burjuva devrimi, nedenden çok sonuç olarak görünür ve hâlâ kapitalizmi doğuran toplumsal dönüşümlere ilişkin bir açıklama yoktur.

Bununla birlikte, kapitalizm devrimden önce varsa, elbetteki, burjuva devriminin kapitalist ilişkilerin bir *sonucu ve* bu ilişkilerin daha sonraki gelişiminde bir faktör olduğu ileri sürülebilir. Bir tür şiddet yoluyla ve tarihsel bir kopuş gerçekleşmeden kapitalizmde herhangi bir gelişiminin olamayacağını ileri sürmek yeterince makuldür. Yine de burjuva devrimi kavramından; hem devrimin tam tamına kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin hali hazırda iyice geliştiği ve zaten hâkim durumda olan bir kapitalist sınıfın, devlet içindeki engelleri süpürüp atmak zorunda olduğu sırada yoluna dikilen bağımlı sınıflara boyun eğdirilmesiyle gerçekleşen (İngiltere gibi) koşulları, hem de tersine hedefleri birikim/zenginleşme olan kapitalistlerin (ya da zenginleşme hedefi olan kapitalistlerden oluştuğunu varsaymak zorunda olduğumuz bir burjuvazinin) kapitalist olmayan bir hâkim sınıfı yenilgiye uğratmak zorunda olması nedeniyle gerçekleşen (Fransa gibi) koşulları açıklaması istenir. Bu iki koşulu karşılaştırırken (3. Bölüm'de belirtildiği gibi) devrimlerin kapitalist olmadan burjuva ve burjuva olmadan kapitalist olabileceği sonucuna varmak zorunda kalabiliriz.

İngiltere'de Devrim, kapitalizmin gelişimini ileriye götürdüyse, bu büyük ölçüde, hali hazırda yalnızca toplumda değil, ama devlette de hâkim durumda olan toprak sahibi bir sınıfın konumunu pekiştirerek oldu. Devrim, kapitalist bir burjuvaziye onun ilerleyişini engelleyen yönetici bir sınıf karşısında zaferi sağlayan bir sınıf mücadelesi değildi. Devrimde yaşanan sınıf mücadelesi, tabii ki, yönetici sınıf ile sınıf çıkarları ve kapitalist toprak sahiplerinin ya da onların burjuva işbirlikçilerinin ilerleyişine yardımcı olmaktan daha çok o ilerleyişe karşı konulmasıyla ilgili olan bağımlı halk güçleri arasındaydı.

Bu, yine, kapitalizmin gelişiminde 'orta' çiftçilerin ya da İngiliz küçük çiftçisinin rolünün reddedilmesi değildir. Söz konusu çiftçiler, kapitalist kiracılar olarak, tarımsal üçlünün bel kemiğiydiler. Ama, bunu kabul etmek bir şey, örneğin on yedinci yüzyıl İngiliz Devrimi'ndeki halk–radikal güçleri, basitçe kapitalist sürecin unsurları olarak ele almak çok başka bir şeydir.

Kapitalizmin gelişmesiyle ilgili olarak halk mücadelelerini kapitalist gelişime sebep olan mülkiyet biçimlerine *meydan okuyan* daha yıkıcı ve demokratik halk mücadeleleri pahasına vurgulamak ve başlıca güç olarak ele almak kesinlikle yanlış bir yola sevk eder. Bu halk güçleri kapitalist toprak sahiplerine karşı çarpışmayı kaybetmiş olabilirler, ama onlar kapitalizmin 'ilerici' dürtülerinden çok farklı olan muazzam bir radikal fikirler mirası, bugün hâlâ çeşitli demokratik ve anti-kapitalist hareketlerde canlı olan bir miras bıraktılar.[12] Şâyet 1789 Fransız Devrimi, burjuvazi ile aristokrasi arasında aradığımız büyük mücadeleyse, İngiliz Devrimi'nden çok daha uygun bir 'burjuva devrimi' tarifine uyar. Ama, gördüğümüz gibi, Fransa'daki mücadelenin kapitalizmle olan ilişkisine dair bazı kapsamlı sorular söz konusudur.

İlk olarak, burjuvazi ve aristokrasinin ekonomik pozisyonları ve gelir kaynakları açısından büyük ölçüde örtüştükleri söylenmelidir. Bununla birlikte aralarında, özellikle kazançlı devlet memuriyeti kaynağına erişim konusunda bir çatışma çıktı. Dolayısıyla devrim, kendi kendini doğuran baskılar kapitalizmden daha çok mutlakiyet ve devletin merkezileşmesiyle bağlantılı olsa bile 'burjuva' oldu. Devrimci burjuvazi her halükârda ve genellikle özlemlerinde bile kapitalist bir sınıf değildi. 'Burjuva Devrimi'nin bağrındaki profesyoneller ve memuriyet sahipleri, Tabakalar arasındaki sivil eşitlikle ve imtiyazların kalkmasıyla daha ilgiliydi ya da başka bir şekilde söylenirse, onlar, kapitalist *olmayan*, artık'a 'ekonomi dışı' el koymayla – özellikle vergilendirme ve memuriyete erişime – ilgiliydi.

Köylülere gelince, soyluluğun daima onlara dayatmaya çalıştığı feodalizmin izlerine ya da onlara vergi yükleyen mutlakiyetçi devlete ne kadar çok karşı koyarlarsa koysunlar, kesinlikle embriyon halindeki kapitalistler bile değillerdi. Burjuvaziyi kendi devrimci özlemlerinin ötesine sürükleyen en radikal halk güç-

[12] Bkz. Wood and Wood, *Trumpet of Sedition*, bu radikal mirasla ilgili özellikle 4. Bölüm.

leri nihayet muzaffer olduğunda kapitalizmin biraz daha yakınlaşacağını tasavvur etmek de kolay değildir.

Devrimin dolaysız sonucu pre-kapitalist biçimleri – yalnızca köylülüğü birleştirerek değil ama devletin ve tercihli burjuva kariyeri olarak devlet memuriyetinin büyümesini de teşvik ederek – ortadan kaldırmaktan ziyade onları iyice yerleştirmek oldu. Bununla birlikte, uzun dönemli etkisi, örneğin devleti birleştirerek ve ticaretin önündeki içsel engelleri kaldırarak kapitalizmin gelişimini kolaylaştırmaktı. Ama, o sürecin sonundaki Fransa, kapitalist İngiltere'den kaynaklanan dış baskılara maruz kalmamış olsaydı ne olurdu? Fransa'nın kapitalizmin gelişimini ilerletip ilerletmeyeceği en azından açık bir soru olarak durur. Her halükârda, devrimci burjuvazinin sınıf çıkarları göz önüne alındığında, Fransız burjuvazisinin tam tamına kapitalist *olmadığı* için/ölçüde devrimci olduğunu söylemek çarpıcıdır.

Buna karşılık İngiliz Devrimi, kesinlikle burjuvazi ve aristokrasi arasında bir çatışma değildi. Ama, Parlamentomdaki mülk sahibi sınıfların gücünü artırması ve küçük toprak sahiplerine karşı büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını ve bağımlı sınıfların geleneksel haklarına karşı 'ıslahı' ilerletmesi nedeniyle kapitalizmin teşvik edilmesi ve kapitalist mülkiyet tarifiyle Fransa'daki Devrim'den çok daha fazla ve daha doğrudan bir şekilde ilintiliydi.

III. BÖLÜM
Tarım Kapitalizmi ve Ötesi

6
TARIM KAPİTALİZMİ VE ÖTESİ

Zenginliğin esas olaıak hâlâ tarımsal üretimden kaynaklandığı İngiltere'de, tarım sektöründeki büyük ekonomik aktörlerin – hem doğrudan üreticiler hem de onların artık'ına elkoyanlar – tümü, on altıncı yüzyıldan itibaren kapitalist pratiğe dönüşen unsurlara giderek daha çok bağımlılaştılar: – maliyet tasarrufuyla değişim değerinin maksimizasyonu ve uzmanlaşma, birikim, artık'ın yeniden yatırıma sokulması ve yenilik yoluyla üretkenliğin artırılması –.

İngiliz toplumunun temel maddî gereksinimlerini karşılayan bu tarz, beraberinde tamamen yeni, kendi kendini sürdüren bir gelişim dinamiğini, öteki toplumlarda maddî yaşama hâkim olan çok eski ve 'Malthusçu' çevrimlerden hayli farklı bir birikim ve genişleme sürecini getirdi. Mülklere tipik kapitalist elkoyma usulleri ve mülksüz bir kitlenin yaratılması eşlik etti. Yeni tarihsel dinamik, erken modern İngiltere'de 'tarım kapitalizmi'nden – nihai olarak olgun, sanayisel biçimiyle kapitalizmi doğuracak farklı 'hareket yasaları' olan toplumsal bir biçim – söz etmemize bu nedenle izin verir.

TARIM KAPİTALİZMİNİN ALTIN ÇAĞI

Geçen yüzyıllara bakıldığında İngiltere kırının romantize edilmesi kolaydır. Ancak Britanya'da yaşanan tarımsal krize bakış açısından, entansif tarımın korku ve tehlikelerini, büyük süper market zincirlerinin gıda ürünleri dağıtımına vurduğu boyunduruğu ve 'küreselleşme'nin sonuçlarını açığa vuran 'deli dana hastalığı'

ve 2001 yılındaki şap felaketinin arka planı karşısında, bugünkü Britanya'nın tarımsal sanayii ile İngiliz kırsal kesimin romantik manzarası arasındaki sürekliliklerin farkına varmak çok zordur.

Son kriz sırasında pekçok yorumcu, entansif kapitalist tarım felaketlerinde doruğa ulaşan trendlerin, hükümetler tarafından – daha sonra Avrupa Ortak Tarım Politikası'na katkıda bulundular ve başarılı olması için teşvik ettiler – II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ucuz ve bol gıda üretimini garantiye almak amacıyla ensantif tarımı teşvik etmeleri nedeniyle ortaya çıktığına ikna olmuş görünüyorlardı. Soldaki eleştirmenler bile tarımsal felaketlerden Britanya halkının ucuz gıda ürünlerine inatçı bağlılığını sorumlu tuttular.

En yüksek kârı amaçlayan işletmeler tarafından değil, kamu hizmeti veren kuruluşlar tarafından karşılanan sağlık ve eğitim gibi belli temel insanî gereksinimlerin olduğunu kabul etmekte çok az zorlanan mantıklı insanların hiçbir biçimde indirgenemeyecek gereksinimlere yani gıdaya, ucuz erişim talebini mantıksızlık olarak karşılaması tuhaf görünüyor. Bu tavır, Britanya'da gıdanın özellikle ucuz olmadığı, daha düşük üretim maliyeti getirisinin ve gıda sektöründeki kârlılık artışının, ancak fiyatların tüketicilerin ulaşabileceği bir düzeye çekilmesiyle mümkün olabilmesi nedeniyle şaşırtıcıdır. Ama en dikkat çekici olan, günümüzdeki kapitalist tarımın geçmişten gelen devrimci bir kopuşa damga vurduğu kanaatidir.

Britanya şap krizinin doruğundayken, ülke genelinde yayımlanan bir gazete 'Britanyalılar topraklarına yalnızca ondan kâr elde etmek için değer verirler' diye yakınan öfkeli bir Belçikalı veteriner müfettişinin sözlerini aktarıyordu. Müfettişin Britanya'yı Avrupalı komşularından ayrı tuttuğu görülen bu ifadesi, bugünkü Kıta'daki gerçekliği, Britanya'da olduğundan daha fazla olmayan bir köylü kültürüne nostaljik bir hüzünleniş olabilirdi. Ama bizatihi İngiltere'nin tarım kapitalizminin anavatanı olarak bir sınıfın uzun zamanlar önceki gerçek kalıntısı olduğu açıktır.

Eski ve yeni tarım ilişkisindeki süreklilikler, tarım kapitalizminin paradoksları tarafından gizlenir. Kırsal romantizmin mer-

kezindeki manzara bir köylü toplumunun ya da bağımsız aile çiftliklerinin bulunduğu bir kırın ürünü değildir. O, büyük ölçüde 'altın çağı'ndaki tarım kapitalizminin ürünüdür. Yüzyıllardan beri oluşum halinde olsa ve diğer zamanlarla diğer yaşam tarzlarının izleri hiçbir zaman tam olarak silinmese de, 'İngiltere'nin yeşil ve güzel toprağı' mitolojisinde belirgin bir şekilde öne çıkan manzarayı, muhtemelen diğer yüzyıllardan daha çok on sekizinci yüzyıla, 'toprak aristokrasisi çağı'na ve 'ıslah'ın zirveye çıktığı döneme borçludur.[1]

Kırsal İngiltere'nin görünüşte romantik manzarasının içine kapitalist mülkiyet ve sınıf ilişkileri tarihi kazındı. Hem köylüler hem de toprak sahipleri manzarayı değiştiren bir dönüşümden geçtiler. Bir tarafta diğer şeyler yanında kırsal yoksulluğu daha az görünür kılan mülksüzleştirme ve çitleme süreci vardır. Marjinal toprak parçaları ve yıkık dökük evleriyle diğer tarımsal toplumlardaki kırsal bölgeyi biçimlendiren tipteki yoksul köylülerin yerini iki farklı tarım sınıfı aldı: Sağlam, hatta pitoresk çiftlik evleriyle hali vakti yerinde kapitalist kiracılar ile manzaradaki yegâne izi iş yerlerine gitmelerine izin veren tarlalardan geçiş hakkı sistemi olan – günümüzdeki avarelere hediyeleridir – olan topraksız emekçiler. Diğer tarafta kır evleri, parklar ve peyzaj bahçeler vardır. Klasik bir askerî aristokrasiden arta kalanların yerini uzun zamandır kır beyefendisinin, gerçekten kendine on sekizinci yüzyılda gelen kapitalist çiftçilerin rantlarıyla yaşayan 'toprak aristokratı'nın konfor ve süsleri almıştır.

On sekizinci yüzyılda toprakların parlamento kararıyla çevrilmesi, paradoksları doğru bir şekilde özetler. Çitleme, tarım kapitalizminin bağrındaki toprak sahibi sınıfının karşı çıkılmaz zaferine, toprak üzerindeki kontrolüne, devleti ele geçirmesine ve on yedinci yüzyıl devrimindeki yükselişine karşı çıkmış olan bağımlı sınıflar üzerindeki zaferine tanıklık eder. Yine de, daha önceki

[1] Bu dönem W. G. Hoskins tarafından klasik eseri *The Making of the English Landscape*'de (Harmondsworth: Penguin, 1955) toprak aristokrasisinin çağı olarak tanımlanır. Hoskins, eserinde söz konusu dönemde manzaranın değişen karakterinin canlı bir izlenimini verir.

yüzyıllarda başlayan bir süreci amacına ulaştıran sınıf savaşının görsel mirası eski İngiltere'nin romantizmini temsil ediyordu.

Aynı paradoks, 'ıslah' nosyonu içinde söz konusudur. On sekizinci yüzyılda, bu yararlı konsept, toprak sahibi aristokrasinin çıkarlarına olacak şekilde kâr ile güzelliği birleştirdi. Toprağı 'ıslah' etmek yalnızca üretkenliği ve kârı artırmak amacıyla birleştirmek ve çitlemekle değil, ama efendinin gözü önündeki bir engeli kaldırmak ve yerlerine park ve bahçeleri koymak için tüm köylerin ortadan kaldırılmasını içerse de toprak sahibinin mülkünün güzelleştirilmesi anlamına da geliyordu.

Bu dönemdeki üretken ve kârlı tarım yöntemlerinin bugünün standartlarına göre büyük ölçüde 'organik' sanayi makinaları ve kimyasallardan çok, verimli toprak kullanımı ve tarım tekniklerine dayanıyordu. Bu nedenle, mülksüzleştirme ve rekabet baskıları sayısız insanın yaşamını etkilemiş, fakat toprak üzerindeki etkileri aynı ölçüde yıkıcı olmamıştı. Ama bugün kırsal bölgenin yıkımında rol oynayan ekonomik mantık geçerliydi ve en azından on altı ve on yedinci yüzyıldan beri işliyordu.

Ekonomik mantık, İngiliz toprak sahiplerinin on altıncı yüzyılda ülkenin çeşitli kesimlerinde maksimum rant sızdırmak için kiracılarının ticari kârlarını artırmaya çalıştıkları sırada bile işbaşındaydı. O mantık, toprak sahibinin sorveyörünün pekçok kiracının ödediği sabit geleneksel rantlar ile toprak sahibinin açık bir piyasada elde edebildiği daha yüksek rantlar arasındaki farkın hesaplanması sırasında da geçerliydi.

Aynı mantık, on yedinci yüzyılın 'ıslah' literatüründeki patlamada da işbaşındaydı. Ve on sekizinci yüzyılda toprakların Parlamento tarafından 'ıslah'ın çıkarına olacak şekilde çitlenmesi kararındaki hesaplamalar bugünün ekonomik aritmetiğinden çok fazla farklı değildi. Yoğunlaşmış üretim ve kârlılık baskıları süper market zincirlerinin ve küreselleşmenin gelişimiyle sonsuz bir şekilde ağırlaştı ve sanayileşmiş tarımın teknik olanakları sınırsız derecede arttı. Ama bugünkü meselenin köklerinde de, o zamanlarda olduğu gibi kapitalist kâr mantığı yatmaktadır.

William Cobbett, on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki yazıla-

rında İngiliz çiftçilerinin kötü durumuna veryansın ederken ve kiracıların ödemeyecekleri oranda yüksek rantlar nedeniyle topraklardan sürülüp atılmalarına ve emekçilere geçinemeyecekleri kadar az ücret verilmesi nedeniyle hemen ortadan kalkacakları uyarısında bulunurken, elbette bir gerçeği kaydediyordu. Ama Napolyon Savaşları'ndan hemen sonra ve sanayileşme sancılarının yaşandığı bir dönemde İngiliz kırındaki çok özel ve pek ok açıdan belirleyici olan bir krizi kayıt düşerken aslında krizin bağrında çok önceden başlayan ve bugüne kadar ulaşan tarihsel dinamik çoktan harekete geçmişti bile.

Tıpkı on altıncı yüzyılda çitleme karşıtı protestoların Cobbett'in yakınmalarının habercisi olduğu gibi, tarihsel dinamiğin yankılarını bugün de duyabiliriz. Yine mevcut tarımsal kriz, bu kez süper market zincirlerleriyle birlikte çalışan ve hükümetin desteklediği en büyük üreticiler tarafından iflasa sürüklenen zor durumdaki İngiliz çiftçisi için bardağı taşıran son damladır. Şimdi bu durumun küçük çiftliklerin sonu olabileceği kehanetlerini duyuyoruz. Ve, kimi öfkeli İngiliz çiftçiler şanslarını Kanal'm ötesinde denerken, yine Cobbett'in 'şişman domuzu, eski dostlarımız Bourbonlar'ı semirtmek için sadakatlerini, sermayelerini (geride ne kalmışsa) ve becerilerini sunan umutsuz çiftçilerle ilgili uyarısını dahi duyabiliriz.[2]

TARIM KAPİTALİZMİ GERÇEKTEN KAPİTALİST MİYDİ?

Burada iki önemli noktanın altını çizmek için biraz durmalıyız. İlki, kapitalizmin ilk başlardaki gelişimini ileriye doğru iten sürecin sürükleyici gücü tüccarlar ya da imalatçılar değildi. Toplumsal mülkiyet ilişkilerinin dönüşümünün kökleri sağlam bir şekilde kırdaydı ve İngiliz ticaret ve sanayinin dönüşümü İngiltere'nin kapitalizme geçişinin nedeninden çok sonucuydu. Tüccarlar kapitalist olmayan sistemlerde mükemmel bir şekilde faaliyet gösterebildi. Gördüğümüz gibi, sadece kentlerin özerkliğinden

[2] William Cobbett, *Rural Rides* (Harmondsworth: Penguin, 1985) s.95.

değil, ama piyasaların parçalılığından ve bir piyasa ile diğeri arasında alım-satım yapma fırsatından da kâr sağladıkları Avrupa feodalizminin ilişkileri çerçevesinde zenginleştiler.

İkinci ve hatta daha da temel olarak, şimdiye kadar kapitalizmin merkezine yerleştirilerek kullanılan ücretli emek, esasen 'tarım kapitalizminin' merkeziyle ilişkilendirilmeden kullanıldı. Bu durum bir açıklamayı gerekli kılıyor.

Çok sayıda İngiliz kiracının, Marx ve diğerleri tarafından tanımlanan üçlünün – kapitalist toprak rantıyla geçinen toprak sahipleri, kârla geçinen kapitalist kiracı ve ücretle geçinen emekçiler – büyük kesimi tarafından (İngiltere'de) tarımsal ilişkilerin belirleyici karakteri kabul edilecek kadar ücretli emek kullandıkları söylenmelidir. Durum en azından ülkenin özellikle güney ve güneydoğusu gibi tarımsal üretkenliğiyle en çok dikkat çeken kesimleri için geçerlidir. Yeni ekonomik baskılar, üretken olmayan çiftçileri iflasa sürükleyen rekabet baskıları, tarımsal nüfusun daha büyük toprak sahipleri ve mülksüz ücretli emekçiler şeklinde kutuplaşmasındaki temel faktördü. Ve, elbette, üretkenliğin artırılmasına ilişkin baskılar, ücretli emek üzerinde yoğunlaşan sömürüde hissedildi.

Öyleyse, İngiliz tarım kapitalizmini üçlü açısından tanımlamak mantık dışı olmayacaktır. Ama, rekabetçi baskıları ve onlarla birlikte gelen yeni 'hareket yasaları'nın ilk olarak kitlesel bir proletaryanın varlığına değil, ama piyasaya bağımlı kiracı üreticilerin varlığına dayandığını akılda tutmak önemlidir. Ücretli emekçiler ve özellikle sadece mevsimlik ilaveler (köylü toplumlarında antik dönemden beri mevcut olan mevsimlik ve ilave ücretli emek türü) için değil geçimleri için tamamıyla ücrete bağımlı olanlar, on yedinci yüzyıl İngilteresi'nde çok küçük bir azınlıktı.

Üstelik, bu rekabet baskıları sadece ücretli emek kullanan kiracıları değil, ama tipik olarak aileleriyle birlikte emek kiralamadan çalışan doğrudan üretici çiftçileri de etkiledi. İnsanlar tümden mülksüzleştirilmeksizin de piyasaya bağımlı – kendi yeniden üretimlerinin temel koşulları için piyasaya bağımlı – olabilirdi. Piyasaya bağımlı olmak, yalnızca yeniden üretim araçlarına ve

özgül olarak toprakla ilişkide piyasa dışı doğrudan erişimin yitirilmesini gerektiriyordu. Piyasa zorunlulukları kendilerini bir kere kabul ettirir ettirmez, düpedüz mülk sahipliği bile onlara karşı koruyucu değildi. Piyasaya bağımlılık kitlesel proleterleşmenin bir sonucu değil, nedeniydi.

Diğer biri ifadeyle, kapitalizmle ilişkilendirdiğimiz özgül dinamikler İngiliz tarımında zaten işgücünün proleterleşmesinden önce de mevcuttu. Aslında, o dinamikler İngiltere'de emeğin proleterleşmesindeki temel faktördü. Kritik faktör, üreticilerin yanı sıra artık'a el koyanların piyasa bağımlılığı ve o piyasaya bağımlılığın yarattığı yeni toplumsal zorunluluklardı.

Bazı insanlar bu toplumsal formasyonu, kapitalizmin, tanım gereği, ücretli emek sömürüsüne dayandığı gerekçesiyle 'kapitalist' olarak tarif etmeye gönülsüz olabilir. Bu gönülsüzlük, nasıl nitelersek niteleyelim temel üretici sektör olarak tarımın mantığıyla yönetilen erken modern dönemdeki İngiliz ekonomisinin tarihin şafağından itibaren zaten diğer herhangi bir toplumda hüküm sürenlerden farklı ilke ve 'hareket yasaları'na göre işlediğini kabul ettiğimiz sürece uygun olabilir. O hareket yasaları, aslında ücretli emeğin kitlesel sömürüsüne dayanacak olgun bir kapitalist gelişimin – başka yerde mevcut olmayan – *önkoşullarıydı*.

Öyleyse, bütün bunların sonucu neydi? İlk olarak İngiliz tarımı ayırt edilebilir biçimde üretkendi. On yedinci yüzyılın sonunda, örneğin tahıl ve hububat üretimi öylesine dramatik bir şekilde artmıştı ki, İngiltere bir süreliğine bu malların önde gelen ihracatçısı oldu. Üretimdeki bu ilerlemeler nispeten küçük bir tarımsal emek gücüyle başarıldı. İngiliz tarımının ayırt edici *üretkenliğ*inden söz edildiğinde ifade edilmek istenilen budur.

Birinci Kısımda, Fransız tarımının on sekizinci yüzyıldaki 'üretkenliği'nin az ya da çok İngiltere'ninkine eşit olması gerekçe gösterilerek İngiliz 'tarım kapitalizmi'nin dışlanmasıyla karşılaştık. Ama İngiliz tarımı azalan bir kır nüfusu ve daha küçük bir emek gücüne rağmen tarımsal üretime katılmayan daha büyük orandaki bir nüfusu geçindirebilirken, Fransa'da aynı miktarda ürünün üretimi için daha fazla emek birimi gerekiyordu. Aslında

mesele toplam üretim değil, ama birim ve çalışma başına düşen ürün, yani emek üretkenliğidir.

Bu demografik olgular tek başlarına çok anlamlıdır. İngiliz tarımsal üretkenliğinin, bir nüfus patlamasını besleyebilecek kapasitede olması nedeniyle sanayileşmenin hızlanmasına yardımcı olduğunu ileri sürmek alışılmadık bir durum değildir. Ama, İngiliz ekonomisinin gelişim kalıbı, nüfus artışında azalma olmasa bile aynı kaldığı ve Batı Avrupa'daki diğer ülkelerin nüfus yoğunluğunu geride bırakmaya başladığı günlerde zaten farklıydı. Demografik yapıdaki artış sanayi kapitalizminin gelişimini açıklamaya yardımcı olabilir, ama bizatihi kapitalizmin ortaya çıkışını açıklayamaz. O nüfus patlaması nedenden ziyade sonuçtu. İngiltere'deki demografik bileşim, nüfus artış kalıbı açıkça ortaya çıkmadan önce de İngiliz ekonomisinin gelişimine ilişkin ipucu veren diğer önemli noktalardan farklıydı.

1500 ile 1700 yılları arasındaki İngiliz nüfus artışı, diğer Avrupa ülkelerindeki artışlar kadar önemli, fakat kimi açılardan da farklıydı. İngiltere'de kent nüfusunun yüzdesi o dönemde iki kattan fazla arttı (Bazı tarihçiler, kent nüfusu yüzdesini on yedinci yüzyılın sonlarında toplam nüfusun dörtte birinin hemen altında olduğunu söylerler). Kent nüfusu Hollanda Cumhuriyeti'ndeki düzeylere erişmese de, Fransa ile çelişki anlamlıdır. Fransa'daki kırsal nüfus oldukça istikrarlıydı. 1789 Fransız Devrimi ve sonrasında toplam nüfusa oranı yaklaşık olarak yüzde 85-90 düzeyindeydi. 1850'de, yani İngiltere ve Galler'in kentli nüfusu yaklaşık yüzde 40.8 olduğunda Fransa'nın ki, hâlâ sadece yüzde 14.4 (ve Almanya'nın ki yüzde 10.8) düzeyindeydi.[3]

Böylece erken modern dönemdeki İngiliz tarımı, artık tarımsal üretime katılmayan ve alışılmadık sayılardaki insanı besleyebilecek bir üretim düzeyine sahipti. Gördüğümüz gibi bu durum İngiltere'yi, kentli nüfusunun oranı daha büyük olsa da, yalnızca muazzam kentli nüfusunu değil ama tarımsal üreticileri bile beslemek için uluslararası ticaretteki üstün rolüne bel bağlayan Hol-

[3] Bkz. E. J. Hobsbawn, *The Age of Empire* (Londra: Weidenfeld ve Nicolson, 1987) s. 343.

landa Cumhuriyeti'nden bile farklı kılıyordu. Diğer bir ifadeyle, Hollanda tarımı ne kadar üretken olursa olsun, ekonomisinin büyük kent nüfusunu besleyebilme kapasitesi, orantısız bir şekilde uluslararası ticarete ve başka bölgelerde üretilen malların dolaşımına bağımlıydı.

Elbette Britanya'nın – ve daha da özgül olarak İngiltere'nin – farklı durumu, sadece özel olarak verimli tarım tekniklerinden çok daha fazlasına tanıklık etmesi dışında, toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki bir devrime de işaret eder. Örneğin Fransa bir köylü mülk sahipleri ülkesiyken, İngiltere'de toprak çok daha az kişinin elinde toplandı ve mülksüzler kitlesi hızla büyüdü. Fakat merkezî mesele mülklerin boyutu değildi. Fransa'daki tarımsal üretim hâlâ geleneksel köylü pratiğine (İngilizlerin ıslah literatürü gibi bir şey Fransa'da yoktu ve köy toplumu hâlâ kurallarını ve sınırlamalarını daha büyük toprak sahiplerini de etkileyecek bir şekilde üretime dayatıyordu) göre yapılırken, İngiliz tarımı rekabet ve ıslah zorunluluklarına uygun karşılıklar veriyordu.[4]

İngiltere'nin demografik kalıbında daha farklı bir şey vardı. Kent nüfusundaki artış, İngiliz kentleri arasında eşit bir şekilde dağılmamıştı. Avrupa'nın başka yerlerindeki tipik kalıp birkaç önemli kent arasında dağılmış olan bir kent nüfusuydu – öyle ki, örneğin Paris, Lyons'u gölgede bırakmıştır. Buna karşın Londra, diğer İngiliz kentlerine göre orantısız biçimde çok büyüktü. 1530'lardaki 60 bin kişilik nüfusu 1700'de 575 bine çıkarak Avrupa'nın en büyük kenti haline gelmiştir.

Bu kalıp, ilk bakışta apaçık olandan daha fazlasına işaret eder. Londra, diğer şeylerin yanı sıra tarım kapitalizminin merkezi

[4] Fransız tarımında on yedinci yüzyılda ve on sekizinci yüzyılın büyük kısmında 'ıslah'ın yokluğuna ilişkin olarak bkz. Hugues Neveux, Jean Jacquart ve Emmanuel Le Roy Lauduire, *L'age classique des paysans, 1340-1789* (Paris: Editions du Seuil, 1975) özellikle s. 214-15. Fransız toprak sahiplerinin kiracılarını girişimci ya da ıslahçı olarak görmedikleri de eklemeye değer. Bkz. Robert Forster, 'Obstacles to Agricultural Growth in Eighteenth- Century France', *American Historical Review* 75 (1970) s. 1610.

olan güney ve güneydoğudaki mülkiyet ilişkilerinin dönüşümü sonucunda yerlerinden edilerek göçmenleşen küçük üreticilerin mülksüzleştirilmesinin de kanıtıdır. Çünkü, mülksüzleştirilen küçük üreticilerin varacakları tipik yer Londra'dır. Londra'nın büyümesi yalnızca İngiliz devletinin değil, ama ulusal bir piyasanın birleşmesinin de göstergesidir. O muazzam kent, İngiliz ticaretinin merkeziydi. Hem ulusal ve uluslararası ticaretin önemli transit noktası hem de İngiliz ürünlerinin, en azından tarımsal ürünlerinin geniş şekilde tüketicisiydi. Diğer bir ifadeyle, Londra'nın büyümesi her açıdan İngiltere'nin yükselen kapitalizmini; onun giderek artan bir şekilde tek, birleşmiş, bütünleşmiş ve rekabetçi piyasasını; üretken tarımını ve mülksüzleştirilmiş nüfusunu temsil ediyordu.

PİYASAYA BAĞIMLILIK VE YENİ BİR TİCARET SİSTEMİ

Tarım kapitalizminin farklı ve benzeri görülmemiş mantığı kendini ekonomik yaşamın her alanında hissettirdi. İngiliz kapitalizminin daha büyük bir ticaret sistemi bağlamında ortaya çıktığı ve ticaret sistemi olmadan ortaya çıkamayacağı kesinlikle doğrudur. İngiliz kırsal alanında doğan ekonomik 'hareket yasalarının' çok eski ticaret kurallarını dönüştürmesi ekonominin sürükleyici gücünü ticari faaliyette gören anlayışların tersine, tamamıyla yeni türde bir ticaret sistemi yarattı.

Avrupa'daki diğer büyük ticari güçlerin, Polanyi tarafından tanımlanan taşıma ticareti türündeki dış ticaret gücü aracılığıyla gelişmiş olmasına rağmen, Britanya kapitalizmi kendileri ve ailelerinin tüketimi için gıda ve tekstil gibi sıradan malların üretimine artık katılmayan ve giderek büyüyen bir nüfusa sahip büyük ölçüde gelişmiş bir içpiyasaya dayanıyordu. Londra'nın büyük temel tüketim malları piyasası, büyüyen içpiyasanın, boyut, öz ve 'hareket yasaları' açısından diğerlerinden farklı olan bir pazarın merkeziydi. Piyasanın giderek ulusallaşan ve bütünleşen doğası, onun giderek artan şekilde, sadece 'temlik kârı' ilkeleriyle değil,

ama rekabetçi üretim temeline de dayanarak işlediği anlamına geliyordu.

İngiltere kendine özgü bankacılık sistemini bile geliştirdi. Diğer büyük Avrupa ticaret merkezlerinin daha antik ve orta çağda evrimleşen bankacılık sistemleri vardı: Para değişim işlemleri, devlet maliyesi ve para düzenlemeleriyle ilgilenen kamu bankalarıyla dış ve uzun mesafeli ticareti finanse eden mekanizmalar. İngiltere, bu 'klasik' tür türden bankacılıkta nispeten zayıftı, ama Avrupa'nın geri kalan bölümüyle çelişkili olarak, büyük ölçüde yerli ürünlere dayalı iç ticaretten kaynaklanan yeni bir bankacılık sistemi yarattı. Bu sistemin kökleri dış ticarette değil, 'farklı piyasalar arasındaki ticari arbitrajda da değil', ama komisyon ve kredi bazında faaliyet gösteren 'simsarlar' ya da temsilciler aracılığıyla başkentten dışarıya doğru tüm ülkeyi kapsayacak bir dağıtım ağının işleyişini kolaylaştıracak biçimde hareket eden ve Londra'da merkezileşen 'metropolitan piyasa'dadır.[5] Bu farklı finansal ve ticari sistemin köklerinin tarım kapitalizminde, yani, büyüyen tarım dışı nüfusu beslemek için böyle bir piyasa gereksinimini hem de o gereksinimi karşılama kapasitesini doğuran unsurun bizzat değişen toplumsal ilişkilerde olduğunu görmek zor değildir.

İngiliz içpiyasasının dinamikleri dışarıya, uluslararası ticarete doğru yayıldı. Gelişen ulusal ekonomi, kendinden önceki ticaret sistemlerinden farklı bir uluslararası ticaret sisteminin merkezini oluşturuyordu. Tıpkı eski yerel piyasalar ağı ve yerel ilişkiler arasındaki 'taşıma' ticaretinin bütünleşmiş bir piyasaya yol açtığı gibi, Britanya ve özellikle Londra kökenli bir dünya ticaret sistemi beliriyordu ve 'daha önce dış ticareti oluşturmuş olan birbirinden uzak, farklı ve münferit piyasalar arasındaki sonu gelmez arbitraj işlemleri'nin yerini alacaktı.[6] İngiliz iç ticaret sisteminin ürettiği karakteristik araçlar, poliçeler ve 'Londra se-

[5] Eric Kerridge, *Trade and Banking in Early Modern England* (Manchester: Manchester University Press, 1988) s. 4-6.

[6] A.g.e., s. 6.

netleri', uluslararası ticaretin de araçları oldu. İngiltere uluslararası ticarette, kimi zaman on sekizinci yüzyılın 'ticari kapitalizmi' diye adlandırılan sistem üzerinde kesin bir hâkimiyet kurduğunda, başarısı daha önceki iç ticaret sisteminin temelleri üzerine inşa edilmişti – ve Britanya hâkimiyetini garanti altına alan askerî gücün, büyük deniz gücünün kökenleri açıkça tarım kapitalizminin yarattığı zenginlikteydi.

Tarım kapitalizminin gelişimiyle ilişkili olan ticaret sisteminin kökleri, ayırt edici bir şekilde yerli üretim ve tüketime dayanıyordu. Söz konusu sistem büyüyen kitle piyasası için geçinme ve kendini yeniden üretme araçlarının üretimine dayanan ilk ve uzun bir süre de tek ticaret sistemiydi.[7] Bu, daha büyük Avrupa ticaret sistemi içinde yer alan tahıl ticaretiyle ilgili tartışmada karşılaştığımız türden temel ihtiyaçlar ticaretinin öneminin reddedilmesi değildir. Ama, Britanyalılar, ve daha da özel olarak İngilizler, farklı ihtiyaçların yönlendirdiği ve tarihteki diğerlerinden farklı bir mantığa cevap veren yeni bir tür ticaret sistemi yarattılar. Elbette, onlar, eski ticaret sistemine katıldılar ve lüks mal tüketiminde patlama sürecini yaşadılar. Tabii ki, hali vakti yerinde sınıfların tüm ticaret biçimlerindeki zenginlikleri nedeniyle sayılarıyla orantısız bir ekonomik rol oynamaya – tanım gereği özellikle kapitalizmi de içeren apaçık ve kötü biçimde eşitsiz her toplumda olması gerektiği gibi – devam ettikleri de reddedilemez. Ama İngiliz iç piyasasındaki geleneksel ticari biçimlerin yanı sıra nihai olarak Britanya sınırlarını da aşan ve kendi iç mantığını geliştirmiş olan yeni bir uluslararası ticaret sisteminin yaratılmasını hedefleyen yeni bir sistem belirdi.

Yine, İngiliz iç piyasası, daha on yedinci yüzyıldan itibaren uluslararası ticareti yapılandıran ve yerel ekonomileri, parçalı kent devletlerini ve hatta Fransa gibi merkezi bir krallığın bile etkileyen (aslında bugünün 'küreselleşmesi'nin bile tamamen üste-

[7] Britanya'da gelişen farklı ticaret sistemine ilişkin bu tartışma benim 'The Question of Market Dependence' makalemden çıkar. *Journal of Agrarian Change 2.1* (Ocak 2002) s.50-87.

sinden henüz gelmediği ayrılmalar) yarılmalardan ve içsel ticari engellemelerden etkilenmeyen birleşik ve ulusal bir piyasaydı. Bu ulusal ekonomi giderek artan bir şekilde, temel gereksinimlerin yanı sıra demir tencereler gibi günlük yaşama ait basit, ucuz mallar piyasasının özel bileşimi ve sadece boyutu açısından farklıydı. İngiliz köylülüğünün çöküşü zaman zaman belirtildiğinden daha uzun sürüp belki on dokuzuncu yüzyıla sarktı. Ama, İngiliz kiracı çiftçilerinin on altıncı yüzyılda rekabetçi rantlar biçiminde tezahür eden piyasa bağımlılıkları, bir yandan rekabete dayanamayanların mülksüzleştirilmesini hızlandırırken öte yandan emek gücünün giderek metalaşmasının ve geçim araçlarına erişimde bir ücret sistemine bağlanmanın özel bir biçimine dönüştü.

Söz konusu dönemde Avrupa'nın geleneksel tahıl ticareti, önemli ölçüde büyüyen kent nüfusuna yönelikti. Gördüğümüz gibi, İngiltere'de kent nüfusunun kır nüfusu karşısındaki oranının muazzam arttığı ve Londra'nın Avrupa'nın en büyük kenti olduğu – benzersiz temel gereksinimler açısından muazzam bir tüketici – doğrudur. Ama bu demografik kalıp İngiliz iç piyasasının benzersizliğini tek başına açıklamaya yetmiyordu. Örneğin kent nüfusunun kır nüfusuna göre daha büyük olan oranı Hollanda Cumhuriyeti'nde aynı sonucu yaratmadı.[8] Yine de bize daha fazla şey söyleyebilecek olan bu iki durum arasında anlamlı bir farklılık vardır. Hollanda'nın Altın Çağı'ndaki kentli nüfus, geçimlerini yalnızca tarımsal üretimle sürdüremeyen yoksul ve mülksüzleştirilmiş kesim tarafından değil, ama Cumhuriyet'in büyük ticari zenginliğinden alışılmadık ölçüde faydalanan ya da ona hizmet edenler tarafından da şişirildi. Hollanda'nın aksine İngiliz kenti, özellikle Londra nüfusu orantısız bir şekilde tarım

[8] On yedinci yüzyılın sonunda, Cumhuriyet'in bir bütün olarak kent nüfusu, yüzde 45'lere varmış olabilir (Hollanda eyaleti ulusal ortalamanın hayli üstündeydi). Bu oran, daha sonra biraz düşüş olsa da Hollanda'yı Avrupa'nın en çok kentleşmiş ülkesi yapar. Bkz. Jan de Vries ve Ad van der Woude, *The First Modern Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) s. 59-61.

kapitalizminin mülksüzleştirdiği yoksullar tarafından kalabalıklaştırıldı. Her halükârda, İngiliz temel mallar piyasasını farklı kılan, sadece kent ile kır arasındaki demografik dağılım değil, ama üretimin bu tür tüketimle daha doğrudan ilişkisiyle birlikte kentsel ya da kırsal olsun mülksüzleştirilen ve geçinebilmek için ücrete bağımlı olan nüfustaki hızlı artıştı.

Tarihçiler, Britanya'da (yanı sıra başka yerlerde, özellikle Hollanda'da) bir 'tüketici toplum'un büyümesiyle çok ilgilendiler.[9] Özellikle on sekizinci yüzyılda ve bilhassa hali vakti yerinde kentli sınıfların büyümesiyle birlikte, süslü elbiseden sanat eserlerine dek temel gereksinimlerin ötesine geçen her türlü malın filizlendirdiği bir piyasa söz konusuydu.

Ama İngiltere'deki 'tüketici toplum', piyasanın boyutuna ve o piyasaya sürülen malların çapına ne kadar uygun olursa olsun, niteliksel olarak Avrupa'nın başka yerlerindeki burjuva piyasalardan farklı değildi. Bu tür tüketici piyasaları Avrupa'nın Ortaçağ kentli kültüründen esas olarak kopuk değildi. Fakat, sadece tüketici piyasalarındaki niceliksel büyüme, onların daha önceki dönemlerin lüks mal ticaretinden temelde ayırt edilmesi için yeterli değildi. Eski ekonomik kalıplardan büyük bir niteliksel kopuşu ve yeni bir sistemik mantığın işleyişini temsil edeni ve gerçekten yeni ve farklı olan unsuru belirlemek için başka yerlere bakılması gerekir.

Britanya'daki yeni ekonominin özgül karakterini, 'orta sınıflar'ın artan zenginliğini ya da konforlarını, zevklerini, estetik hazlarını ya da statülerini daha ileri götürmek için çok çeşitli malları satın alabilen tüketici sayılarını vurgulayarak tanımlamak yanlış yönlendirebilir. Yaşamın aşırılıklarını değil, ama en temel malların ve günlük geçim ve yeniden üretim araçlarını satın alma-

[9] Örneğin bkz. JoanThirsk, *Economic Policy and Projects: The Development of a Consumer Society in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 1978) – Neil McKendrick, John Brewer ve J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Londra: Hutchinson,1983) ; Simon Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1988).

ya *zorlanan* sayıların artışı daha ayırt ediciydi. Söylemeye gerek yok ki, böyle bir piyasanın büyümesi en azından zorlamayı ve satın alma *kabiliyeti*ni önceden varsayıyordu. Aslında tarım ve sanayi kapitalizmi arasındaki tarihsel momentte, emekçilerin satın alma gücü nadiren tatmin edici olabildi ve kuşkusuz gereksinim tanımı sürekli daha gevşek, giderek endüstriyel koşularda üretilen mutfak gereçleri ve yemek kapları gibi günlük yaşamın mamul araçlarını kucakladı. Ama yeni ekonomik dinamiğin özünde *zorlama* yatıyordu ve bu tür piyasadaki, satın alma kabiliyeti onun katı sınırlamalarıyla belirleniyordu. Elbette ki çalışan yığınla insanın artık sadece tüketici olması bir yenilikti, ama bu yeni piyasanın özgül mantığının lüks ticaret ölçülerinin zenginliğine dayanıyor olması aynı zamanda diğer tüketicilerin yoksulluğuna da dayanıyor olması anlamına geliyordu.

Bununla birlikte, ilk olarak İngiltere ve sonra Britanya'nın ucuz gündelik mallar için tarihte benzeri görülmemiş bir kitle piyasasının ortaya çıkışına tanıklık ettiğini söylemek yeterli değildir. Bu piyasayı daha önceki temel gereksinimlerin karşılandığı piyasalardan nihai olarak ayırt eden, kapitalist mülkiyet ilişkileri bağlamında, nispeten yoksul tüketicilerin tüketim ihtiyaçlarının, yeni bir tür piyasanın – üretimi tamamen yeni biçimlerde etkilemesi anlamında – sürükleyici gücü olmasıdır. Yeni tüketim kalıpları ve rekabet yapısıyla daha önce görülmeyen biçimlerde bütünleşen üretim, bu süreçten ulusal piyasalar ölçeğinde etkilendi. İngiliz tarımsal üretimi tarım kapitalizmi çağında yalnızca kendi iç gıda piyasasına arz sağlamakla kalmadı bir süre için önemli bir tahıl ihracatçısı da oldu. Kırdaki üretici güçlerin nihai gelişimi, aynı zamanda ücretli tüketici kitlesini de yaratan toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümlerin sonucuydu. İngiliz tarımı, artık tarımsal üretime katılmayan büyük bir nüfusu – Hollandalılar gibi yalnızca değişim yoluyla katıksız ticari zenginliğin muazzam büyüklüğüne dayanmadan – beslemeye yetecek üretkenliğe erişmişti, Britanya sanayi ise, pamuklu kumaş gibi ucuz temel mallara ve onların büyüyen kitle piyasasına erişimine dayanarak gelişti.

Sermaye tarafından kullanılabilen kitlesel proletaryanın gelişimi, üretim ve tüketim arasındaki doğrudan ilişkinin nihai gelişimini temsil ediyordu: (O, elbette, temel bir çelişkiyi temsil ediyordu: Üretim ve tüketimin bütünleşmesini yaratan aynı koşullar ve eski ticaret sistemindeki ayrılmaların üstesinden gelen aynı güçler, sistematik fazla kapasite eğilimleriyle aynı rekabet ve sermaye birikimi zorunlulukları, üretim ve tüketim arasında düzenli bir dengesizliği, arz ve talep arasında yeni ve sistematik bir ayrılmayı sağladılar. Eski ticaret sisteminde üretim ve tüketim, arz ve talep arasındaki uzamsal ve yapısal kopuklukları nedeniyle elbette dengesizlikler olabilirdi, ama onlar, söz gelimi, zorlamadan çok, karşılıksızlık nedeniyle ortaya çıkan koşula bağlı dengesizliklerdi. Rekabet zorunluluklarının yokluğu, bu tür dengesizliklerin, en azından fazla kapasite dengesizlikleri düzenli biçimde tekrarlanmaya *zorlayan* hiçbir sistemik mekanizmanın olmadığı anlamına gelir). Proletarya, hem bir üretim gücü hem de bir kitlesel tüketim piyasası oluşturdu ve proletaryanın her ikisiyle olan ilişkisi ise üretici güçlerin gelişimini biçimlendirdi.

Sermaye, rekabet baskıları tarafından emek gücünün genel olarak ücretli emek biçiminde metalaştığı ve emek üretkenliğinin artırılması yönünde sistemik zorunlulukların gerektiği rekabetçi bir ortamda; tabii özgür işçilerin emek gücünün yasal olarak kontrol edilebildiği sınırlı bir zamanda işçilerden azami oranda artı-değer sızdırmaya zorlandı. Aynı zamanda bütün maddî ihtiyaçları için piyasaya bağımlı olan bu mülksüz ücretli emekçiler, yalnızca kendi üretken faaliyetleri ile değil, ama tüketim güçleriyle de üretimin doğasını belirlediler.

Bu tür tüketim benzersiz biçimde geniş ve kapsamlı ama kaynakları açısından da oldukça sınırlanmış bir piyasa oluşturdu. En temel geçim araçlarına bir parasal ücret karşılığında sahip olmaya tümden bağımlı bir sınıf olarak proletarya az ya da çok birleşik bir coğrafî alanda ve az ya da çok bütünleşmiş bir ekonomide daha önce mevcut olandan daha büyük bir pazarı temsil ediyordu. Ama bu piyasa tüketicilerinin tüketim güçlerinin sınırlı olduğu bir piyasaydı. Bu farklı kombinasyon doğal olarak onun

kendi düşük maliyetli üretim baskılarını doğurdu. Bu piyasa için üretim, tüketicilerin zenginlik olarak eksikliğinin sayılarla telafi edilmesini gerektiriyordu. Düşük maliyetli ucuz üretim baskıları, hali hazırda mevcut olan rekabet zorunluluklarını ve emek üretkenliğini artıracak teknik araçlara yatırım yapma ihtiyacı tarafından dayatılan hassas maliyeti pekiştiren baskıları da yarattı. Bu diğer bir ifadeyle, tarihte piyasanın *sınırlamalarının* üretim güçlerini engellemek yerine onları tahrik ettiği ilk ekonomik sistemdi.

Kapitalist üretim tarzı hem geçim ve hem de yeniden üretim araçlarının piyasaya bağımlı olmasının sonucudur. Kapitalist bir üretim tarzı, bu iki bağımlılıkla birlikte ortaya çıkmıştır. Sanayi kapitalizmi ortaya çıktığında piyasa bağımlılığı gerçekten toplumsal düzenin derinliklerine işlemişti. Ama onun önkoşulu gıda üretiminin rekabet zorunluluklarına tâbi olduğu İngiliz tarım kapitalizminin ilk dönemlerine dek uzanan iyice yerleşik ve iyice kökleşmiş bir bağımlılıktı. Bu, baş ekonomik aktörlerin, hem artık'a elkoyanların hem de üreticilerin tarihsel olarak daha önce görülmemiş şekillerde piyasaya bağımlı oldukları benzersiz bir toplumsal biçimdi.

İngiliz çiftçilerinin piyasaya bağımlılığı yalnızca üretemedikleri malları elde etmek için değişim ihtiyacına değil, ama 'ekonomik' kiracılar ve ekonomi-dışı güçlerden yoksun toprak sahipleri arasındaki özel ilişkiye de dayanıyordu. Tarımda kendi kendine yetmek için gerekli olan üretim kapasitesi bile İngiltere'deki üreticileri piyasaya daha az bağımlı kılamazdı. Onlarınki, elverişli üretim kapasiteleriyle hiçbir şekilde hafifletilmeyen dolayısıyla piyasaya sıkıca bağlı olan ve, ya hep ya hiç biçiminde tezahür eden bir bağımlılık tarzıydı.

Öyleyse İngiltere'deki durum birkaç açıdan farklıydı. Üreticilerin bizzat toprağa erişimi doğrudan doğruya piyasa tarafından belirleniyordu ve mülkiyeti elinde tutmak için gerekli olan piyasa başarısının ölçütü, üreticinin kendisi, ailesinin ihtiyaçları, ya da onların tüketim kalıpları – ya da kendi kâr açlıkları tarafından belirlenmiyordu. Malların ve geniş topraklarların mülkiyeti piya-

saya olan bağımlılığı ortadan kaldırmadı hatta azaltmadı bile. Tersine piyasaya bağımlılık – ekonomik kiralar yoluyla – toprağa erişimin kira vb. yollarla bir koşuluydu ve daha başarılı çiftçilerin muhtemelen daha fazla toprağa daha fazla erişimleri vardı. Böylece rekabet ve kârı maksimimize etme *olanağı*na sahip üreticiler muhtemelen piyasaya uygun davranma *ihtiyacı*na en fazla bağımlı olanlardı. Piyasa şartı olarak zorlama ilk başta üretici olarak, artık'a elkoyma araçlarına erişimde piyasa ilişkilerine muhtaç elkoyucularla, artık sızdırmanın *ekonomik* tarzlarına bel bağlayan toprak sahipleri arasındaki ilişkiden türedi. Böylece kâr – doğrudan tüketim ya da değişim değil – üretimin dolaysız hedefi oldu ve tarihte üretici güçlerin gelişimini sistematik biçimde tahrik eden bir sömürü tarzı ilk kez gelişti.

TARIM KAPİTALİZMİNDEN SANAYİ KAPİTALİZMİNE

İngiliz tarım kapitalizminin uzun dönemli sonuçlarının sonraki ekonomik gelişmeler üzerindeki etkileri açık olmalıdır. Tarım kapitalizminden İngiltere'nin ilk 'sanayileşmiş' ekonomiye doğru gelişimi arasındaki bağların ayrıntılı bir şekilde araştırılmasının yeri burası değildir, fakat, bazı noktalar kendiliğinden apaçıktır. En azından sanayi kapitalizminin tarımsal biçimi önceden varsayışını ana hatlarıyla sergileyebiliriz.

Tarım dışı büyük bir işgücünü besleyebilen üretken bir tarım sektörü olmasaydı, muhtemelen dünyanın ilk sanayi kapitalizmi ortaya çıkamazdı. İngiltere'nin tarım kapitalizmi olmadan, emek gücünü bir ücret karşılığı satmak zorunda olan mülksüzleştirilmiş bir kitle olmazdı. İngiltere'de mülksüzleştirilmiş tarım dışı işgücü olmadan, sanayileşme sürecini sürükleyen gıda ve tekstil gibi ucuz gündelik mallarla ilişkili kitlesel bir tüketici piyasası varolmazdı. Bu büyük piyasanın özel karakterinin yalnızca ender görülen boyutu nedeniyle değil, ama piyasanın sınırlamalarından, gündelik kullanımları için ucuz mallar talep eden tüketicilerin nispî yoksulluğundan türediği vurgulamaya değer bir noktadır.

Onun 'klasik' ticaretin lüks alışverişlerinden daha çok, sonradan ortaya çıkan kitlesel tüketim piyasalarıyla ortak yönleri vardı.

Son olarak (bu kuşkusuz daha tartışmalı bir noktadır) kapitalist sistemler, muhtemelen İngiliz kapitalizmi olmadan gelişemeyecekti: İlk neden diğer ülkelerdeki ekonomik gelişimi kapitalist yönde ilerletmeye zorlayan İngiltere'den, özellikle sanayileşmiş bir İngiltere'den kaynaklanan rekabet baskılarıydı. İlkesel olarak hâlâ pre-kapitalist ticaret ilkeleri ya da toprak ve yağma gibi nedenlerle daha eski feodal çatışmalardan hemen hemen hiç farklı olmayan jeopolitik ve askerî hasımlıklar temelinde hareket eden devletlerin ekonomileri, İngiltere'nin yeni rekabet avantajlarından kaynaklanan baskılar sonucunda benzer modellere doğru yöneleceklerdi.[10]

Sanayileşmeyi olanaklı kılan tarım kapitalizmidir. Bunun böyle ifade edilmesi bile çok şey söylemektir. Tarım kapitalizmi tarafından yaratılan şartlar – mülkiyet ilişkilerinde, iç piyasanın boyutu ve doğasında, nüfusun bileşiminde ve Britanya ticareti ve Britanya emperyalizminin doğası ve çapındaki dönüşümler – sanayileşme tarafından gerektirilen katıksız teknolojik ilerlemelerin hepsinden daha özlü ve geniş çaplıydı. Bu iki anlamda doğrudur: Birincisi katıksız teknolojik ilerlemeler, sanayileşmenin temellerini atan güya 'tarım devrimi'nden sorumlu değildi ve ikinci olarak ilk 'Sanayi Devrimi'ni oluşturan değişiklikler her halükârda mütevazıydı.[11]

Tarım kapitalizminin sanayi kapitalizmini yalnızca olanaklı değil ama zorunlu ya da kaçınılmaz kılıp kılmadığı bir başka sorudur, ama o yönde güçlü bir tarihsel hareket söz konusuydu. Büyüyen bir tüketici kitlesinin yaşamını sürdürmesi için gereken ucuz malları sağlayan ve hali hazırda yerleşik rekabet baskılarını

---

[10] İngiltere'den kaynaklanan rekabet baskılarına cevap olarak diğer Avrupa kapitalizmlerinin gelişimi *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991) kitabımda özelikle s.103-6'da tartışılmaktadır.

[11] Bkz. Eric Hobsbawn, *Industry and Empire* (New York: Pantheon, 1968).

cevaplayan bütünleşmiş bir piyasa, sanayi kapitalizmiyle sonuçlanan yeni ve özgül bir 'süreç mantığı'nı yarattı. Sanayi kapitalizmi, piyasanın ve kökenlerinin bulunduğu toplumsal mülkiyet ilişkilerini ve yeni ölçekteki tüketim mallarının rekabet, birikim ve kâr maksimizasyonu – ve onların emek üretkenliğini artırma gereklilikleri – tarafından belirlenen düşük maliyetli üretimin yalnızca araçlarını değil, beraberine buna karşılık gelecek ihtiyaçları da yarattı.

Diğer bir ifadeyle sanayileşme(nin), Polanyi'nin 'piyasa toplumu'nun bir ticaret toplumundaki belli teknolojik gelişmelere bir cevap olduğu önermesine karşıt olarak, tarım kapitalizmi tarihinden çıkarabildiğimiz sonuca göre, yeni bir toplumsal mülkiyet ilişkileri biçiminde kök salan kapitalist dinamiğin hem kronolojik hem de nedensel saikleri bağlamında öncelenmiştir. Aslında üreticilerin geçim araçlarına, emeğe ve yeniden üretime erişimde piyasaya ve piyasa zorunluluklarına bağımlı oldukları bir tür 'piyasa toplumu', sanayileşmenin *sonucu* değil, ama onun baş nedeniydi. Üretici güçlerde modern kapitalizmin yapısal sonucu olarak meydana gelen benzersiz dramatik devrimcileşme, insanların toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde rekabete (ve sadece ucuza alıp pahalıya satmaya değil) dayalı üretime zorlandığı ve yeniden üretim araçlarına erişimin piyasaya bağımlı kılındığı bir dönüşümle açıklanabilir.

Öyleyse sanayileşme, piyasa toplumunun nedeni değil sonucuydu ve kapitalist hareket yasaları ise kitlesel proleterleşmenin sonucu değil nedeniydi. Elbette sanayileşme kapitalist gelişimin sonu değildi. Emek gücünün tam metalaşması demek olan proleterleşme, tümden piyasaya bağımlılaşan ve tümden piyasa disiplinlerine duyarlı, aracıları ve alternatif imkânları olmayan bir işçi sınıfı yaratarak piyasaya yeni ve daha geniş kapsamlı baskıcı güçler ihsan edecekti. Hem sermaye hem de emek, piyasanın gayrî şahsi güçlerine çeşitli şekillerde bağımlı iken, piyasanın kendisi giderek artan bir şekilde sömürücüler ile sömürülenler, emek gücü alıcıları ile satıcıları arasındaki sınıf bölünmesinin başlıca ekseni olacaktır. Dolayısıyla, proletarya,

sermaye için yeni bir baskı aracı, emeğin kontrolü edilmesinde nihai disiplin ve yeni bir sınıf mücadelesi alanıydı.

Kuşkusuz özellikle İngiltere'nin ticari rakipleri olmak üzere diğer toplumların ticarete bel bağlamalarının nedeni belli geçim koşullarının sağlanmasıydı. Fakat bu toplumlardaki üretim süreçlerinin piyasa baskılarına bağımlılık düzeyleri hiçbir zaman aynı değildi. Daha özel olarak bunların tarımsal üretim araçlarına ve toprağa erişimleri, İngiliz mülkiyet ilişkileri koşullarında olduğu gibi piyasaya tâbi değildi; ve bu toplumlardaki elkoyma süreçlerinin piyasaya bağımlılıkları, İngiliz mülk sahibi sınıfları için erken modern dönemden beri geçerli olan bir bağımlılık ilişkisi değildi.

İngiliz sisteminin sonucu, piyasa ve rekabetçi üretimin zorunluluklarına sadece tarımsal üreticilerin (ve) artık'a toprak sahibi olarak elkoyanları bağımlı kılınması değildi. Hem emek gücünü hem de tümden yeni endüstriyel üretim biçimlerine karşılık gelecek bir piyasanın yaratılması için gereken kitlesel mülksüzleştirmenin derinleştirilmesi de İngiliz sisteminin bir sonucuydu. Nihai sonuç, tarım ve sanayi sektörlerini karşılıklı güçlendirerek benzersiz biçimdeki rekabet zorunluluklarını dünyanın diğer kesimlerine kabul ettirmeye muktedir bir üretim sistemiydi; ve bu üretim sistemiyle birlikte yeni bir ticaret sistemi belirdi. Özellikle Britanya sanayi kapitalizminin ortaya çıkışıyla başka bölgelerdeki ekonomik gelişmeler bile Britanya'nın Avrupalı komşularından başlayıp sömürge dünyanın en uzak köşelerine varıncaya kadar kapitalizmin yeni zorunlulukları tarafından belirlenecekti.

İlk kapitalizm endüstriyel biçimini alır almaz, bir değişim ve dolaşım aracı olarak piyasa, aslında kapitalist rekabet baskıları için bir volan kayışı haline geldi. O andan itibaren uluslararası ticaret sistemine sokulan ve hâkim toplumsal üretim ilişkileri ne olursa olsun karşılıklı maddî gereksinimleri piyasaya bağımlı olan ekonomiler kapitalist zorunluluklara tâbi olacaklardı.

Kapitalizmin kökeni piyasaya bağımlı üreticiler ile artık'a elkoyanlar arasındaki toplumsal ilişkilere dayansa da, metalaşma

ve rekabet fiilen evrensel ölçülerdeki toplumsal yeniden üretim biçimine dönüşür dönüşmez, üreticiler sınıf sömürüsü yoksa dahi piyasa zorunluluklarına tâbi olurlar. Bu bağımsız çiftçiler için geçerliydi ve bağımsız işçilerin sanayi kolektifleri için de en az o kadar geçerli olurdu. O zorunluluklar, ardı sıra toplumsal üretim ilişkilerini dönüştürecek, sermaye ile emek arasındaki sınıf ilişkisini yeniden üretecek güçlü baskılar yarattı ve kapitalist gelişim süreci, kitlesel mülksüzleştirme ve emek gücünün genel metalaşmasıyla birlikte doğal akışında ilerlerken, rekabet ve sermaye birikiminin tümden yeni ve daha da kaçınılmaz zorunlulukları da gelişti.

Kapitalist sistem (söylemeye gerek yok ki), sürekli bir gelişim ve akış halidir. Ama temellerine dek izlerini sürmezsek, onun mevcut değişim ve çelişme süreçlerini anlayamayız. Kapitalizmin doğuşu teknik ilerlemelerin sonucu, 'Batı Avrupalı ekonomik gelişme trendi' ya da diğer herhangi bir tarihötesi mekanizma olarak açıklanamaz. Tarihsel olarak üretici güçlerin benzersiz 'ilerlemesi'ni *tetikleyen* toplumsal mülkiyet ilişkilerinin özgül dönüşümü, sorgulanmadan doğru olarak alınamaz. Bunu kabul etmek kapitalizmin anlaşılmasında – onun farklı bir toplumsal biçim tarafından ortadan kaldırılması ve yerinin alınmasının koşullarından söz bile edilmiyor – kritik önemdedir. Yalnızca kapitalist zorunlulukların tüm gücünü, birikim, kâr maksimizasyonu ve artan emek üretkenliği zorlamalarını değil, ama onların sistemik köklerini de kabul etmeliyiz ki, neden o şekilde işlediklerini bilelim.

7
KAPİTALİST EMPERYALİZMİN KÖKENİ

On altı ve on yedinci yüzyıl Avrupası'nın önde gelen güçlerinin tümü sömürgecilik, fetih, yağma ve emperyal baskıyla varlarını yoklarını ortaya koyarak uğraştılar. Ne var ki, bu riskli girişimlerden yalnızca bir tanesi kapitalist olan çok farklı bir ekonomik gelişim kalıbıyla ilişkiliydi. Aslında, net bir kapitalist gelişim vakası olan İngiltere, denizaşırı sömürgeciliğe başlamada ve hatta ticaret yollarının hâkimiyet altına alınmasında ağır kaldı; sömürge yarışında önde gelen bir müsabık haline geldiğinde ise, farklı toplumsal mülkiyet ilişkilerinin gelişimi bir hayli yol almıştı. Dolayısıyla kapitalizm ile emperyalizm arasındaki bağ basit ve açık olmaktan çok uzaktır.

PRE-KAPİTALİST EMPERYALİZM

Emperyalizm ve kapitalizm arasındaki bağın çoğu zaman ticarileştirme modelinin sol versiyonlarıyla ilişkilendirilen yaygın bir açıklamasına göre, Avrupa'nın Yeni Dünya, Afrika ve Asya'daki emperyalist girişimleri, kapitalizme yol açan 'ilkel birikim' sürecinde belirleyiciydi. Emperyalizm, Avrupa'daki 'proto-kapitalistler'e diğer toplumlardan farklı ve o zamana kadar ticari, teknolojik ve kültürel gelişimde çok daha ileri gitmiş olan 'Batı'yı ileriye doğru sıçratmak için gerekli olan kritik zenginlik kitlesini biriktirme imkânını verdi. Emperyalist sömürü, aynı zamanda, kaynakları tüketti ve Avrupalı olmayan ekonomilerin gelişimini durdurdu.

Bu açıklamanın bazı versiyonları, altın ve gümüş biçiminde Yeni Dünya'dan toplanan zenginliğin önemini vurgular. Burada, kritik – ya da en azından sembolik – tarih, Kristof Kolomb'un (kasıtsızca) Amerika kıtasına yelken açtığı 1492'dir. Diğerleri, daha sonraki köle ticaretinin ve özellikle şeker ticareti için kölelerin çalıştırıldığı plantasyonlardan elde edilen zenginliğin önemini vurgularlar.[1]

Ne var ki, kapitalizmin doğuşunu, emperyalizmin 'ilkel birikim'e katkısına başvurarak ya da aslında onu kapitalizmin *kökeni*ndeki belirleyici bir rol atfederek açıklamakla çok mesafe alamayız.

Britanya'nın sadece denizaşırı sömürgeciliği Avrupalı rakiplerinin emperyalist girişimlerinin gerisinde kalmadı, ama sömürge zenginliğini ele geçirmesi ülkedeki kapitalist gelişimin arkasından yürüdü. Tersine, ilk hâkim sömürgeci güç ve klasik türden 'ilkel birikim'de lider olan İspanya, özellikle Güney Amerika madenlerinden muazzam zenginlik toplamasına ve basit zenginlik anlamında 'sermaye' ihsan edilmesine rağmen kapitalizme doğru gelişmedi. Bunun yerine büyük sömürgeci zenginliğini esas olarak feodal arayışlarda, bilhassa artık'a ekonomi dışı elkoyma ve Avrupa'da Habsburg imparatorluğunu kurma aracı olarak savaşlarda harcadı. Avrupa'daki imparatorluğunu aşırı genişlettiği ve aşırı vergi saldığı için on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda derin ve uzun dönemli bir çöküşe girdi.

Emperyalizm ve daha sonraki sanayi kapitalizminin gelişimi arasında nedensel bağların izini sürmek basit bir iş değildir. Örneğin Marksist tarihçiler aksi yönde pekçok argüman bulunmasına rağmen Avrupalı imparatorluğun en büyük suçunun, sanayi

[1] Son örnekler olarak bkz. J. M. Blaut, *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History* (New York ve Londra: Guilford Press, 1993) ve André Gunder Frank, *Reorient: Global Economy in the Asian Age* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1998). Avrupa emperyalizmin rolüne ilişkin böyle 'anti Avromerkezci'argümanlar 'Eurocentric Anti-Eurocentrism' makalemde tartışılır, bkz. *Against the Current* 92 (Mayıs/Haziran 2001) s. 29-35.

kapitalizminin gelişimine de büyük bir katkı sağladığını düşündükleri kölecilik olduğunu ileri sürdüler.[2] Ama burada sömürgeci köleciliğin kullanılmasında, Britanya'nın yalnız olmadığını ve köleciliğin başka yerlerde farklı sonuçlar yarattığını unutmamak gerekiyor. Avrupalı diğer büyük güçler kölecilikten ve şeker ya da insan ticaretini körüklediği ileri sürülen tütün gibi alışkanlık yaratan malların ticaretinden büyük zenginlikler edindiler.[3] Ama yine de yalnızca Britanya'daki zenginlik sanayi kapitalizmine dönüştü.

O halde sömürgecilikle kapitalizmin bir durumda ilişkilendirilirken başka bir durumda neden ilişkilendirilmediği sorusu hâlâ cevaplanmamıştır. Britanya'nın gerçekten üstün ve emperyal güç olduğu dönemlerde, kapitalizmin kökeninden çok 'Sanayi Devrimi'yle ilgilenenlerin emperyalizmin bu durumda sanayi kapitalizmini nasıl ürettiğini, diğerlerinde ise neden üretemediğini açıklamaları gerekiyor.

Emperyal gücün ülkesindeki toplumsal mülkiyet ilişkilerine, bu mülkiyet ilişkileriyle ilintili özel sistemik yeniden üretim koşullarına ve onlar tarafından harekete geçirilen özel ekonomik süreçlere eğer her şey değilse bile çok şeyin bağlı olduğu sonucundan kaçınmak kolay değildir. Sömürgecilikten edinilen zenginlik, kapitalizmin *kökeni*nin zorunlu önkoşullarından biri değilse bile gelişimine esaslı biçimde katkıda bulunmuş olabilir. Kapitalist zorunluluklar, ancak Britanya kapitalizmine özgü sanayi biçiminin yerleşmesinden sonra, farklı toplumsal mülkiyet ilişkilerine sahip olan diğer ekonomilere kabul ettirilebildi. Ama herhangi bir sömürgeci zenginlik İngiltere'nin iç mülkiyet ilişkilerince üretilen zorunluluklar olmadan bu sonuçları yaratmazdı. Sömürgelerden ve köle ticaretinde elde edilen zenginlik Britan-

[2] Eric Williams'ın *Capitalism and Slavery* (New York: Russell and Russell, 1961) ve C. L. R. James'in *The Black Jacobins* (New York: Vintage, 1989) bu konudaki Marksist klasiklerdir. Bu tartışmaya en son büyük katkı ise Robin Blackburn'un *The Making of New World Slavery*'dir (London: Verso, 1997) .

[3] Blackburn bu iddiayı *The Making of New World Slavery*'de ileri sürer.

ya'nın sanayi devrimine katkıda bulunduysa, bu, Britanya ekonomisinin uzun zamandan beri kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkileri tarafından yapılandırılmış olması nedeniyledir. Fakat, İspanya ve Portekiz tarafından biriktirilen gerçekten muazzam zenginliğin bu tür hiçbir sonucu olmadı, çünkü onlar kesin bir şekilde kapitalist olmayan ekonomilerdi.

Bununla birlikte, emperyalizmin kapitalist gelişiminin nedeninden çok sonucu olan ve diğer Avrupalı biçimlerle çelişki oluşturan bir emperyalizmin özgül kapitalist biçimini saptayamayız. Öyleyse, ilk olarak kabaca geleneksel pre-kapitalist emperyalizm tarzlarını ve onların emperyal bir gücün ülkesindeki pre-kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkileriyle ilişki biçimlerini tanımlayalım.

Gördüğümüz gibi, pre-kapitalist toplumlarda, artık'a el koyma – ister sadece toplumun maddî gereksinimlerini karşılamak ister sömürücülerin zenginliğini artırmak için olsun – tabiri caizse mutlak bir biçim aldı: Emek üretkenliğini geliştirmekten çok, doğrudan üreticilerden daha fazla artık sızdırılması. Yani, genel bir kural olarak, pre-kapitalist sömürü, 'ekonomi dışı' yollardan, tipik olarak üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran doğrudan üreticilerden artık sızdırmak için askerî, siyasî ve adlî güçleri kullanarak doğrudan baskı yoluyla gerçekleşiyordu. O nedenle de, sınıflar arasındaki ekonomik sömürü ilişkileri yöneticiler ve tebaa arasındaki siyasî ilişkiler gibi 'ekonomi dışı' ilişkilerden ayrılamazdı. Bu toplumlardaki ticaret ise temlik kârı biçimini aldı. Yani, tipik olarak genellikle ucuza alıp farklı piyasalarda pahalıya satma ve rekabetçi üretimden ziyade çeşitli türden ekonomi dışı avantajlara bel bağlama söz konusuydu.

Emperyal yayılma da aynı mantığı izleme eğilimindeydi. Bazı durumlarda, büyük ölçüde artık'a baskıcı, ekonomi-dışı, mutlak bir elkoymanm yayılmasıydı: Bağımlı ülkelerden vergi ve haraç almak için askerî güç kullanımı; daha fazla toprak ve kaynakları ele geçirme; insanları yakalama ve köleleştirme. Bazı durumlarda da, kârın bir taşıma ticareti ya da çok sayıda farklı piyasa arasındaki arbitrajdan kaynaklandığı kapitalist olmayan ticaretin le-

hine yürütüldü. Bu tür durumlarda, ticaret yollarının güvenceye alınması, tekellerin kabul ettirilmesi, bazı değerli mallarla ilgili sınırlı haklar elde edilmesi vb. için muhtemelen ekonomi-dışı güç kullanıldı.

Erken modern dönemdeki tipik Avrupa sömürgecilik kalıplarının bazılarını göz önüne alın. Çoğu metropoldekilerin sömürgelere yerleşmesiyle değil, daha ziyade önemli ticaret yollarının kontrolünün ele geçirilmesiyle ya da ticaret tekelleriyle ya da bir değerli mal arzının tekele alınmasıyla ilgilidir. Amerika kıtasındaki İspanyol imparatorluğu, Avrupa'nın hâkim denizaşırı imparatorluğu olduğu sürece, zenginliğini Güney Amerika'nın altın ve gümüş madenlerinden elde etmesi nedeniyle ticaretten çok sikke ve külçe biçiminde altın biriktirmeyle ilgiliydi. İspanyol ekonomisi bu hazineye öylesine bağımlıydı ki. çok sayıda gözlemci başlangıçtan itibaren, ticaret ya da tarımsal üretim pahasına bu saplantının İspanya'nın ekonomik gelişimini engellediğini ileri sürdü.

Yerleşimin olduğu yerde, bu ister ticaret merkezi kurarak ister daha geniş çaplı toprak işgalleri yoluyla olsun ticareti geliştirmeye yönelikti. Bu tür yerleşimin üretim ile çok az ilgisi olabilirdi ya da üretim – Güney Afrika'da Hollandalılar tarafından kurulan Cape Colony durumunda olduğu gibi – emperyal gücün ticaret gemilerinin ihtiyaçlarını karşılamaya dönük olabilirdi.

Pre-kapitalist imparatorluğun bir diğer örneği, temel ekonomisi kürk ticaretine dayanan Kanada'nın Fransızlar tarafından sömürgeleştirilmesiydi. Aynı zamanda, bir yerleşimci sömürge tipi oluştu ki, bunun dolaysız ekonomik işlevi neredeyse hiç yok gibidir. New France'ın *senyörleri*, bilerek feodalizmi (gevşek biçimde olsa da) model alan bir geçim ekonomisi oluşturdular. Anavatan için hangi amaca hizmet etmiş olursa olsunlar, ne yerleşim biçiminde ne de amaçlarında, kapitalist gelişmeyle herhangi bir ilinti ya da ona yönelik bir eğilime işaret eden bir şey yoktu.

Üretimin, ticaretin bir eklemlenmesi olarak geliştirildiği diğer durumlarda, pre-kapitalist ekonomi-dışı sömürü tarzlarına

dayanma eğilimi söz konusuydu: Özellikle, birkaç Avrupalı gücün bilhassa büyük şeker ticareti amacıyla tercih ettiği köle plantasyonu ya da sonunda yerli halkların köleleştirilmesine varan İspanyol *encomienda* (himaye, patronaj) sistemi. Kapitalizmin bu eski emperyal pratiklere son vermediğini söylemeye gerek yoktur. Tersine onların bazılarını, özellikle köleciliği hatta daha büyük bir zevkle sürdürmenin yeni nedenlerini, yeni gereksinimlerini yarattı. Ama, önemli olan mesele şudur ki, o, tamamen kendine ait yeni bir mantık, kendi kuralları ve gereklilikleri olan yeni elkoyma ve sömürü biçimlerinin yaratılması ve bunlarla birlikte eski sömürü biçimlerini bile etkileyen yeni emperyal dinamiklerin ortaya çıkmış olmasıdır.

İRLANDA: YENİ BİR KAPİTALİST EMPERYALİZM Mİ?

Büyüyen kapitalist sistemin yeni dinamikleri yeni bir sömürgeleştirme tarzını ve yeni bir tür emperyal yönelimi yarattı: Sadece çok eski zenginlik ve yağma düşkünlüğü değil, ama daha özgül olarak, içpazarı yöneten kapitalist zorunlulukların, rekabetçi üretim ve sermaye birikim zorunluluklarının dışarıya doğru yayılması söz konusudur.

Kapitalist zorunluluklar, baskıcı mülksüzleştirme için yeni saikler ve mazeretler yarattı. Pre-kapitalist toplumlarda, ekonomidışı baskıya açık emeğin bağlı olduğu toprak, genel olarak tek başına topraktan daha değerlidir. İnsanlar üzerindeki hâkimiyet toprak üzerindeki doğrudan hâkimiyetten daha önemlidir. Örneğin Güney Amerika hazinelerinin peşine düşen İspanya imparatorluğu, soykırımcı olsa bile yerli nüfustan ve onların teknik uzmanlığından geniş ölçüde yararlandı. Kapitalizmde emek gücüne elbette ihtiyaç vardır, ama emek üretkenliğini artırma yönündeki rekabet baskısının sürükleyici bir zorunluluk anlamına geldiği alanlarda, mülkiyetin temerküzünün ve doğrudan üreticilerin mülksüzleştirilmesinin tamamen yeni nedenleri söz konusudur. Örneğin bu durum İngiltere'de, potansiyel sömürge yerleşimcileri olan mülksüzleştirilmiş bir artı nüfus yaratılmasına katkıda

bulundu – ve burada İngiltere ile Fransa gibi benzer bir artı nüfusu asla üretmemiş olan bir köylü toplumunun farkı kolayca görülür.

İngiltere'nin erken modern dönemde İrlanda ile ilişkileri erken kapitalist emperyalizmin dinamiklerinin iç yüzünün anlaşılmasını sağlar. İngiliz tarım kapitalizmi ile ilintili toplumsal süreçler ve ideolojik stratejiler, burada açık biçimde görülmektedir ve dolayısıyla İrlanda vakası, kapitalist emperyalizm ile daha önceki biçimler arasında ortaya çıkan farkların aydınlatıcı bir tanıtımına hizmet eder. İlgilendiğimiz süreçler on altıncı yüzyılda Tudor sömürgeciliğinden on yedinci yüzyılın ortalarındaki Cromwell'in fethi arasındaki dönemde gerçekleşti. Zaten 'vahşi İrlandalılar'a boyun eğdirmeyi amaçlayan uzun bir İngiliz istila girişimi tarihi vardı, ama on altıncı yüzyılın sonlarında önemli bir değişim yaşandı. İngiltere'de devleti sağlamlaştıran Tudor monarşisi, bu kez de devletin hegemonyasını İrlanda'ya kabul ettirmeye yöneldi. Bu nedenle Tudor monarşisinin kontrol stratejilerindeki değişimin izlenilmesi açıklayıcı olacaktır.

İrlanda'ya boyun eğdirmek için doğrudan askerî yollar denendi ve on altıncı yüzyılda, İrlanda isyanına karşı bir savunma önlemi olarak özel askerî yerleşim bölgeleri kurulması yönünde çeşitli başarısız girişimler gerçekleştirildi. Bu, aslında bağımlı bir nüfusun ekonomi-dışı araçlarla hâkimiyet altına alınması için kullanılan bir tür feodal beyliğin feodal ve emperyal hâkimiyet modeliydi. Tudor monarşisi, zora dayalı yöntemleri sistematikleştirerek, devletin İrlanda üzerindeki hâkimiyetini genişletmeye çalıştı. Fakat yalnız bununla kalmadı, emperyalizmin genişlemesinde kapsamlı sonuçları olacak yeni yöntemler denedi.

İngiltere, on altıncı yüzyılın sonlarına doğru, İrlanda'da feodalizmden kapitalizme ani geçişi çağrıştıran bir strateji değişikliğine yöneldi. Fakat bu kez fiilî askerî fetihle uygulanmaya çalışılan ekonomi-dışı kontrol çabasına, hem yeni bir ekonomik sistemin hem de yeni bir siyasî ve yasal düzen yerleştirmek için askerî güce dayalı *ekonomik* bir hegemonya kurma girişimi eklendi.

Örneğin 1585 yılında İngiliz hükümeti, Munster'deki elkonulmuş toprakları bölgeye İngiliz tarımını sokacak olan yerleşimcilere bağışlayarak, güney doğu İngiltere'nin koşullarını yeniden yaratma planını ilan etti. Amaç, elbette, yalnızca özel ürün ya da tekniklerin tanıtılması değildi. Bilinçli olarak İngiliz tarzına uygun ticaret düzeninin ve İngiltere'de ıslaha yönelmeyi sağlamak amacıyla toprak ile kiracı arasında ilişkileri düzenleyen, tabii toprakta yeni toplumsal ilişkilere dayanan yeni türden bir ekonominin ve yeni ilişkilerin kurulmasıydı. Diğer bir ifadeyle, İngiliz devletinin yeni emperyal projesi, doğrudan askerî baskı araçlarına ek olarak, İrlandalılar'a toplumsal mülkiyet ilişkilerini dönüştürerek ve tarım kapitalizmiyle kaynaştırarak boyun eğdirmekti. Söylemeye gerek yok ki, bu dönüşümü sağlamanın en etkin yolu İrlandalılar'ın düpedüz hâkimiyet altına alınması ya da onların topraklarından tümden kovulmasıydı. Ama İrlanda, İngiliz devleti tarafından başarılı bir şekilde yutulmasa da, İngiltere'nin ekonomik yörüngesine sokuldu ve İngiliz ekonomisinin bir uzantısı olarak ekonomik baskılarına maruz kaldı.

İngilizler, İrlandalılar'ın topraklarına zorla el koymaya ve İrlandalı kiracılarla birlikte ya da onlarsız, İngilizleri ve İskoçları iskana giriştî. Acımasızlık doruğuna bir sonraki yüzyılın ortalarında Cromwell'in fethiyle ulaşan askerî şiddet, imparatorluğun vazgeçilmez aracı olmaya devam edecekti. Ama yeni stratejinin sonucu, İrlandalı reisleri nakledilmiş ticaret ekonomisine uyum sağlamaya ve İngiliz toprak sahibi-kiracı ilişkilerini benimsemeye, ıslahçı – ve mülklere el koyan – toprak sahipleri olmaya ve hatta İngiliz ve İskoçları, bizzat kendi topraklarında kiracı ve yerleşimci olmaya teşvik etmek daha doğrusu zorlamaktı. Kuşkusuz bu, kısmen, efendilerine öykünen ve onlara yağcılık yapan teba elitlerin çok eski bir fiiliydi, ama elbette etkin olan katıksız ekonomik zorlamalar, ekonominin dayattığı rekabet zorunlulukları da söz konusuydu. Hâkim mülkiyet ilişkilerini dönüştürme ve bu yolla emperyal efendileri zenginleştirme teşebbüsünün sonucu, mülksüzleştirilen ve yeni sistemin sınırlarına itilen geniş kalabalıkların yoksullaştırılması oldu.

Amaç, İrlanda'nın sömürge yerleşimcilerinin yararına olacak şekilde olsa bile ticari bir rakibe dönüştürülmemesiydi. İrlanda'nın, metropol gücün yani İngiltere'nin sömürebileceği bir bağımlı haline getirilmesi amaçlanıyordu. İngilizler, İrlanda'nın, ticari genişleme işaretlerini on yedinci yüzyılda göstermesi ve rekabetçi bir tehdit olmasıyla, gelişmeyi engelleyen sınırlamalar koydular – bu, kapitalizmin emperyal tarihi boyunca kendini tekrarlayan bir kalıptır. Bu tarih, kapitalizmin en temel çelişkilerinden birini örnekler: Zorunluluklarını olanaklı olduğunca evrensel bir şekilde kabul ettirme ve bu evrenselleşmenin bizzat sermaye açısından zararlı sonuçlarını sınırlama ihtiyacı.

İngilizler için İrlanda deneyiminden çıkan sonuçlar, gayet bilinçli bir şekilde imparatorluk modeli olarak kabul edildi. Burada Tudor devleti tarafından öncülüğü yapılan 'agresif sömürgecilik' geç Elizabethçi İrlanda'nın Yeni Dünya'da İngiliz sömürgeciliğinin temel mirasıydı.[4] Hatta aynı ekibin bir bölümü Amerika kıtasına ve ötesine gitti. İrlanda sömürge girişiminden öğrenen İngilizler – İrlanda'daki rolleri yalnızca Britanya İmparatorluğu'na uzun bir hizmet geleneğinin başlangıcı olan İskoçlar'ın sözü bile edilmiyor – deneyimlerini Amerikan sömürgelerine taşıdılar. İrlandalılar için ilk başlardan itibaren mülklere elkonulması çoğu zaman sömürgelere göç anlamına geliyordu. Hatta bazı İrlandalı Katolik yerleşimciler bu emperyal dersi çok iyi kavradılar. Örneğin West Indies'e yerleşip, İrlanda'dan emek gücünü artırmak için sözleşmeli hizmetçilerin getirilmesine yardımcı oldular. İrlandalılar, özelikle Cromwellci fetihle topraklarından kitleler halinde sürüldükten sonra on yedinci yüzyılda West Indies'e belki de tek seferde en büyük beyaz göçünü gerçekleştirdiler.

Öyleyse İrlanda modeli, diğer Avrupa imparatorluklarından farklı olan emperyal bir yerleşim kalıbını ve mevcut mülkiyet ilişkilerinin yerine piyasa zorunluluklarınca yönetilen yeni ilişkilerin ikame edildiği sömürgeci bir tahakküm biçimini temsil

[4] Steven G Ellis, *Ireland in the Age of the Tudors, 1447 – 1603* (Londra ve New York: Longman, 1998) s. 15.

ediyordu. Toplumsal dönüşüm sürecinde mülklere zorla elkonulmasının tipik biçimleri görüldü ve özellikle Yeni Dünya'da soykırım biçimini bile aldı. Ama dolaysız sömürge yönetiminin yokluğunda ya da en azından başarılı dolaysız tahakkümün yokluğunda, kendi baskılarıyla yeni bir ekonomik düzenin – belki de dünyanın ilk yapısal düzenleme programlarıdır – kabul ettirilmesi artık olanaklı olabilirdi.

Britanya İmparatorluğu açısından daha sonra ama özellikle Asya ve Afrika'daki gelişmeler sömürgeci yerleşimlerinden oldukça farklı emperyal biçimler üretecekti. Emperyal devletin özellikle Hindistan'da olduğu gibi derinlemesine kökleşmiş ve karmaşık siyasî düzenlemeleri olan yoğun nüfuslu ve ekonomik olarak ileri bir güçle karşılaştığı yerde, güçlü bir devletin bir başkası tarafından hâkimiyet altına alınmasına imkân verecek ve bunu haklı gösterecek yöntem ve ideolojilerin bulunması zorunluydu. Söylemeye gerek yok ki, askerî güç ve fetih, yerleşimci sömürgelerle ilgili olsun ya da olmasın daima emperyal projenin merkezindeydi. Beyaz yerleşimci sömürgeler çeşitli yerlerde varlığını sürdürürken, öncülüğü İrlanda'da yapılan model diğer biçimler tarafından gölgede bırakıldı. Yine de o, modelin kapitalist emperyalizmin gelecekteki yapısına önceden işaret eden biçimler vardır ve ilkelerinin bazıları bugüne kadar ayakta kalmıştır. Şu ya da bu türden geleneksel mülkiyet haklarının ortadan kaldırılması ve mülklere elkonulması elbette süre giden bir pratiktir; ama kapitalizm hepsinden çok, dolaysız siyasî ve askerî baskıdan farklı olarak, yalnızca bir sınıf yönetimi tarzı değil, ama bir emperyal tahakküm biçimi olarak da ekonomik zorlama pratiğini en son sınırına kadar geliştirdi.

Günümüzün 'küreselleşen' ekonomisinde, eski askerî fetih ve dolaysız yönetim biçimlerinin yerini büyük ölçüde ekonomik zorlamalar ve dayatmaların almış olması, artık birkaç emperyal gücün – ve özellikle bir tanesinin – çıkarlarını manipüle eden kapitalist piyasanın zorunluluklarıdır. Elbette, yeni küresel ekonomik düzenin arkasında dünyanın gördüğü en büyük askerî güç bulunuyor ve 'uluslararası' işbirliği kılıfı olsun ya da olmasın

ABD'nin sürekli askerî baskı tehdidi 'küreselleşme'nin zorunlu bir savunma aracı durumundadır. Ama bugün, ekonomik zorlamaların nakil aracı olarak eski sömürge yerleşimcilerinin rolünü, kapitalist zorunlulukların volan kayışı olarak hareket eden ve piyasa 'yasaları'nı uygulatan yerel ulus devletler üstlendi.

İMPARATORLUK VE ISLAH İDEOLOJİSİ

On yedinci yüzyılda, kapitalizmin yeni mantığı daha da şeffaflaşıyordu ve gördüğümüz gibi, giderek artan bir şekilde açık ideolojik ve teorik ifadeler buluyordu. Özellikle, artan emek üretkenliği, her şeyden önemli zorunluluklar haline geldiğinden yeni mülkiyet hakları kavramlarına yol açmıştır. Toprağı üretkenleştirmek – yani onu *ıslah etmek* – mülkiyet haklarının temeli oluyordu; ve, daha da özel olarak, ıslah *etmeme*, mülkiyet hakkının *ceza olarak yitirilmesi* anlamına gelebiliyordu.

Mülkiyet haklarının temeli olarak ıslah ilkesi, mülkiyetle ilgili yasalara ve özellikle çitlemeyle ilgili hukukî anlaşmazlıklara yöneldi. Ayrıca kendini politika teorisinde, özellikle 5. Bölümde gördüğümüz gibi bir ilke temelinde tüm bir mülkiyet teorisini geliştiren John Locke'nin eserinde gösterdi. Bireylerin mülkiyet hakkını, emeklerini onunla karıştırarak elde ettikleri ünlü fikrini açtığımızda, merkezindeki ıslah nosyonunu, kâr için üretkenlik fikrini, doğal mülkiyet hakkının esasen üretken kullanımından kaynaklandığı fikrini buluruz. İnsanlar – Locke'in değişim değeri anlamına geldiğini çok açık bir şekilde ifade ettiği – bir mülkiyet hakkını ancak değerini vererek kazanır. Bunun, yalnızca ülke içindeki çitleme pratiği açısından değil, ama sömürge topraklardaki yerli halkların mülksüzleştirilmesi açısından da geniş çıkarsamaları vardı – ve Locke bu konuda çok açıktı.

Locke görmüş olduğumuz gibi, Amerika ve yerli halklarına ilişkin yazarken, Amerika'da ıslah edilmemiş bir acre toprağın İngiltere'deki bir acre toprak kadar verimli olduğunu, fakat 'bir *yerli*nin o topraktan elde ettiği ürünü satarak kazandığı tüm Kâr'ın İngiliz acre'nın binde birini bile karşılayamadığını açıklar.

Diğer bir ifadeyle yerli, toprağa hiç değişim değeri eklememiştir, yani aslında emeğini onunla karıştırmamış demektir. Emeğin ölçüsü sarf edilen enerji değil kârlılıktır. Öyleyse, yerlinin toprak hakkını kazanamadığını, o hakkın kazanılmasının daha 'çalışkan' ve 'rasyonel' sömürgeciler açısından dürüst bir oyun haline geldiğini kolayca çıkarabiliriz. Islah edilmemiş toprak, kullanılmayan topraktır ve onu ıslah etmek için kendine mal eden bir kişi onun değerini artırarak insanlığa bir şey vermiştir, ondan bir şey almamıştır.

Siyasal düşünce tarihçilerine göre Locke, işgal edilmemiş ve kullanılmayan toprakların mülkiyet hakkının, toprağı verimli hale getirme becerisi ve istekliliğinde olanlar tarafından meledinilebileceğini ileri süren ilk teorisyen değildir. Ama Locke'nin kullanılmayan topraklara yerel egemenin rızası olmaksızın sömürgeci elkonulmasını haklı çıkaran önemli bir teorik yenilik getirdiğine dikkat çektiler. Buna göre yerleşimciler, sivil otoriteye başvurmadan da, sadece doğal hukuk temeline dayanarak eylemlerini meşrulaştırabilecekleri sistematik bir argüman edinmişlerdi.

Ama Locke'nin getirdiği yenilik bunun çok ötesine geçer. Toprak yerli haklar tarafından işgal edilmiş olsa ve onlar topraktan bizzat yararlansalar bile, toprakları hâlâ meşru sömürgeci elkoymaya açıktır. Mülkiyetin değer yaratımından yani değişim değerini artıran 'ıslah' nosyonundan kaynaklanıyor olması işgalin mülkiyet haklarının tesis edilmesi için tek başına yeterli değildir, ya da avlanma-toplamanın bile tek başına mülkiyet hakkı oluşturmadığını, ama İngiliz tarım kapitalizmi standartları esas alınarak yetersiz üretkenlik ve kârlılıktaki tarımsal faaliyetin fiilen değersiz olduğunu da ima eder. Bu işgal ve kullanılmayan toprağın yeniden tarifi, 'ıslah edilmemiş' Amerika'da bir acre toprağın İngiltere'deki ıslah edilmiş toprağınkine kıyasla değişim değeri üretmediğinden Amerika'daki toprağın sömürgeleştirmeye açık olduğu anlamına gelir.

Locke bunu, on yedinci yüzyılın sonlarında, tarım kapitalizminin İngiliz toplumunda, özellikle en iyi bildiği güney kesimlerinde derinlemesine bir şekilde kök salmış ve İrlanda ve Kuzey

Amerika'da İngiltere sömürgeciliğinin iyi belgelenmiş bir tarihe sahip olduğu bir sırada yazdı. İster ülkeye, ister sömürgelere ilişkin olsun o tarih hakkında biraz bilgi sahibi olarak Locke'nin mülkiyet teorisinden geriye doğru gitmek öğretici olacaktır. Locke'nin yalnızca ülke ekonomisine değil, ama sömürgelere de büyük bir ilgisi vardı. Carolinalar için bir anayasa taslağı hazırladı ve köle ticaretine yatırım yaptı; ve mülkiyet teorisi hem İngiltere'de hem de sömürgelerindeki 'ıslah' projesini, hem yerli tarım kapitalizmi deneyimini hem de sömürgeci yerleşim projesini, hem ülke içinde çitlemeyi hem de sömürgelerdeki yerlilerin topraklarına elkoymayı, hem Locke'nin rehberi Lord Shaftesbury'nun ülkedeki kendi mülklerinin üretken işletilmesine olan ilgisini hem de onun Amerika'daki sömürgelerle ilgisini kapsıyordu.

Bütün bunları akılda tutarak, şimdi geriye dönüp (İngiltere'nin İrlanda yerleşimlerinde kökleri olan ve İrlanda'da yaşamaya niyetlenmiş olan) ilk Massachusetts valisi John Winthrop'un argümanlarına bakabiliriz. Yerliler hakkında 1629'da planlanan New England plantasyonunu haklı çıkarmak için (genel olarak Locke'nin mülkiyet konusundaki görüşlerinin temelini oluşturan) bir argüman ortaya koydu. Yerliler topraklarını Tanrı'nın istediği şekilde kullanmıyorlardı, diye ısrar eder, 'New England'ın Yerliler'i ne toprakları çitle çevirirler ne içinde oturdukları evleri vardır ne de toprağı ıslah edecek evcil sığırları'. Böylece sömürgeciler yerlilere kendi (açık ki sınırlı) kullanımları için yetecek toprak bıraktıkları sürece geri kalan toprağı hem de yasalara uygun bir şekilde alabildiler.

Ama, bu Locke'nin sömürgedeki mülklere el koymayı meşrulaştıran argümanının ilk örneği bile değildir. Örneğin, on yedinci yüzyılın başlarında İrlanda'da İngiliz emperyalizminin önde gelen şahsiyetlerinden Avukat Sir John Davies tarafından Salisbury Kontu'na yazılan ve İrlanda'nın 1610'daki durumunu konu edinen mektup döneme ilişkin çarpıcı bir belgedir. Mektup, İngiliz avukatlar (Davies gibi) tarafından oluşturulan Ulster plantasyonuna dahil topraklardan İrlandalılar'ın çıkarılmasını ve

onların yerine İrlandalılar arasında bir yeniden dağıtımla birlikte İngiliz ve İskoçyalılar'm yerleştirilmesinin hukukî gerekçelerinin hazırlanmasını amaçlamaktadır.

İlk olarak, kralın yalnızca İngiliz gelenek göreneklerine göre değil, ama İrlanda (elbette her halükârda yasa olarak değil, ama sadece 'uçarı' ve 'makul olmayan' gelenek olarak bir tarafa atılan) âdetlerine göre de toprak üzerinde en büyük hakka sahip olduğunu gösteren bir argüman yer alır. Davies daha, sonra kralın İrlanda toprağını elegeçirme hakkının yalnızca yasal değil, bunun dışında vicdanî hakları çerçevesinde de yapması gerektiğini kanıtlamaya girişir:

> ...Majesteleri, halkını barbarlıktan uygar hale getirmek için her türlü yasal ve adil çareye başvurmaya vicdanen bağlıdır; İngiltere Tahtı, onun bu vakte kadar ihmal edilmesinin töhmeti altındadır. Yerlilerin bir bölümünden oluşan bu karışık plantasyonla ve onların mülklerinin gelenek ve göreneklere göre çözüme bağlanmasıyla yerlilerin içine uygarlık sokulamaz; zira onlar kabilelerinin geçmişte yüzlerce yıldır yaptığı gibi tüm ülkeyi sahip olmaya mahkûm edilseler bile katiyen ev yapmazlar, kent, kasaba kurmazlar ya da olması gerektiği gibi toprağı gübrelemezler ya da ıslah etmezler; bu nedenle o kadar güzel ve verimli bir ülkeyi Majestelerinin yasalara uygun bir şekilde üzerine sivil bir plantasyon kuracak kişilere dağıtması halinde bir çöl gibi boş kalmaya mahkûm olması ne Hıristiyanlığa ne de vicdana sığar. Yine, Majesteleri vicdanen bu yolu tutabilir, çünkü pekçok açıdan ikamet edenlerin iyiliğine olma eğilimindedir; zira üzerinde oturulan ıslah edilmediği için yarı değerinde olması nedeniyle topraklarının yarısı şimdi kullanılmamaktadır... ama onların arasına girişimciler (yerleşimciler) yerleştirildiğinde...ve o toprak tam olarak ekilip gübrelendiğinde 500 acre şimdiki 5000 acre'dan daha değerli olacaktır.

Sir John Davies, Locke'nin *Second Treatise of Government* kitabının yayımlanmasından sekiz yıl önce ama Locke'nin daha sonra Amerikan yerlilerinin mülksüzleştirilmesiyle ilgili ortaya koyduğu ve İngiltere'de çitleme ve soylu olmayan İngilizlerin geleneksel haklarının ortadan kaldırılması için ileri sürdüğü aynı

argümanı bir biçimde tekrarlar. Argümanın özünde 'ıslah'la, üretkenliğin artırılmasının sonucu olarak değişim değerindeki artış konu edilmektedir. Burada mesele, sadece işgal ya da verimli kullanım değil, ama nispi değerdir. Gerçekten de benzerlikler en son ayrıntısına kadar şaşırtıcıdır: 'Kullanılmayan toprak'tan söz ediş, ıslah edilmemiş toprağa göre ıslah edilmiş olanın değerinin nümerik hesabı, ıslahçı yerleşimcilerin bir şey almadığı ama bir şey *eklediği* iması.

İrlanda hadisesi yalnızca en erken olduğu için değil, ama İrlanda'nın on yedinci yüzyılda, İngiliz toplum teorisi ve hatta doğa bilimi için bir gözde deney vakası ya da laboratuvarı olduğu için önemlidir. Örneğin, İngiliz tarımını ıslah etmeyle ilgilenen bilim adamları İrlanda'yı pilot projeler için mükemmel bir yer olarak düşündüler. En yenilikçi tarım tekniklerinin bazıları İrlanda'da denendi. İrlanda, Baconcu tarzda, çeşitli pratik ve kurumların doğal tarihi olarak adlandırdıkları şey için ideal bir çevre olarak da görüldü.

William Petty gibi siyaset ve ekonomi düşünürleri, İrlanda'yı o koşullar içinde düşündü. Örneğin, 1671-2'de, mahcup bir Baconcu doğa tarihi An Essay of Political Anatomy'yi yazdı. İrlanda'nın siyasî anatomisi üzerine olan kitap 1691'de basıldı. İrlanda'yı 'incelemelerini ucuz ve çok bulunan, hareketlerini en iyi bildikleri ve kısımlarına ilişkin en az kafa karışıklığının olduğu hayvanlar üzerinde' yapan tıp öğrencilerini model alarak örnekleyici 'Siyasî Hayvan'ı olarak seçtiğini bize anlatır. O, bu özel siyasî hayvanı, embriyon halinden beri bildiğini söyler. Kastettiği, İrlanda'yı Cromwell'in fethinden, yani Petty'nin fethedilen topraklarda onun Genel Sorveyörü olarak hizmet ettiği ve o görevde İrlanda toplumunun zor kullanarak yeniden yapılandırılmasında önder bir rol oynadığı zamandan beri bildiğidir.

ÇİTLEMEDEN İMPARATORLUĞA MI?

Aslında, İrlanda ve Amerika kıtasındaki İngiliz sömürge deneyimi, İngiliz kapitalizminin ülkedeki mülkiyet ilişkilerinin mantığını daha şeffaf hale getirerek kendi bilincine varışı olarak nitelendirilebilecek süreçte büyük ölçüde belirleyici oldu. İngiliz tarım kapitalizmi anlayışı o emperyal deneyim prizmasında kırıldı. Örneğin, çoğu zaman klasik politik ekonominin kurucu olarak anılan Petty, değer teorisini Cromwell'in Genel Sorveyörü olarak fetihçi askerlere toprak dağıtımı amacıyla harita çıkarırken işgal ettiği konumun çok somut pratik gerekliliklerine cevaben geliştirdi. Ve bu teori, politik ekonominin ufkunu açan bir katkı kabul edildi.[5]

Bu ideolojik gelişmeler, emperyalizmin evriminde kapitalizmin özgül mantığını iyice belirginleştirir. İngiltere'de tarım kapitalizmin ekonomik mantığının ilk yıllarından itibaren sadece yerli ekonominin sürükleyici gücü değil, ama İngiltere'nin sınırlarının ötesinde bir emperyal tahakküm aracı olduğunu gördük. Erken kapitalizmin ideolojisi ile imparatorluk ideolojisi arasındaki akrabalık zincirini izleyerek bağlantıların izini gayet muntazam bir şekilde sürebiliriz. Locke'yi Winthrop'a ve her ikisini John Davies'e bağlayan düşünce çizgisini anlamak için doğrudan etkilenmeler hakkında varsayımlar geliştirmemiz gerekmiyor. İlk olarak İrlanda ve sonra da Yeni Dünya'da İngiliz sömürge deneyiminin kendi yerel kapitalizmlerini anlamanın temel araçları olan İngiliz mülkiyet ve değer teorilerinin büyük ilham kaynağı olduğundan – bu durum başka hiçbir yerde Petty ve Locke'nin eserlerindekinden daha açık değildir – kuşku duymak mümkündür.

Ne var ki, tarım kapitalizmi ile emperyalizmin yeni biçimi arasındaki bağları görmek için aslında daha da derine inmemiz gerekiyor. Locke ya da Petty'nin İngiltere'nin sömürge projesine teorik borçlarının hiçbiri, bu projenin yerel İngiliz ekonomisinde

[5] Cathy Livingstone'un tamamlanmamış doktora tezinde (York Üniversitesi, Toronto) Petty'nin Cromwell'in Genel Sorveyörü olarak çalışmasına ilişkin çok aydınlatıcı bir tartışma vardır.

ve bizzat İngiliz tarım kapitalizmindeki pratik ve teorik köklerini teslim etmediğimiz sürece anlamlı değildi.

Yine İngilizler yeni emperyal yayılmanın meşrulaştırılmasında yani işgal edilmemiş toprakların bizzat toprağın kullanıcıları tarafından hak edilmesi iddiasında yalnız değildiler. Ama, İngilizler argümana önemli yenilikler kattılar. Boş toprağa elkoymanın yerli egemenin rızası olmaksızın bile haklı çıkarılabileceği ilk olarak İngiltere'de – bu ilkeyi sistematik olarak teorileştiren Locke olsa da – özellikle 1516'da *Utopia* eserinde Thomas More tarafından ifade edilmiş görünüyor.[6] Daha da önemlisi İngilizler, özellikle Locke, argümanı bir adım ileriye götürdü. Buna göre topraklar işgal edilmiş hatta ekilmiş dahi olsa, yeterince verimli ve kârlı bir şekilde, İngiliz ticari tarımının standartlarına uygun kullanılmamışsa boş kabul edilecek bu topraklara yeniden elkonulabilecekti. Hem John Davies hem de John Locke' ye göre, kritik konu sadece çeşitli durumlarda işgal değil, ama nispî değerdi. İrlandalı çiftçi ya da yerli avcı – toplayıcı, aslında yerli ziraatçi, toprağı kullanabilir ve işleyebilir, ama ona ıslah yoluyla yeterli değişim değeri katamaz. Aslında İngilizler'in kullanılmayan toprağa ilişkin yeni tanımları boşu boşuna yapılmıştı, çünkü emperyalist ideolojide o uğursuz adımın atılmasının nedeni yine ülke ekonomileriydi.

Hukuk tarihinde, sömürgeci mülklere elkonulmasını haklı çıkarmak için kullanılan argümanların İngiltere'de mülksüzleştirmeyi ya da çitlemeyi haklı çıkarmak için ileri sürüldüğü kesin anı tespit etmek zordur. Ama onlar on yedinci yüzyılın başların-

[6] Richard Tuck, işgal edilmemiş toprağa haklı bir şeklide yerel egemenin açık arzusuna rağmen dahi el konulabileceği fikrini 'açık ve gelişmiş bir biçime sokan'ın aşikar bir şekilde More olduğunu belirtir: *The Rights of War and Peace: Political Thought and the International Order from Grotius to Kant* (Oxford: Oxford University Press, 1999) s.49. Tuck, daha ilerideki sayfalarda bu fikrin daha sistematik bir şekilde, on altıncı yüzyılın sonlarında Medeni Hukuk Kraliyet Profesörü ve Essex Kontu ve Francis Bacon ile yakın arkadaş olduğu İngiltere'de yaşayan bir İtalyan, Alberico Gentili tarafından geliştirildiğini yazar.

da ortaya konuluyordu – ve daha bile önce, çitlemeye ilişkin tartışmalar üretkenlik ve kâr hakkında yeni soruları ortaya çıkardı. Tabii ki on yedinci yüzyılda, ama tarımın nasıl daha üretken hale getirileceğine ilişkin kökleri on altıncı yüzyıldan başlayarak genişleyen bir 'ıslah' literatürü söz konusuydu ve tabii ki ıslahtan türeyen argümanlar daha sonra çitlemeyle ilgili hukukî anlaşmazlıklarla diğer mülkiyet anlaşmazlıklarında da ortaya çıktı. Tarımın üretkenliği ve kârlılığına ya da ıslahın geliştirilmesinde çitlemenin yararlarına ilişkin bu ilk yerli kaygıların Locke'nin 1670'lerin sonları ve 1680'lerdeki politika teorisinin merkezinde yattığına da hiç kuşku yoktur.

Formal ve sistemik olan bu teorileştirmelerden çok önce daha sonraki ideolojilerin doğmasına neden olan tarımsal ilişkileri, pratikleri ve söylemleri kolayca ayırt edebiliriz. Güneydoğu İngiltere'yi İrlanda'ya götürme projesi dayandığı İngiliz modelini açıkça önceden varsayar ve Sir John Davies'in mantığını ıslahçı bir İngiliz toprak sahibinin mantığını önceden varsaymadan tasavvur etmek zordur. William Petty'nin değer teorisini ve değer teorisinin İrlanda'da imparatorluğun bir aracı olarak geliştirmesini, zihni İngiltere'deki mülkünün kârlılığı ve değer nosyonlarıyla meşgul olan ıslahçı bir toprak sahibinin düşüncesini önceden varsaymadan tasavvur etmek de imkânsızdır.

Petty'den ve Sir John Davies'den önce, 5. Bölümde gördüğümüz gibi, kendi ilkel değer teorisini oluşturan İngiliz toprak sahibinin sorveyörü söz konusudur. Ülkedeki toprak ölçümleriyle ilgili kaygılarla Petty'nin yarım yüzyıl sonraki iddialı sömürgeci ölçümleri arasındaki bağları görmek zor değildir. Benzer şekilde, İngilizler John Davies'ten William Petty'ye dek İngiliz tarım kapitalizmini İrlanda'da yeniden üretmek için şemalar hazırlarken Fransızlar'ın New France'da – tıpkı Fransız toprak sahipleri ve sorveyörlerinin ülkede kendi feodal haklarını canlandırmaya çalışacağı gibi – derebeyliği yeniden üretme şemasını uygulamaya başlatmaları kesinlikle rastlantı değildir.

İngilizlerin mülklere elkoyma ve sömürgeleştirmeyi 'ıslah' gerekçesiyle haklı göstermelerine ilişkin ideolojik çıkarsamalar

muazzamdı. Emperyal gücün hak iddiaları; mülkiyetin kapitalist ilkelerle açıklanan özel kâr amaçlı üretken kullanımını ve bir emperyalizm türü olarak bireysel mülkiyet taleplerini aynı temele dayandırdı. Örneğin İrlanda plantasyonları monarşinin bir projesi olarak başlamış olsa bile, projenin unsurları özel 'üstleniciler' idi ve sömürgeci proje, sadece devletlerin ve hukukî olarak oluşturulmuş siyasî yetkililerin kamusal eylemlerine değil, çalışkan yerleşimcilerin özel eylemlerine de dayanıyordu. Sömürgeci gücün emperyal meşruluğunun kökleri tebâlarının, 'ıslahçı' yerleşimcilerinin üretken faaliyetlerindeydi. Devletin İrlanda üzerindeki otoritesini ya da İngiltere'nin emperyal hak taleplerinin, bireysel mülk sahiplerinin haklarından ve onların değişim değeri üretme kapasitesinden ayırmak giderek zorlaşıyordu.

Britanya İmparatorluğu, beyaz yerleşimci sömürgelerine dayandığı ölçüde farklı olabilir, ancak sömürgecilerin özel çıkarı için sömürgeleştirme, açıkça yeni bir şey değildi. Erken modern İngiltere'nin emperyalizmi yalnızca güçlü bir emperyal devlete değil, ama bir özel mülk sahipleri ağına da dayanmış olan ilk emperyalizm değildi. Ne de olsa Roma İmparatorluğu (İngilizler, onun *colonia* konseptini utangaç şekilde canlandırdılar), asıl olarak Roma'daki güçlü devlet aygıtıyla değil, görece basit bir devlet aygıtıyla ittifak halinde bulunan ve İmparatorluğun dört bir yanına yayılmış olan ve maddî çıkarın her türünü Roma'nın emperyal hegemonyasından çıkaran yerel aristokrasi(ler) tarafından yönetildi. İngiltere'nin durumunun kendine ait bir mantığı olan artık'a farklı bir elkoyma biçimiyle ayırt olduğu doğrudur. Ama bu emperyal tahakküm biçimiyle ilgili daha da ayırt edici olan – ya da daha ziyade artık'a bu farklı elkoyma biçiminin içerdiği – ekonomi-dışı askerî fetih ve doğrudan siyasî tahakküm baskısını pekiştiren ve sonunda bunların yerini sadece ekonomik zorunluluklarının baskılarına bırakan bir sistemdi. Bu ekonomik baskılar sadece kapitalizm söz konusu olduğunda geçerlidir.

İdeolojik çıkarsamalar daha da ileri gider. Sömürgeci mülklere elkoyma argümanı, ıslahçı yerleşimcilerin uygun üretkenlik-

ler göstermeyen insanların mülklerine elkoyma ve onları yerinden etme hakkına sahip olması değildi. Söz konusu olan sömürgecilerin üretken olabilen, ama ticarî kâr için üretim yapmayanların mülklerine elkoyabilmesiydi ve aslında koyması gerekmesi de değil sadece. Önemli nokta, Locke'nin 'ıslahçıları' ve çitlemecileri etkin bir şekilde artı-değer *yaratmaları* nedeniyle topluluğa almaktan çok, onları katma değer vererek yerlerinden ettikleri gibi, sömürgecinin tebâsı olan halkları yerel nüfusların mülklerine elkoyarak soymadığı ama ortak iyiye katkıda bulunduğudur.

Bu sömürgeciler şimdi haklılıklarını ekonomi dışı moral ya da dini ilkelerden ziyade ekonomide buldular ya da daha kesin olarak, ekonomik ilkeler moral ve dinî bir anlam kazanmaya başladı. Tıpkı ıslahla uğraşan insanların değer yaratıcıları olarak, Tanrı'nın rolünü üstlendikleri gibi, projeleri de yeni din oldu.

8
KAPİTALİZM VE ULUS DEVLET

Kapitalizmin ortaya çıkışı ile ulus devletin doğuşu arasındaki bağlarda ısrar edilmesi ya da kapitalizmin en azından başlangıcında bir ulus devletler sistemi olarak tarif edilmesi ender rastlanan bir durum değildir. Tipik olarak, bağlar şu ya da bu 'modernite' ya da 'rasyonalizasyon' teorilerinin prizmasından görülür. Bu teorilere göre 'modern' ya da 'rasyonel' olsun belli ekonomik, siyasal ve kültürel biçimler az ya da çok yan yana gelişti ve bunun sonucu olarak bir kentleşme ve ticarileşme süreci 'rasyonel' bir devletin oluşumuyla birleşti.

2. Bölüm'de tartışılan çıkarsamasında da olduğu gibi genel olarak Perry Anderson'a göre erken modern Avrupa'da mutlakiyetçi devletin ortaya çıkması, 'burjuva' ticaret ekonomisini feodalizmin meşrutasından ve toprak sahipliği iktidarından kurtarmış ve egemenliği merkezileşmiş bir devlette temerküz ettirerek siyasî ve ekonomik alanları birbirinden ayırmıştır. Immanuel Wallerstein'a göre, Avrupa ulus devletinde kapitalizmin temelleri daha ileri Asya imparatorluklarıyla keskin bir çelişki halinde atılmıştır. Çünkü Avrupa, ticarete dayanan işbölümünün gelişmesini, çoklu idarî birimlere bölünen örgütlenmesinin artıklar'ın yatırıma dönüşmesine imkân tanımasına borçluydu. Oysa ülkeyi üstten kemer gibi kuşatan tek bir imparatorluk ya da yatırıma sokulabilecek olan artıklar'ı çekip alabilen emperyal bir devletin büyük elkoyma gücü buna izin vermezdi.

Ama bu kitapta sunulan argüman bizim kapitalizmin doğuşu

ile ulus devlet arasındaki ilişkiye şimdiye kadar ana hatları ile sunulan önermelere dayanarak daha farklı bakmamızı gerektirir: Kapitalizm, sadece, 'rasyonalizasyon', teknolojik ilerleme, kentleşme ya da ticaretin yayılması gibi belli tarihötesi süreçlerin doğal sonucu değildi; ortaya çıkışı, artan ticaret ya da genişleyen piyasaların ya da 'burjuva' rasyonalitesinin uygulanmasının önündeki engellerin kaldırılmasından daha fazlasını gerektirdi; Avrupa ve Batı Avrupa'da en azından Avrupa'nın daha geniş ve Avrupalı olamayan bir uluslararası ticaret ağına sokulması kadar önemli olan belli koşullar, kapitalizmin ortaya çıkışı için gerekli olmasına rağmen, aynı koşullar çeşitli Avrupalı ve hatta Batı Avrupalı durumlarda farklı sonuçlar yarattı; birbirlerini karşılıklı güçlendiren tarım ve sanayi sektörlerine sahip olan kapitalist bir sistemin 'kendiliğinden' ya da yerli ve kendi kendini sürdüren gelişiminin zorunlu koşulları yalnızca İngiltere'de söz konusuydu.

PRE-KAPİTALİST AVRUPA'DA EGEMEN ÜLKE DEVLETİ

Sömürünün 'ekonomi dışı' yollardan – yani siyasî, adlî ve/veya askerî güç ya da 'siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet' yoluyla – gerçekleştirildiği pre-kapitalist devletleri karakterize eden ekonomik ve siyasî gücün birliğinin oldukça çeşitlilik gösteren biçimleri vardı: Devlet iktidarının, kendi köylüleri de dahil olmak üzere tebâlardan haraç toplamakta kullanıldığı ve emperyal memuriyetin büyük zenginlik elde edilmesinin temel aracı olduğu antik imparatorluklar; Avrupa'da Ortaçağ ve erken modern dönemdeki ticarî kent-devletlerinin 'kolektif beylikler'i; kamu memuriyetinin özellikle köylülerden vergi toplanmasıyla sağlanan kişisel bir zenginlik kaynağı olduğu ve 'vergi/memuriyet' yapısına sahip erken modern Avrupa'daki mutlakiyetçi devlet; vb.

'Modern' ulus devlet çok özel bir pre-kapitalist formasyondan ortaya çıktı: *Parçalı* bir devlet iktidarı, Batı feodalizminin 'parçalı egemenliği' ve onun farklı türde 'ekonomi-dışı' gücü, fe-

odal beylik biçimini alan siyasî ve ekonomik gücün birliği[1] Devletin parçalı askerî, siyasî ve adlî güçleri, tek tek beylerin köylülerden artık sızdırmasının araçları oldu. Gördüğümüz gibi siyasal parçalanma aynı zamanda, ekonomik parçalılığa uygun düşüyordu. Öyle ki, iç ticaret bile yerel köylü piyasalarının ötesine uzandığında bütünleşmiş bir rekabetçi piyasadaki modern kapitalist ticaret biçimlerinden daha çok, malların farklı piyasalar arasında dolaştığı geleneksel uluslararası ticaret biçimlerine benziyordu.

Feodalizmin parçalı egemenliği, aynı zamanda siyasî ve ekonomik olan çok mahallî ve kişisel toplumsal ilişkiler ağını temsil ediyordu. Bu elbetteki, feodal sistemin çok parçalı olduğu anlamına geliyordu. Ama aynı zamanda, bir feodal bağ ile diğeri arasında toprağa dayalı katı sınırların olmaması bu ilişkilerin doğasında vardı. Muhtemelen bir dizi dikey sadakat, kölelik ve kişisel baskı gücü ilişkileri, ve aile ve hanedanlık ittifakı gibi, yatay ilişkiler tarafından oluşturulan feodal bir krallık, kişisel bağlar ve hâkimiyet ağını genişleterek ya da daraltarak ihlal edilebilir ya da değiştirebilir olan oldukça gözenekli sınırlara sahip olacaktı. Tıpkı feodal ticaret ağının bütünleşmiş bir küresel sistem olmadığı ama bir bölge ile diğeri arasında bir dizi taşıma ve arbitraj işlemleri olduğu gibi, bir toplumsal sistem olarak feodalizm geçirgen ya da hareketli sınırları olan kişisel ve yerel ağların bir araya gelmesiydi. Öyleyse feodalizmdeki, siyasî egemenliğin toprak sınırları, akışkan olma eğilimindeydi. Bey'in ya da kralın kişisel yönetiminin çapıyla onun mülkiyet alanı ve aile ittifakları genişliyor ya da daralıyordu.

Nihayet feodal yönetici sınıf, köylülerin direnişi ve açıkça kontrol edilemez olan aristokratik çatışmanın yarattığı kargaşa karşısında parçalı siyasî iktidarını birleştirmeye zorlandı. Parçalı

---

[1] Buradaki argümanlarımdan bazıları editörlüğü Mark Rupert ve Hazel Smith tarafından yapılan *Now More Than Ever: Historical Materialism and Globalization* (Londra: Routledge, basılıyor) kitabında yer alan 'Global Capital, National States' makalemden alınmıştır ve orada daha geniş bir şekilde geliştirilir.

egemenlik Avrupa'nın bazı keşimlerinde daha merkezî monarşilerin ve 'modern' ulusal devletin yolunu açtı. Avrupa'nın merkezileşen monarşileri, az ya da çok merkezî egemen iktidarın ve az ya da çok fakat belirlenmiş bir toprak üzerinde hâkim baskıcı gücünü uygulanabildiği devletleri yarattı. Ama feodalizmin akışkan sınırları, kişisel yönetimin yerini gayri şahsî bir devlet alıncaya kadar – bu el koyma ve baskı, özel mülkiyet ve kamu iktidarı momentleri olan 'siyasal' ve ekonomik' olanının ayrılışına dek tam alarak hiçbir zaman başarılamadı – sabit bir şekilde tespit edilmedi. O ayrılık ancak kapitalizmde tamamlanacaktı.

Kapitalizmin, bizzat kapitalizm tarafından yaratılmayan erken modern Avrupa devletinin farklı yapısında geliştiği ya da daha kesin olarak söylersek kapitalizmin devlet oluşum süreciyle birlikte geliştiği tabii ki doğrudur. Ama feodalizmin kapitalizmin bir önkoşulu olmasına ve 'siyasal' ve 'ekonomik' alanları ayrışan kapitalizmin de, feodalizmin merkezileşme süreciyle bir arada ortaya çıkmasına rağmen devletin oluşum süreci faklı yerlerde farklı biçimler almıştır, dolayısıyla kapitalizm, feodalizmden geçişin birkaç sonucundan sadece birisiydi. Belli ortak önkoşullar olsa da, ne tüm Avrupalı ne de Batı Avrupalı ulus devletler benzer biçimlerde gelişmemiştir.

Feodalizmden çıkış yolu, kapitalist sömürü biçimlerinden ya da kapitalist hareket yasalarından gayet farklı olan bir ekonomik mantığı içeren mutlakiyetti. Mutlakiyet feodalizmin parçalılığının üstesinden hiçbir zaman tam olarak gelemese de kapitalist bir ekonomi üretmek yerine, siyasî ve ekonomik gücün pre-kapitalist *birliğini* merkezî devlet düzeyinde yeniden üretti. En dikkat çekici örnek, pekçoklarınca 'modern' ulus devletin prototipi olarak görülen Fransa'daki mutlakiyetçi devlettir. Feodal güçler arasından birini monarşik hâkimiyet konumuna yükselten devletin merkezîleşme sürecinde oluşan Fransız mutlakiyetinin kökleri pekçok açıdan feodal geçmişinde yatıyordu.

Bir tarafta, Fransız devletinin modernitesinin işareti olarak kabul edilen bürokrasi, memurlar tarafından bir özel mülkiyet biçimi ve köylülerin ürettiği artık'a bir tür merkezileşmiş feodal

rant kabul edilerek vergi tahsilatı biçiminde elkoyma aracı olarak kullanılan memuriyet yapısını temsil ediyordu. Memuriyetteki mülkiyet hukuken miras bırakılabilir, hatta başkasına devredilebilir kabul edildi. Yeniden üretim araç ve kuralları açısından kapitalist sömürüden çok farklı olan bir elkoyma tarzıydı bu – emek üretkenliğini artırarak sömürünün yoğunlaştırılması yerine doğrudan üreticilerden daha fazla artık sızdırmak için dolaysız baskıya dayanıyordu.

Diğer taraftan, mutlakiyetçi devlet hiçbir zaman siyasal olarak oluşturulan diğer mülkiyet biçimlerinin yerini tam olarak almadı. O daima diğer, daha parçalı biçimlerle, feodal parçalı egemenlik kalıntılarıyla yan yana ve gerilim içinde yaşadı. Aristokratlar, kilise ve kent yönetimleri askerî, siyasî ya da adlî eski özerk güçlerine yapıştılar. Bu güçler, devletin merkezileşmesiyle ölümcül bir şekilde zayıfladıklarında ve artık çoğu zaman parçalı egemenliğin bir parçasını temsil etmediklerinde bile, sahiplerinin ateşli bir şekilde korunan (zaman zaman canlandırılan, hatta icat edilen) gelir kaynaklarından biri olarak hizmet etmeye devam ettiler.

Aynı zamanda, aynı tarzdaki köylü üretimi artık için yarışan merkezî devlet tipik bir şekilde çok sayıda potansiyel rakibe devlet memuriyeti vererek, yani siyasal olarak oluşturulmuş bir tür mülkiyeti diğeriyle değiştirerek onları kendi içine aldı. Ama aristokratik imtiyaz ve kent yönetiminin kalıntıları, siyasal olarak oluşturulmuş çeşitli mülkiyet biçimleri arasındaki gerilimle birlikte sonuna kadar merkezileşen monarşinin olduğu kadar Fransız mutlakiyetinin de bir parçası olarak kaldı. Fransız 'burjuva' devrimine rağmen, hali hazırda mevcut bir İngiliz kapitalizminin dışsal baskılarının yokluğunda onun kapitalizme 'kendiliğinden' evrimini sorgulamadan doğru olarak kabul edemeyiz.[2]

[2] Kapitalist olmayan 'burjuva' devrimi olarak Fransız Devrimi'yle ilgili bkz. George Comninel, *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* (Londra: Verso, 1987).

Avrupa'nın başka bölgelerindeki mülkiyet ve idare şeklinin parçalılığı daha da belirgindi ve çeşitli bölgelerde siyasal olarak oluşturulmuş olan bu parçalı mülkiyet biçimleri tıpkı merkezileşmiş bir versiyon gibi kapitalizme zıt bir el koyma tarzını temsil ediyordu. Onlar, devletin yanı sıra kapitalist rekabet ile değil (iç ticaret engellerinden söz bile edilmiyor) ama dolaşım alanındaki eski ticarî kârlılık biçimleri tarafından karakterize edilen farklı yerel ve kentsel piyasaları yanında ekonomiyi de parçalı hale getirmeleri nedeniyle kapitalizme karşıt durumdaydılar. Farklı bir şekilde söylersek, egemenliğin parçalılığı ve piyasaların farklılığı kökleri mülkiyet ilişkilerinde olan aynı madalyonun iki yüzü gibidir.

KAPİTALİST İNGİLTERE'DE DEVLET

Kapitalizmin gelişimi ve ulus devlet olarak İngiltere birbirlerini çok özel bir şekilde sarmalıyordu. İngiltere, elbette egemen bir ülke devletının üretilmesinde yalnız değildi, ama ilk başta kapitalist bir sistemin üretiminde tek başınaydı. İngiliz kapitalizmini doğuran sürece aynı zamanda öteki Avrupa ulus devletlerinde gerçekleşenden çok daha açık bir şekilde kaydedilen bir ülke egemenliği gelişimi eşlik etti. Kapitalizm ulus devleti, ulus devlet de kapitalizmi doğurmasa bile yapısal olarak kapitalizmi yaratan toplumsal dönüşümler ve ekonomik ve siyasî alanlarla ulus devleti olgunlaştıran unsur aynı toplumsal dönüşümlerin sonucuydu.

İngiltere, feodal Avrupa'nın geri kalan bölümünde mevcut olan parçalılık düzeyine hiçbir zaman sahip olmadı ve hem ekonomi hem de idare şeklinin parçalılığı ilk kez ve en tam biçimde burada aşıldı. İngiltere'nin hukukun 'beysiz hiçbir toprak' olmadığını kabul ettiği tamamen 'feodal' olan bir mülkiyet sistemi işleyişine sahip olduğu orta çağ İngilteresi'nde bile beylik başka yerlerde olduğu gibi aynı özerk siyasî güce sahip değildi ve monarşi aristokrasiyle rekabetten ziyade onunla birlikte gelişti. El-

bette, baronlar arası çatışmaların yaşandığı dönemler vardı. Ama monarşi ve mülk sahibi sınıfın on yedinci yüzyıldaki İç Savaş'ta gerçekleşen dramatik kapışma, siyasal olarak oluşturulan mülkiyetin farklı biçimleri arasında ya da rekabet halindeki egemenlik bölgeleri arasındaki bir çatışma değil, daha ziyade merkezileşmiş ve mevcut egemen devletin kontrolü nedeniyle yürütülen bir çarpışmaydı. Çünkü kral, eski 'Hükümdarlık Parlamentodadır' formülünde özetlenen geleneksel ittifakı çiğneyerek Hükümdarlık ve Parlamento arasındaki dengeyi kendi lehine bozuyordu.

İngiltere'nin özel feodal merkezileşme süreci, Avrupa normuna göre daha birleşik bir hukukî ve siyasî düzenin üremesine neden oldu. Böylece örneğin, Fransa'daki mutlakiyetçi merkezileşmenin doruğunda bile hâlâ bölgesel 'mülkler'in varolmasına karşın İngiltere'de uzun zamandan beri uniter bir ulusal parlamento bulunuyordu. Fransa'da (Devrim'e kadar dahi) yaklaşık 360 mahalli yasal mevzuat varken İngiltere daha ulusal ve birleşik bir hukuk sistemine, özellikle İngiliz devletinin gelişiminde çok erken bir şekilde tercih edilen ve hâkim hukuk sistemi haline gelmiş olan kraliyet mahkemeleri tarafından kararlaştırılan 'yazılı olmayan bir hukuk'a sahipti.

Bu birlik, sadece bir siyasal ya da hukukî birleşme meselesi değildi. Sonucu farklı bir ekonomik birleşme derecesi oldu. Daha on yedinci yüzyılda, Londra merkezli olan ve bütünleşmiş bir ulusal ekonomiye benzeyen giderek rekabetçi özellik kazanan bir piyasa söz konusuydu.

Hem siyasî hem de ekonomik birlik aynı kaynaktan doğar. İngiltere'deki devletin merkezileşmesi ekonomik ve siyasî gücün feodal birliğine dayanmıyordu. Devlet ne Fransa'da olduğu gibi ve o ölçüde memurlar için özel bir olanağı temsil ediyordu ne de genel olarak siyasal düzeyde oluşturulan diğer mülkiyet biçimleriyle rekabet etmek zorundaydı. Bunun yerine, devlet oluşumu, kooperatif bir proje; siyasî ve ekonomik güç arasında, monarşik devlet ile aristokratik yönetici sınıf arasında, Avrupa'da diğerlerinden çok daha önce zımni bir baskıcı güç tekelinden yararlanan merkezî bir siyasî güç ile Avrupa'nın başka herhangi bir bölge-

sinden daha çok merkezileşmiş toprakta, özel mülkiyete dayanan ekonomik güç arasında bir tür iş bölümü biçimini aldı.

Öyleyse, burada birbirini tamamlayan fakat iki aynı 'alan'da yerleşik bulunan baskı momenti ile artık'a elkoyma momenti arasında kapitalist sömürüyü benzersiz biçimde karakterize eden bir ayrım söz konusudur. İngiliz toprak sahipleri giderek katıksız 'ekonomik' sömürü biçimlerine bel bağlarken, düzen devlet tarafından sağlanıyor ve böylece tüm mülkiyet sistemi işletilebiliyordu. Toprak sahipleri köylülerden daha fazla artık sızdırmak için kendi baskıcı güçlerini geliştirmek yerine devletin tüm mülkiyet sistemini denetleyebilen baskıcı gücüne dayandılar. Böylece toprak sahipleri, hem artık'a elkoyanların hem de üreticilerin piyasaya giderek bağımlılaştığı koşullarda, emek üretkenliğini artırmak için katıksız ekonomik güçlerini, yani temerküz etmiş toprak mülkiyetini kullandılar.

Diğer bir ifadeyle, İngiltere'de siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetin zayıflığı, hem kapitalizmin ortaya çıkışının ve hem de gerçekten egemen ve birleşik bir ulusal devletin evrimi anlamına geliyordu. Ayrıca ulusal devlet, sınırları daha kesin bir şekilde belirlenmiş toprak parçası üzerindeki idare şekli anlamına geliyordu. Tıpkı kapitalizmde 'siyasal' ve 'ekonomik' olanın ayrılmasının ekonomi dışı güce sahip rakip bölgeler arasındaki egemenlik yarışına son verdiği gibi, ulusal devlette, devletin toprak sınırlarını, kişisel mülkiyetin ve saltanat bağlarının değişken şansına bağlı olmaktan koparak sağlamlaşmasına yardımcı oldu.

Özetle, kapitalizm ve ulus devlet arasındaki tarihi ilişkinin iki özelliği vardı. Bir yanda, devlet kapitalizm tarafından üretilmedi. 'Modern' devlet, 'modern' ülke ve egemenlik kavramlarıyla birlikte, kapitalizmle ilgisi bulunmayan toplumsal ilişkilerden, parçalı egemenlikler ve merkezileşen monarşiler arasındaki gerilimler içinden türedi.[3] Diğer taraftan devlet tam olarak ortaya çıkan

[3] 'Egemenlik' fikri ve onun kapitalist olmayan bir toplumda ortaya çıktığı *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991) kitabımda özellikle 3. bölümde tartışılır. Hannes Lacher, önemli doktora tezi *Historicising the Global:*

bir ulus devlet bağlamında gerçekleşen kapitalizmin yükselişiyle mümkün oldu – ya da daha kesin bir şekilde ifade edilirse, İngiliz devlet oluşumunun özel biçimi kapitalizmi yaratan aynı sürece aitti. Siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetin kapitalist mülkiyete dönüşümü, aynı zamanda ve ayrılmaz bir şekilde devletin de bir dönüşümüydü.

Açık bir şekilde, belirlenmiş bir toprak üstünde şüpheye yer bırakmayan bir egemenlik gücüne sahip olan devlet, kapitalist mülkiyetin, pre-kapitalist elkoyma tarzlarına son verinceye – yani kapitalist mülkiyet hem parçalı egemenliği hem de siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet ile ilişkili parçalı 'ekonomi'nin yerini alıncaya – kadar tam olarak gerçekleşemedi. Ülkesel ulus devlet, daha genel bir Avrupa devlet oluşumu sürecinin parçasıydı, ama gerçekten egemen bir güce sahip ve açık bir şekilde belirlenmiş ülkesel devlet, ancak siyasî egemenliğin hem ulusal bir ekonomiden ayrı, hem de onunla ittifak halinde olduğunda olgunlaşabildi.

KAPİTALİZM VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Kapitalizmi, ticaretin kritik bir kitleye ulaşan yaygınlaşmasının bir sonucu olarak görenler nezdinde, İngiliz kapitalizminin gelişimiyle ilgili paradoksal bir şey vardır. İngiltere, elbette geniş bir ticaret ağının parçasıydı. Ama erken modern dönemdeki Avrupalı ulus devletlerin bazıları uzun zamandan beri, Avrupalılar'ınkinden daha çok gelişmiş ve yaygın olan ticaret ağlarına sahip Avrupa dışı uygarlıklar gibi uluslararası ticaret sistemi içine nüfuz edebilmişti. İngiltere'yi ilk başta ayırt eden – ve onunla ilgili özgül olarak kapitalist olan – bir ticaret ulusu olarak hâkimiyeti ya da dış ticareti gerçekleştirme biçimindeki herhangi bir özelliği değildi. İngiltere'nin özelliği, ticarî sisteminde dışarıya doğru

Capitalism, Territoriality and the International Relations of Modernity'de (London School of Economics and Political Science, Eylül 2000) 'modern' ülke devletinin kapitalist olmayan kökeni tartışılır.

genişleyen rolü değil, ama tersine, *içeriye doğru* gelişimi, benzersiz bir *yerli* ekonominin büyümesiydi.

İngiliz ticaret sistemini diğerlerinden giderek ayıran ülkenin birbirine bağlı bölgeleri arasında uzmanlaşmış bir iş bölümüyle birlikte tarım ve sanayi sektörleri arasında karşılıklı etkileşim sonucunda birbirini güçlendiren (sonunda bir bütün olarak Britanya Adaları'nı kucaklayacak olan) ekonomik bir birim halinde birleştiren, tek, büyük ve bütünleşmiş bir ulusal piyasa idi. Diğer ülkelerle en az askerî alanda olduğu kadar genişleyen bir uluslararası ticaret sistemi içinde rekabet edebilen İngiltere'de, çok geçmeden kendisine uluslararası planda yeni avantajlar sağlayacak yeni bir tür ticaret sistemi ortaya çıkmaya başladı. Bu sistem, ekstansif yayılmadan farklı olarak entansif yayılmaya, dolaşım alanında kârdan farklı olarak üretimde yaratılan artı-değer sızdırmaya, tek bir piyasa içinde giderek artan üretkenlik ve rekabete dayanan ekonomik büyümeye doğru – diğer bir deyişle kapitalizme – bağımlılıklar yaratılmasında eşsiz bir sistemdi.

Öyleyse, kapitalizm, uluslararası bir ticaret sistemi içinde gelişse de – ve onsuz gelişemezdi – tabii ki, yerli bir üründü. Ama ülke içinde uzun süre kalmak kapitalizmin doğasının dışındaydı. Sonsuz birikim ihtiyacı, ki varlığını sürdürmesi ona bağlıdır, yeni ve farklı genişleme zorunlulukları üretti. Bu zorunluluklar çeşitli düzeylerde faaliyetteydi. En açık olanı, elbette, emperyalist yönelimdi. Burada yine, diğer Avrupalı devletlerin emperyalizme kökten dahil olmalarına rağmen kapitalizmin dönüştürücü etkisi söz konusudur. Kapitalizmin yeni gereklilikleri yeni emperyalist ihtiyaçlar yarattı ve kapitalist birikimin özgül gerekliliklerini cevaplayan bir emperyalizmi sadece Britanya kapitalizmi üretebildi. Kapitalizm her şeyden önce, doğrudan siyasî tahakkümün çok ötesine erişebilen *ekonomik* zorunluluklarla, piyasanın zorlamalarını yaratarak yeni emperyalist imkânlar yarattı.

Kapitalizm Britanya'nın dışına bir başka ve daha karmaşık anlamda da yayıldı. Kapitalizm tarafından özellikle sanayi biçiminde yaratılan benzersiz üretkenlik, Britanya'ya yalnızca diğer Avrupa devletleriyle olan eski ticarî rakipliklerde değil, ama on-

ların askerî çatışmalarında da yeni avantajlar sağladı. Böylece, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren ve özellikle on dokuzuncu yüzyılda Britanya'nın Avrupa'daki, başlıca rakipleri ekonomilerini bu yeni meydan okumaya karşı koyabilecek şekilde geliştirme baskısı altına girdiler. Bizatihi devlet büyük bir oyuncuya dönüştü. Bu durumun en çarpıcı örneği her şeyden önce, kapitalist nedenlerden çok daha eski jeopolitik ve askerî kaygılarla yönetilen bir devletin önderliğindeki sanayileşmesiyle Almanya için geçerlidir.[4]

Bu tür durumlarda kapitalist gelişim yönelimi, İngiltere'de kapitalizmin gelişimini içerden zorlayanlar gibi içsel mülkiyet ilişkilerinden türemedi. Kapitalizm, Fransa ve Almanya'daki gibi, üretici güçlerin yeterli temerküzünün olduğu yerlerde başka yerde mevcut olan kapitalist bir sistemden kaynaklanan dış baskılara cevap olarak gelişti. Hâlâ pre-kapitalist mantığı izleyen devletler kapitalist gelişmenin etkin unsurları oldular. Bununla birlikte, burada önemli olan nokta, gelişmeye devam eden kapitalizmlerde devletin birincil rolü üstlenmiş olmasıydı. Daha da çarpıcı olan, eski ticaret ağıyla birlikte geleneksel pre-kapitalist devlet sisteminin kapitalist zorunluluklar için bir volan kayışı olmasıydı.

Öyleyse, Avrupa devlet sistemi, kapitalizmin dışarıya doğru ilk hareketi için bir kanal oldu ve kapitalizm, hem emperyalizm yoluyla hem de giderek artan ekonomik zorunluluklar sayesinde Avrupa dışına doğru yayıldı. Devletin emperyal girişimlerdeki rolü açıktır, fakat bunun dışında devlet katıksız ekonomik hareket yasalarının işleyişinde bile kaçınılmaz bir aracı olmaya devam etti.

Kapitalizm ilk olarak tek bir ülkede ortaya çıkmıştı. Ondan sonra, bir daha asla aynı şekilde ortaya çıkamadı. Hareket yasalarının her yaygınlaşması sonraki gelişiminin koşullarını da değiştirdi ve her yerel bağlam değişim süreçlerini kendine göre bi-

[4] Bu konuda daha fazla bilgi için *Pristine Culture* kitabıma özellikle s. 102-5'e bakınız.

çimlendirdi. Ancak kapitalizm, tek bir ulus devlette bir kere ortaya çıktıktan ve ulusal ölçekte örgütlü diğer ekonomik gelişim süreçleri tarafından izlenildikten sonra, artık yalnızca ulusal sınırları ortadan kaldırarak değil, ama ulusal örgütlenmesini yeniden üreterek dolayısıyla artan sayıda ulusal ekonomi ve ulus devlet yaratarak yayıldı. Özellikle farklı ulus varlıkların rekabet zorunluluklarına tâbi olabilen, farklı ulusal varlıkların – içsel olarak ilişkili olsalar da – kaçınılmaz eşitsiz gelişimleri, ulusal biçimlerin varlıklarının sürmesini hemen hemen garantiledi.

KAPİTALİZM VE ULUS DEVLET

Bugünkü dünya, her zamankinden daha çok ulus devletlerin dünyasıdır, ama, bize sürekli olarak küresel genişlemesinin bir sonucu olarak kapitalizmin ulus devletle olan tarihsel bağını kopardığı anlatılıyor. Devletin, 'küreselleşme' ve ulusötesi güçler tarafından bir kenara itildiğine inandırılmaya çalışıyoruz.

Sermayenin küresel yayılmasını kimse reddetmiyor, ama bugünün 'küresel' sermayesinin ulus devletlere daha önceki kapitalist çıkarlardan daha az ihtiyaç duyduğuna dair çok az kanıt vardır. Küresel sermaye, birikime uygun yerel koşulları sürdürmenin yanı sıra küresel ekonominin seyrine yardımcı olmak için 'ulusal' sermaye kadar ulus devletlere de dayanır. Öyleyse, 'küreselleşme'nin ulus devletin çöküşünden daha çok, sermayenin küresel kapsamı ile daha yerel ve ulusal 'ekonomi-dışı' destek biçimlerine sürekli ihtiyacı arasında büyüyen bir çelişki, onun ekonomik yayılışı ile siyasî kontrolü arasındaki büyüyen bir eşitsizlikle karakterize edildiğini söylemek daha doğru olacaktır.

Bu çelişkiyi, daha önceki biçimlere karşıt olarak, kapitalizmde 'ekonomik olan' ile 'siyasal olan' arasındaki tarihsel ayrılmayı daha yakından inceleyerek öğrenebiliriz. Feodal beylikte olduğu gibi ekonomik ve siyasî güçlerin pre-kapitalist birliği, diğer şeylerin yanında, feodal beyin ekonomik güçlerinin, kişisel bağları ya da ittifaklarının ve ekonomi-dışı güçlerinin yani askerî gü-

cünün, siyasî yönetiminin ya da adlî otoriterisinin menzilinin ötesine asla geçemediği anlamına geliyordu. Bu nedenle mutlakiyetçi devletin ya da herhangi bir pre-kapitalist imparatorluğun ekonomik güçleri devletin ekonomi-dışı menzilini aşamazdı.

Kapitalist sömürü artık'a elkoyan sınıfların ya da devletlerin üreticilerden doğrudan baskı yoluyla artık emek sızdırdığı diğer sömürü sistemlerinden farklı olarak, 'ekonomik' el koyma momenti ile 'ekonomi dışı' ya da 'siyasî' baskı momenti arasında bir iş bölümüyle karakterize olur. Bu ayrılmanın temelinde, ekonominin tüm aktörlerinin, artık'a el koyanların ve üreticilerin piyasaya bağımlılığı vardır ve bu bağımlılık doğrudan siyasî baskıdan farklı ve ayrı olan ekonomik zorunluluklar üretir. Her birinin kendi dinamikleri, kendi geçicilikleri ve kendi uzamsal menzili olan iki farklı 'alan' yaratan bu ayrılma, hem bir güç hem de bir çelişki kaynağıdır.

Bir tarafta, kapitalizmin ekonomik ve siyasî momentleri arasında ve ekonomik zorunluluklar ile siyasî baskı arasındaki ayırt edici işbölümü kapitalizmin benzersiz evrenselleşme ve uzamsal genişleme kapasitesinin imkânlarını yaratır. Sermaye, ekonomik erişimini genişletmeye yalnızca benzersiz biçimde *yönelimli* değil, fakat aynı zamanda bunu eşsiz biçimlerde gerçekleştirme *yeteneğine* de sahipti. Sermayenin öz genişlemesi ne kapitalistin doğrudan üreticilerin artık'ını dolaysız baskı yoluyla sızdırabilmesiyle sınırlıdır ne de sermaye birikimi kişisel hâkimiyetin uzamsal menziliyle sınırlanabilir. Sermaye, özgül ekonomik (piyasa) zorunlulukları sayesinde, benzersiz biçimde dolaysız baskının sınırlarından benzersiz biçimlerle kaçarak siyasî otoritenin sınırlarının çok ötesine ulaşır. Bu, onun hem ayırt edici sınıf tahakkümü biçimlerini hem de onun özel emperyalizm biçimlerini olanaklı kılar.

Diğer taraftan, kapitalist ekonomik zorunlulukların kapsamı doğrudan siyasî yönetimin ve hukuki otoritenin çok ilerisine erişebilirken, bunu olanaklı kılan aynı ayrılma, indirgenemez bir çelişkinin temelinde yatar. Kapitalizmin ekonomik zorunlulukları, birikimin koşullarını yaratmak, sürdürmek ve kapitalist mülkiyet

sistemini korumak amacıyla ekonomi dışı düzenleme ve baskı güçlerinin desteğine daima ihtiyaç duyar. Belli 'siyasî' güçlerin sermayeye transferi, artık'a ekonomik elkoyma momenti ile siyasî baskı momenti arasındaki bölünmeyi koruyarak diğerlerini formal bir şekilde ayrı bir siyasî 'alan'da tutma ihtiyacını asla ortadan kaldıramaz. Ne katıksız ekonomik zorunluluklar doğrudan siyasî baskının hiçbir zaman tümden ayağını kaldırıp yerine geçebilir ne de gerçekten siyasî destek olmaksızın varlığını sürdürebilir.

Aslında kapitalizm bazı açılardan, toplumsal düzenlemelerinde siyasal olarak organize olmuş ve yasal olarak belirlenmiş istikrara, düzenliliğe ve önceden kestirilebilirliğe diğer herhangi bir toplumsal biçimden daha fazla ihtiyaç duyar. Yine de bunlar, onun kendi kendine edinemeyeceği ve doğal yapısında bulunan anarşik hareket yasalarının sürekli olarak alt üst ettiği sermayenin varlık ve yeniden üretim koşullarıdır. Kapitalizm temel toplumsal ilişkilerini –sermaye ile emek ya da sermaye ile diğer sermayeler arasındaki ilişkileri – sağlamlaştırmak için özellikle yasal olarak belirlenmiş ve siyasal olarak yetkilendirilmiş düzenlere güvenir. İş süreçleri, her düzeyde sözleşme ilişkileri, parasal standartlar mülkiyet değişiminde tutarlılık ve güvenilir uygulama gerektirir. Bu düzenleri sürdüren baskılar sermayenin, öz genişleme kapasitesini koruyacaksa, kendi el koyma güçlerinden ayrı olarak varolması zorunludur.

Kapitalist idarî süreç gelişmiş bir altyapıyı da gerektirir, fakat bu altyapı sermayenin kâr maksimizasyonu zorunluluğunca sağlanamaz. Ve son olarak, bir piyasaya bağımlılık sistemin çerçevesindeki, geçim araçlarına erişim, özellikle emek araçlarına erişimleri bile kendi emek güçlerinin satışına bağlı bulunan mülksüz çoğunluk nezdinde, piyasanın kaprislerine tâbidir. Ekonominin diğer toplumsal ilişkilerden 'koparıldığı' böyle bir sistemin insanları, emek güçlerini satamadıkları zamanlarda hayatlarını sürdürülebilir kılmak ve bir 'yedek' işçiler 'ordusu' bünyesinde bulunmayı garantilemek için siyasal olarak organize olmuş toplumsal tedarike ayırt edici bir ihtiyaç da duyacaktır.

Bu, kapitalizmin ekonomi dışı koşullara, siyasî ve yasal desteklere bağlı kalacağı anlamına gelir. Eğer şimdiye kadar, kapitalizmin nedensel olarak değilse bile tarihsel olarak bağlı olduğu siyasî biçimden – eski ulus devlet – daha etkin olan destekleri sağlama aracını kimse bulamadı. 'Küresel' sermaye, kendine uygun düşen 'küresel' devleti ne kadar isterse istesin, kapitalist birikim için gereken günlük istikrar, düzen ve öngörülebilirlik türü küresel ölçekteki bir şey için tasavvur edilemez.

Elbette, kapsamı dünyanın bugüne kadar tanık olduğu ölçülerde küresele yakın olan bir askerî güç mevcuttur. Bu kitap basılırken, dünya o baskıcı gücün bir diğer sergilenişine tanık oluyor. Yine de ABD askerî gücünün sürekli tehdidi, 'küresel' ekonominin işletilmesinde ne kadar başarılı olursa olsun, böylesi bir askerî gücün doğası ve imkânları, sermayenin günlük ihtiyaçlarıyla bütünüyle uyuşmaz. Ne kadar 'akıllı' olursa olsun yüksek teknoloji bombardımanı kapitalizmin günlük işlerinde gereksindiği istikrarlı ve öngörülebilir toplumsal düzen ya da bileşik bir altyapıyı yaratmaya hemen hemen hiç uygun değildir.

Kapitalizmin ekonomik zorunluluklarının daha öncekilerden daha bütünleşmiş bir küresel düzen, belki de ilk kez bir küresel *toplum* olarak adlandırılabilecek olanı oluşturan bir bütünleşme biçimini yarattığı söylenebilir. Ama geniş ve çeşitli bir dizi toplumsal ağ ve ulusal ekonomiyi birbirine bağlayan toplumsal sistem çok özel bir türdedir. İnsanlık tarihinde, kapitalizm tarafından yaratılmış toplumsal sistem türüyle karşılaştırılabilecek hiçbir şey yoktur: Kişisel ilişkiler ya da doğrudan siyasî tahakküm*le* değil, fakat onların piyasaya bağımlılıkları ve piyasanın toplumsal ilişkiler ve süreçlerden oluşan amirane ağı tarafından birleştirilen çok büyük sayıda insan ve toplumsal sınıflar arasında birleşik ve sıkı bir karşılıklı bağımlılık ağı. Bu gayri şahsî toplumsal sistem, kişisel bağların ve doğrudan tahakküm erişiminin çok ötesine benzersiz nitelikteki bir geçebilme kapasitesine sahiptir. Ama bu geniş gayri şahsî ağın sürdürülmesi ulus devlet tarafından sağlanan türden yakın toplumsal ve yasal kontroller gerektirir. Kapitalist ekonomik ilişkiler temelinde, çok daha yerel bas-

kı ve idarî güç çokluğu olmaksızın sürdürülebilecek 'küresel' bir toplumun tasavvur edilebilmesi zordur.

İlkel bir küresel toplumun gelişimi her halukârda, kapitalist bütünleşmenin tersten etkisinin çok gerisindedir ve muhtemelen de öyle kalacaktır: Çok sayıda ulus devletin nezaretinde, çeşitli ve kendi içine kapalı toplumsal sistemleri olan ve eşitsiz gelişen çok sayıda ekonominin oluşumu. İleri kapitalist toplumların ulusal ekonomileri, 'küresel' sermaye (daima şu ya da bu ulusal varlıkta merkezileşir) ve eşitsiz gelişimden, ulusal ekonomiler içindeki toplumsal koşulların farklılaşmasından ve 'küreselleşme'de çok karakteristik olan ve zenginle yoksul arasında derinleşen uçurumu yaratan sömürülebilir düşük maliyetli emek rejimlerinin korunmasından kâr sağlamaya devam ederken birbirleriyle rekabet etmeye devam edeceklerdir.

Öyleyse kapitalist ekonominin, uzamsal menzili hiçbir zaman ekonomik menziline uymayan ve 'ekonomi-dışı' desteklere indirgenemeyecek gereksinimleri söz konusudur. Yerel İngiliz ekonomisinin ulusal siyasî rejimiyle az ya da çok çakıştığı kapitalizmin ilk günlerinde, sermayenin ekonomik menzili ile ulus devletin siyasî/yönetsel menzili arasında açık bir ayrışma yoktu. Ama hem İngiltere'nin ulusal hâkimiyeti, hem de yerel ekonomisi, İngiliz ulus devletinin ve İngiliz kapitalizminin gelişimindeki menzillerini çok erken bir dönemde genişletmeye başladılar. Britanya Adaları'nın çokuluslu karakteri Tudor devletinin oluşumunda zaten büyük bir faktördü ve İngiltere ekonomik zorunluluklarının menzilini, sömürgeciliğin erken biçimlerindeki siyasî ve askerî hâkimiyetinin imkânlarının ötesine genişletmenin yollarını da aradı. O zamandan beri ulusal devletlerin çoğalmasına tanık olan kapitalist gelişmenin tarihine sermayenin ekonomik menzili ile tek bir ulus devletin siyasî hâkimiyeti arasındaki artan uzaklık damgasını vurdu.

Küresel ekonomi ve ülkesel ulus devlet arasındaki bu artan eşitsizlik hiçbir şekilde kapitalizmin ne kadar çelişkili olursa olsun uzamsal olarak parçalı bir siyasî ve hukukî düzene olan gereksiniminin sonuna işaret etmez. Tersine, o çelişki gerek-

sinimin sürekliliğinin sonucudur. Mevcut ulusal devletlere, sınırlarına ya da aslında bizzat varlıklarına en güçlü meydan okuma, muhtemelen sermayenin unsurları ya da piyasanın gayri şahsî güçlerinden ziyade çeşitli türde muhalif güçlerden gelecektir.

Aynı zamanda, küresel sermaye, hem emperyal güçlerde, hem de bağlı ekonomilerde yerel devletlerin desteğine bel bağlamaya devam ettiği sürece, devlet, temel bir muhalefet alanı olacak ve küresel sermaye ile onun siyasî destekleri arasındaki artan uzaklık, direniş için yeni alanlar açacaktır.

9
MODERNİTE VE POST-MODERNİTE

Varlığını bugünün yerleşik geleneklerine en çok saldıran teorilerinde bile koruyan ve *burjuva* ile *kapitalist*in ve her ikisini de geleneksel olarak *modernite* ile özdeşleştiren düşünceyle ima edilen, esasen kapitalizmin doğallaştırılmasıdır. Bu durum kapitalizmin tümden kavramsallaştırılmasının değilse de özgüllüğünün gizlenmesi sonucuna yol açar. Şimdi madalyonun öteki yüzüne kısaca dönelim. Mesele yalnızca kapitalizmin tarihsel olarak özgül olması değildir. 'Modernite'nin bazı temel yönlerinin kapitalizmle çok az ilgisi varsa o halde kapitalizmin modernite ile özdeşleştirilmesi kapitalist *olmayan* bir modernitenin özgüllüğünü de gizleyebilir.

KAPİTALİZME İLE MODERNİTE KARŞI KARŞIYA : FRANSA VE İNGİLTERE

İnsanlar 'modernite' ile başka ne kast ederlerse etsinler, ve modernitenin iyi, kötü ya da hem iyi hem kötü olduğunu düşünsünler, fakat genellikle sosyolog Max Weber'in *rasyonalizasyon* süreci olarak isimlendirdiğiyle bir ilgisi olduğuna inanırlar: Devletin bürokratik örgütlenme içinde rasyonalizasyonu, ekonominin sanayi kapitalizmi içinde rasyonalizasyonu, kültürün ve eğitimin yaygınlaşması, hurafelerin çöküşü ve bilim ve teknoloji sürecinin rasyonalizasyonu. Rasyonalizasyon süreci tipik olarak Aydınlama'ya kadar giden belli entelektüel ya da kültürel kalıplarla ilintilidir: Rasyonalizm ve rasyonel bir planlama saplantısı, 'toplayıcı' dünya görüşlerine düşkünlük, bilginin standartlaştırılması,

evrenselcilik (evrensel doğrulara ve değerlere inanma) ve özellikle akıl ve özgürlüğün doğrusal ilerleme inancı.

Eğer aydınlanma, modernitenin ilerleyişinde tipik bir dönüm noktası değilse bile büyük bir dönüm noktası olarak düşünülür ve aslında modernitenin kapitalizmle birleştirilmesi, Aydınlanma'nın modernite teorileri aracılığıyla açıkça kapitalizmle bağlantılandırma girişimidir. Aydınlanma'nın karakteristik özelliklerinin ya erken kapitalizmin gelişme sürecinde yaratılması ya da Aydınlanma'yı üreten 'rasyonalizasyon' ilerleyişinin beraberinde kapitalizmi de getirmesi nedeniyle, aydınlanmanın kapitalizmin gelişimiyle ilintili olduğu kabul edilir. Örneğin Weber, rasyonalitenin çeşitli anlamlarının (özlünün karşısında biçimsel ya da araçsal vb.) ayrımlaştırılması ile ünlüdür, yine de tarihsel rasyonalizasyon sürecine ilişkin argümanı, aklın ve rasyonalitenin çeşitli anlamlarının *asimile* edilmesine dayanır, öyle ki kapitalizmin araçsal rasyonalitesi tanım gereği, Aydınlanma anlamında tanımladığı akılla ilişkilidir. İyi de kötü de olsa, bize Aydınlanma ilkelerinin en iyilerini taşıyan – tüm keyfi güçlere bir direniş, evrensel insan kurtuluşuna adanış ve entelektüel, dinî ya da siyasî *modernite* ile olsun her türlü otoriteye karşı eleştirel bir duruş – süreç, bu görüşe göre, bize kapitalist üretim organizasyonunu taşıyanla aynı süreçtir.

Kapitalizm ve modernite birleşimini çözmek için, işe Aydınlanma'yı kendi tarihsel ortamına yerleştirerek başlayabiliriz. Aydınlanma projesinin büyük kısmı ayırt edici bir şekilde, kapitalist *olmayan* – sadece pre-kapitalist değil – bir topluma aittir. Diğer bir ifadeyle Aydınlanma'nın pekçok özelliğinin kökleri kapitalist olmayan toplumsal mülkiyet ilişkilerindedir. Onlar, sadece kapitalizm yolundaki geçici bir nokta değil, ama feodalizmden alternatif bir çıkış yolu olan toplumsal bir biçime aittir. Özellikle, Fransız Aydınlanması Fransa'daki mutlakiyetçi devlete aittir.

On sekizinci yüzyıl Fransası'ndaki mutlakiyetçi devlet, yalnızca siyasal bir biçim olarak değil, ama yönetici sınıfın önemli bir bölümü için ekonomik bir kaynak olarak da işlev gördü. O anlamda, Aydınlanma'nın sadece siyasî değil, ama ekonomik ya

da maddî bağlamını da temsil eder. Mutlakiyetçi devlet, ekonomi-dışı artık sızdırmanın merkezî bir aracıydı ve devletteki memuriyete sahip olana, köylülerin ürettiği artık'a erişim imkânı veren bir mülkiyet biçimiydi. Artık'a diğer ekonomi dışı elkoymanın adem-î merkezî biçimleri, feodalizmin kalıntıları ve onun 'parçalı egemenlikleri' de vardı. Bu artık'a ekonomi dışı elkoyma biçimleri, diğer bir ifadeyle *kapitalist* sömürünün saf *ekonomik* biçimine dolaysızca karşıttılar.

Şimdi, 'modernite projesi'nin esas yurdunun on sekizinci yüzyıl Fransası'nın sınırlı ve parçalı içpiyasası ve büyük ölçüde bir kır toplumu olduğunu unutmayalım. Piyasaları hâlâ kapitalist olmayan ilkelere göre işliyordu: Metalaşmış emek gücünden elde edilen artı-değere el konulmasına, üretimde değer yaratılmasına değil, çok eski ticarî kâr etme pratiklerine – ucuza alıp pahalıya satarak elde edilen temlik kârına – dayanıyordu. Büyük ticari zenginlik özellikle lüks mallar ticaretinden ya da devlete tedarik sağlamakla elde ediliyordu. Büyük ölçüde köylü olan nüfus, kitlesel bir tüketici piyasasının anti teziydi. Aydınlanma'nın, deyim yerindeyse esas maddî kaynağı olarak kabul edilen burjuvazi ise henüz kapitalist bir sınıf *değildi*. Aslında, çoğunlukla geleneksel ticarî bir sınıf bile değildi. Aydınlama'da ve daha sonra Fransız Devrimi'ndeki esas burjuva aktörler, meslek sahipleri, memurlar ve entelektüellerdi. Aristokrasi ile burjuvazinin kavgasının kapitalizmin feodalizmin prangalarından kurtarılmasıyla çok az ilgisi vardı.

Öyleyse, 'modernite'nin sözde ilkeleri nereden kaynaklandı? Yeni, ama büyüyen bir kapitalizmden mi çıktılar? Feodal bir aristokrasiye karşı yükselen bir kapitalist sınıf mücadelesini mi temsil ediyorlardı? En azından kapitalizmin burjuva modernite projesinin amaçlanmayan bir sonucu olduğunu söyleyebilir miyiz? Yoksa, o proje farklı bir şeyi mi temsil ediyordu?

Fransız burjuvazisinin sınıf çıkarlarını göz önüne alalım. Onların üstünde odaklanmanın bir yolu, çoğu zaman Aydınlanma projesinin doruğa çıkışı olarak ele alınan Fransız Devrimi'ne başvurmaktır. Burjuvazinin temel devrimci hedefleri nelerdi? Programı-

nın merkezinde yurttaşların eşitliği, imtiyaza saldırı ve 'meslekle-rin kabiliyetlilere açık' olması talebi vardı. Bu, örneğin, soy ve zenginliğin tekelinde olmaya eğilimli ve aristokrasinin kendi dı-şındaki kesimlere tümden kapatma tehdidinin olduğu en yüksek devlet memuriyetlerine eşit erişim anlamına geliyordu. O yük, artık Üçüncü Tabaka tarafından orantısız bir şekilde imtiyazlı ta-bakaların – bu tabakalarda en aziz tutulan imtiyazlar vergiden muaftır – yararına dönüşümünün engellenmesi amacıyla daha eşit bir vergilendirme sistemi anlamını da içeriyordu. Bu şikâyet-lerin hedefi aristokrasi ve kiliseydi.

Burjuva çıkarları kendilerini ideolojik olarak nasıl ifade edi-yorlardı? Bütün zamanlarda ve yerlerde genel olarak insanlığa uygulanan belli ilkelere inanç anlamına gelen evrenselcilik örne-ğini alın. Evrenciliğin Batı'da uzun bir tarihi vardı, ama Fransız burjuvazisi için çok özel bir anlamı ve dikkat çekiciliği söz ko-nusuydu. Kısaca belirtirsek, imtiyaza ve imtiyazlı tabakalara, soyluluğa ve kiliseye, burjuva karşı çıkışı kendini aristokratik partikülarizme karşı evrenselciliği ileri sürerek ifade etti. Burju-vazi, evrensel yurttaşlık hakları, sivil eşitlik ve 'ulus' – akraba-lık, kabile, köy, statü, tabaka ya da sınıf kimlikleri aşan daha özel ve münhasır evrenselci bir kimlik – aristokrasiye evrensel ilkele-rinin yardımına baş vurarak meydan okudu.

Diğer bir ifadeyle, *evrensellik* bir özel ya da şahsî hukuk ola-rak harfi harfine *imtiyaz*a karşıttır. Evrensellik imtiyaza ve fark-lılaşan haklara karşı durdu. Geleneksel imtiyaza saldırıdan genel olarak gelenek ve görenek ilkelerine saldırıya doğru atılan oldukça kolay bir adımdı o. Ve bu tür bir karşı çıkış, geçmişle kolay bir kopuşun tarihsel unsurları, akıl ve özgürlüğün ifadeleri ve süre-cin öncüsü olarak burjuvazi ve organik entelektüellerine lider bir rolün tahsis edildiği bir tarih teorisi oldu.

Burjuvanın mutlakiyetçi devlete yönelik tavrına gelince, bu çok daha kuşkuluydu. Burjuvazi kazançlı devlet kariyerlerine makul bir erişime sahip olduğu sürece, monarşik devletle uyum-suzluk söz konusu olmuyordu; ve hatta daha sonra, sözde 'bur-juva devrimi' mutlakiyetin merkezileştirme projesini tamamladı.

Aslında bazı açılardan geleneksel düzene burjuva karşı çıkış mutlakiyetçi ilkeleri reddetmek şöyle dursun sadece onların uygulanışını genişletti.

Yine, evrensellik ilkesini alın. Monarşik devlet, on altıncı yüzyılda bile soyluluğun özel durumuna ve diğer rekabetçi otoritelere karşı evrenselliği temsil ettiğini iddia ederek soyluluğun feodal hak taleplerine – çoğu zaman Üçüncü Tabaka'nın ve özellikle burjuvazinin desteğiyle – karşı çıkmıştı. Burjuvazi diğer mutlakiyetçi ilkeleri de miras alarak genişletti: Örneğin öncülüğü mutlakiyetçi devlet ve Richelieu ve Colbert gibi önde gelen yetkilileri tarafından yapılan rasyonel planlama ve stardardizasyon saplantısı. Ne de olsa Fransız dilinin standardizasyonu bile mutlakiyetçi devletin merkezileştirme projesinin – klasik kültürel ifadesini Versailles'daki usule uygun bahçelerde bulan bir 'rasyonalizasyon' projesi – parçasıydı.[1]

Bize modernite ye (ve post modernite ye) en önemli yaklaşımlardan bir kısmını sağlayan Marshall Berman ve David Harvey gibi bilim adamları genellikle Aydınlanma'ya kadar giden modern bilincin ikiliğini vurgularlar. Berman ve Harwey'e göre, ikili hassaslık, evrensellik ve değişmezliği, geçicilik, rastlansallık, parçalılıkla ilişkili bir hassaslıkla birleştirir. Argüman, evrensellik ve mutlak doğru saplantısının başlangıçtan itibaren, onların kapitalizmle ilişkilendirdikleri modern yaşamın çabuk değişen, geçici ve dinamik ve değişken deneyiminden bir anlam çıkarma girişimi olarak görünür.

Berman, Rousseua'nun *Julie, ou La Nouvelle Eloise* (1761) romanından bazı bölümleri o hassaslığın ilk ifadelerinden biri olarak aktarır (Rousseau'ya 'modernitenin ilk evresindeki ilk modern ses örneği' der).[2] En etkili bölüm Rousseau'nun karakte-

---

[1] *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991) kitabımda Fransız mutlakiyetinin bu kültürel ve entelektüel ifadelerine ilişkin daha fazla bilgi vardır.

[2] Marshall Berman, *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* (Londra: Verso, 1982) s. 17

ri St. Preux'nün Paris'e gelişiyle ilgili tepkilerini yazdığı bir mektuptan alınır. Berman'ın orada gördüğü, sürekli hareket, değişim ve çeşitliliğin sonucu olan huzursuzluk ve belirsizlikle birleşen yeni olasılıkların modernist sezgisidir. O, Berman'm kapitalizmin erken bir evresiyle ilişkilendirdiği bir deneyimdir.

Ama, belki St. Preux'nun sözlerinde ya da hatta Berman'ın modern yaşamın 'girdabı'na ilişkin kendi anlatımında oldukça farklı bir şey görebiliriz. Modern *kapitalizm* deneyimini *kent* tarafından yaratılan çok eski korku ve cazibeye kadar göremeyiz. Rousseau'nun St. Preux'sü ve bizzat Marshall Berman'ın 'modern yaşam' deneyimine ilişkin söylemesi gerekenlerin çoğu, antik Roma kentine varan İtalyan kır sakini tarafından söylenebilecek olanlardı. Rousseau'nun ve diğer Avrupalı yazarların bu 'modernite deneyimi' ile ilintilendirilen edebi mecazlarının tipik olarak yüksek düzeyde kentleşmiş bir toplumdan değil, ama ezici çoğunluğunu hâlâ kırsal nüfusun oluşturduğu toplumlardan kaynaklanması tesadüf olmayabilir.

Her halükârda, on sekizinci yüzyılda Fransız burjuvazisinin ideolojisinin kapitalizmle pek ilgisi yoktu ve kapitalist *olmayan* elkoyma biçimleriyle ilgili mücadelelerle, ekonomi-dışı sömürü güçleriyle ilgili çatışmalarla çok daha fazla ilgiliydi. Aydınlanma'yı ham sınıf ideolojisine indirgemeye gerek yoktur. Ne de olsa, En büyük Aydınlanma şahsiyetlerinin bazılarının arasında Condorcet gibi aristokratlar da vardı. Önemli olan, daha ziyade, bu özel tarihsel konjonktürde, bu farklı kapitalist olmayan koşullarda, burjuva sınıf ideolojisinin sadece burjuvazi için kurtuluşu değil, daha büyük ve genel bir insanî kurtuluş vizyonu biçimini almasıydı. Tüm sınırlamalarına rağmen, bu bir kurtarıcı evrenselcilikti – ki elbette, çok daha demokrat ve devrimci güçler tarafından üstlenilebilmesinin nedeni de budur.

Buradaki karmaşık durumu görmek için Fransa'yı İngiltere ile karşılaştırmamız gerekir. Yinelersek, on sekizinci yüzyılda, tarım kapitalizminin zirvesinde olan İngiltere'de toplam nüfusun Fransa'dan çok daha büyük bir oranını oluşturan ve giderek büyüyen bir kent nüfusu vardı. Küçük mülk sahipleri sadece doğ-

rudan baskıyla değil, ama ekonomik baskılarla da mülksüzleştiriliyordu. Londra Avrupa'nın en büyük kentiydi. Çok daha bütünleşmiş – ve rekabetçi – bir içpiyasa, dünyanın ilk ulusal piyasası vardı. Ucuz gündelik mallar, özellikle gıda ve tekstil ürünleri için kitlesel bir tüketici piyasasının başlangıcı ve giderek proleterleşen bir işgücü söz konusuydu. İngiliz tarımının üretim temeli, derinlemesine bir şekilde tarım kapitalizmi ve yeni ticaret biçimleri içine giren bir aristokrasiyle birlikte esas olarak kapitalist ilkelere göre işliyordu. Ve İngiltere bir sanayi kapitalizminin yaratılması sürecindeydi.

Aynı dönemde İngiliz kapitalizminin karakteristik kültürel ve ideolojik ifadeleri nelerdi?[3] Kartezyen rasyonalizm ve rasyonel planlama değil, ama klasik politik ekonominin 'görünmez eli' ve Britanya'nın ampirisizm felsefesi. Versailles'ın usule uygun bahçesi değil, ama düzensiz, açıkça plansız, 'doğal' peyzaj bahçesi. Kapitalizmin erken doğuşunu teşvik eden İngiliz devleti bile Weberci bir açıdan Fransız *ancien régime*'in bürokratik devleti kadar 'rasyonel' değildi; ve yazılı olmayan hukuk temelindeki İngiliz yasal sistemi bugüne kadar Fransız Devrimi'ni izleyen Napolyon yasalarından ya da Roma hukukuna dayanan kıtadaki diğer sistemlerden daha az 'rasyonel'dir.

Bu elbetteki İngilizlerin genel anlamdaki, Avrupa Aydınlanması'nda hiç rol oynamadığını söylemek değildir. Örneğin, İngiliz düşünürlerin Aydınlanma'nın eleştirel tabiatına önemli katkılar yaptığını söylemeye gerek bile yoktur. Ve İngiltere'de, elbette Avrupalı komşularıyla paylaşılan bilim ve teknolojiye bir ilgi vardı. Fransız Aydınlanması'nın Bacon, Locke ve Newton'a çok borçlu olduğunun söylenmesine gerek yoktur. Ama İngiltere'yi diğer Avrupalı kültürlerde ayıran karakteristik ideoloji her şeyden önce 'ıslah' ideolojisiydi: Aydınlanma'nın *insanlığın* ıslahı fikri değil, ama mülkiyetin ıslahı, kâr etiği – ve aslında bilimi –,

[3] İngiliz kapıtalizminin kültürü ile Fransız mutlakiyet kültürü arasındaki bu tezata ilişkin daha fazla bilgi için benim *Pristine Culture* kitabıma bakınız.

emek üretkenliğini artırmaya bağlılık, değişim değeri üretimi ve çitleme ve mülksüzleştirme pratiği.

Bu ideoloji, özellikle tarımsal ıslah nosyonu ve İngiltere'de üretilen ıslahla ilgili literatür, köylülerin üretime hâkim olduğu ve toprak sahiplerinin rantiye mantıklarının korudukları – genel olarak burjuvazinin yaptığı gibi – on sekizinci yüzyıl Fransası'nda bariz bir şekilde görünmüyordu. (Bu arada, istisnalar kaideyi bozmaz: İngiliz tarımı öykülenilecek bir model olan Fransız ekonomi politikçileri fizyokratlar hariçtir.[4])

Şimdi *yıkıcı* bir 'modernite'nin – söz gelimi, teknomerkezcilik ve ekolojik bozulma ideolojisi – köklerini aramak istersek, Aydınlanma'dan ziyade 'ıslah' projesine, tüm insanî değerlerin üretkenlik ve kâra tâbi kılınmasına dikkate alarak işe başlayabilirdik. Deli dana hastalığı skandalının 'ıslah'ın anavatanı Britanya'da patlak vermesinin ya da daha yakınlarda Britanya'nın, geniş ölçüde entansif tarım ve pazarlama pratiklerinin sonucu olduğuna inanılan en büyük şap salgınına tanık olmasının tesadüf olmadığını söyleyebilir miydik?

POST-MODERNİTE

Sözüm ona 'Aydınlanma projesi'ne saldırı, artık düşünce ifade etmeyen bir klişe oldu. Daha önce sayılan Aydınlanma değerlerinin, 'insanlığa (yirminci) yüzyıl boyunca çile çektiren hastalıkların – dünya savaşları ve emperyalizminden ekolojik yıkıma dek her şey – kökeninde' olduğu farz olunur – ve bu daha yumuşak suçlamalardan biridir.[5] Burası bir zamanlar Aydınlanma eleştirilerinde – onun akıl ve ilerleme ilkelerinden kaynaklanan hem iyilikleri hem de kötülükleriyle ikililiğini teslim ederler – yer verilmiş olan makul kavrayışları artık çok aşan en son saçmalıkla-

[4] Tarım kapitalizmi zemininde fizyokratlara ilişkin bir tartışma için bkz. David McNally, *Political Economy and the Rise of Capitalism* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1988).

[5] Roger Burbach, 'For a Zapatista -Style Postmodernist Perspective', *Monthly Review* 47 (Mart 1996) s.37.

rın tümünü izlemenin yeri değildir. Önemli olan nokta, Aydınlanma projesinde en iyi olan her şeyi – özellikle onun evrensel bir insan kurtuluşuna olan adanmışlığı – bir tarafa atmaya ve kapitalizme isnat edilmesi gereken yıkıcı sonuçlardan bu değerleri sorumlu tutmaya davet ediliyor olmamızdır. Öyleyse, Aydınlanma projesini, ezici bir şekilde 'modernite projesi'ne değil, ama kapitalizme ait olan bugünkü durumumuzun o yönlerinden ayırmamızın entelektüel ve siyasal pekçok nedeni vardır.

Yaygın biçimde kullanıldığı gibi, modernite kavramı kapitalizme ait olan toplumsal ve kültürel biçimlerle olmayanlar arasındaki bazı temel farkları yok eder. *Burjuvayı kapitalist* ile birleştirme eğilimi içinde, kapitalizmi, hali hazırda, mevcut eğilimlerin, hatta doğal yasaların bir şans verildiği yerde ve zamandaki sonuç olarak sorgulamadan kabul eden standart tarih görüşüne aittir. Modernite ilk değişim biçimlerinden modern sanayi kapitalizmine giden evrimci süreçte bu engellenen ekonomik güçlerin ve burjuva ekonomik rasyonalitesinin geleneksel sınırlamalardan kurtarıldığında devreye girer. Ve böylece, *modernite, burjuva toplumu*na o da *kapitalizm*e eşit olur.

Modernite kavramına son zamanlarda post-modernite fikri eklendi. Post-modern çağ, çeşitli şekillerde ama her zaman, tabii ki modernitеyle ilişkili olarak betimlendi. Post-modernite genel olarak belli farklı ekonomik ve teknolojik karakteristiklerin ('Enformasyon çağı', 'ekonomik üretim', 'esnek birikim', 'dağınık kapitalizm', 'tüketimcilik' vb.) damgasını vurduğu kapitalizmin bir evresini temsil eder. Ama daha özel olarak, en çok öne çıkan tek özelliği 'Aydınlanma projesi'ne karşı çıkışı olan 'post-modernizm' formülünde özetlenen belli kültürel oluşumların damgasını taşır.

Post-modernizmin, modernizm kültürünün ve 'modernite projesi'yle ilişkili olan entelektüel kalıpların yerini aldığı söylenir. Bu açıklamalara göre, modernite projesi, on sekizinci yüzyılda başlamış görünür ya da en azından onun belirleyici momenti, on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşse de Aydınlanma'dır. Sözüm ona 'Aydınlanma projesi'nin, yine, rasyonalizmi, teknomerkezci-

liği, bilginin ve üretimin standardizasyonunu, doğrusal ilerlemeye ve evrensel, mutlak doğrulara bir inanışı temsil ettiği farz edilir. Post-modernizm, o projeye bir tepki olarak anlaşılır – gerçi, 'modernizm'de, kuşkuculukta köklenmiş ve yirminci yüzyılda, ama bazıları tarafından daha Aydınlama'da mevcut olduğu ileri sürülen 'modernist' kültürel biçimlerle ilişkilendirilen belirsizlik, değişim ve olasılığa ağırlık verilmesi olarak da görülebilir. Post-modernizm, dünyayı esas olarak parçalı ve belirlenemez olarak görür, bütün 'toplayıcı' söylemleri, bütün 'meta – anlatımlar'ı, bütün dünya ve tarihle ilgili kapsayıcı ve evrenselci teorileri reddeder. Bütün evrenselci siyasî projeleri, hatta evrenselci kurtarıcı projeleri – diğer bir ifadeyle çok çeşitli ve özel baskılara karşı çok özel mücadelelerden ziyade genel *insanî* kurtuluş projelerini de reddeder.

Bazı post-modernite teorileri çağdaş kapitalizm hakkında ve özellikle onun kültürel biçimlerine ilişkin çok aydınlatıcıdır ve bize çok şey anlatır.[6] Ama kavramın bizzat kendisi, özünde, geleneksel anlamında 'modernite'nin bir tersine çevrilişidir ve beraberinde aynı problematik ön varsayımların pekçoğunun da taşıyıcısıdır. Bu modernite, kapitalist ve kapitalist olmayan toplumlar arasındaki büyük bölünmeyi boydan boya kesen bir tarih görüşüne ve, kapitalist hareket yasalarını özgül evrensel tarih yasalarıymış gibi ele alan ve kapitalist ve kapitalist olmayan çeşitli ve çok farklı tarihsel gelişimleri istifleyen bir görüşe aittir. Post-modernite fikri, en kötü halinde kapitalizmi tarihsel olarak görünmez kılan ya da en azından onu doğallaştıran bir modernite kavramından türer.

Fakat modernite *eleştirisi*nin bile kapitalizmin doğallaştırılmayla aynı sonuca yol açabileceğine dikkat etmek de önemlidir. Bu sonuç, günümüzün post-modernist modalardan çok önce, örneğin Weber'in sosyolojik teorilerinde, özgül olarak onun ras-

[6] Örneğin bkz. David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Oxford ve Cambridge, Mass.:BLackwell, 1989) ve Fredric Jameson, *Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism* (Londra: Verso, 1991).

yonalizasyon teorisinde zaten görünüyordu. Rasyonalizasyon süreci – Aydınlanma' ile ilişkili akıl ve özgürlük süreci –, Weber'e göre, insanlığı geleneksel sınırlamalardan kurtarmıştı. Ama aynı zamanda, rasyonalizasyon yeni bir baskıyı, modern örgütsel biçimlerin 'demir kafesi'ni üretmiş ve gizlemişti.

Elbette, 'modernite'nin iki yüzünü, yalnızca temsil ettiği ilerlemeleri değil, ama üretim kapasitelerinin, teknolojilerinin ve organizasyonal biçimlerinin – hatta evrenselci değerlerinin – doğasında bulunan yıkıcı olanakları da teslim etmek için söylenecek çok şey vardır. Ama Weber'inki gibi bir argümanda, daha fazla şey vardır. Bürokratik hâkimiyet gibi kapitalizm de sadece akıl ve özgürlüğün uzun dönemli ilerlemesinin doğal bir sonucu değildir. Weber'de, matemle, kutlamanın birbirinden asla çok fazla uzak olmadığı ve kapitalizme yönelik post-modernist kararsızlığa çok benzer bir şey bulduğumuza dikkat çekmek gerekiyor.

Böylece, post-modernite, *burjuva*nın *kapitalist* ile özdeş ve Aydınlanma rasyonalizminin kapitalizmin ekonomik rasyonalitesinden ayırt edilemez olduğu bir moderniteyi izler. Bu denklemler, kaçınılmaz bir şekilde kapitalizmin kökenine, özellikle kapitalizmin hali hazırda burjuva rasyonalitesinde mevcut olduğu, sadece serbest bırakılma zamanını beklediğine ilişkin bazı bildik varsayımları gerektirir. Post-modernite fikri elbette dikkatimizi kapitalizm *içindeki* tarihsel dönüşümlere odaklar, ama bunu, kapitalist ve kapitalist olmayan toplumlar *arasındaki* dönüşümleri gizleyerek yapar. Kapitalizmin özgüllüğü, yine, tarihin sürekliliklerinde kaybolur ve kapitalist sistem ebedi olarak yükselen burjuvazinin kaçınılmaz ilerleyişinde doğallaştırılır.

SONUÇ

Bu kitap kapitalizmin kökeniyle ilgiliydi. Köken meselesi bizzat sistemin doğasına ilişkin neler söyler?

İlk olarak, kapitalizmin insan doğasının, ya da 'takas, mübadele ve değişim' gibi çok eski toplumsal eğilimlerin doğal ve kaçınılmaz bir sonucu olmadığını hatırlatır. Kapitalizmi, çok özgül tarihsel koşulların geç ve lokalize bir ürünüdür. Kapitalizmin bugün hemen hemen bir evrensellik noktasına erişen genişlemeci yöneliminin, insan doğasına ya da bir tarihötesi yasaya uygunluğunun ya da 'Batı'nın bir ırksal ya da kültürel üstünlüğünün sonucu değil, ama tarihsel olarak kendi özgül iç hareket yasalarının, sürekli ve benzersiz özgenişleme kapasitesinin yanı sıra benzersiz genişleme gereksiniminin ürünüdür. O hareket yasalarının, harekete geçmesi için geniş toplumsal dönüşümler ve altüst oluşlar gerekti. Onlar, insanın doğa ile metabolizmasında, yaşamın temel gereksinimlerinin karşılanmasında bir dönüşümü gerektirdi.

İkinci olarak, kapitalizm, başlangıçtan itibaren, derinlemesine çelişkili bir güçtü. Söylenebilecek en az şey, kapitalist sistemin kendi kendini sürdüren büyüme ve benzersiz kapasite ihtiyacının, asla düzenli durgunluk ve ekonomik gerilmelere uygun düşmediğidir. Tersine, sistemi ileriye doğru sürükleyen aynı mantık, onu kaçınılmaz bir şekilde – kontrol altına almak için olmasa da en azından yıkıcı sonuçlarını telafi etmek için sürekli 'ekonomi dışı' müdahaleleri gerektiren – ekonomik istikrarsızlıklara duyarlı kılar.

Ama, sistemin çelişkileri hep ekonomik çevrimlerin kaprislerinin çok ötesine geçti. İngiliz tarım kapitalizminin en açık sonuçlarına bakmamız yeterli olacaktır: Maddî zenginlik koşulları

erken modern İngiltere'de tarihsel olarak benzeri görülmemiş biçimlerde mevcuttu, yine de o koşullar yaygın mülksüzleştirme ve yoğun sömürü pahasına gerçekleştirildi. Ayrıca bu yeni koşullar, yeni piyasalar, emek güçleri ve kaynaklar arayışında olan sömürgeci yayılma ve emperyalizmin yeni ve daha etkin biçimlerinin temelini ve tohumlarını attı.

Sonra 'ıslah'ın sonuçları söz konusudur: Üretkenlik ve büyük bir nüfusu besleme kabiliyeti, diğer tüm kaygıların kâr zorunluluklarına tâbi kılınmasının karşısına dikildi. Bu, diğer şeylerin yanı sıra, beslenebilecek insanların sıkça açlık ve ölüme terk edilmesi anlamına gelir. Genel olarak, kapitalizmin üretim kapasiteleriyle onun sunduğu yaşam kalitesi arasında büyük bir eşitsizlik vardır. Üretimin kârdan ayrılamaz olduğu, orijinal anlamıyla 'ıslah' etiği aynı zamanda, sömürü, yoksulluk ve evsizlik etiğidir de.

Sorumsuz toprak kullanımı ve çevre tahribatı, en dramatik bir şekilde son tarım skandallarında gördüğümüz gibi, kâr için üretkenlik etiğinin de sonuçlarıdır. Kapitalizm insan yaşamının tam özünde, yaşamın bağlı olduğu doğa ile karşılıklı etkileşim içinde doğdu ve o karşılıklı etkileşimin tarım kapitalizmi tarafından dönüştürülmesine ilişkin varoluş temelleri, kâr gerekliklerine tabii olan bir sistemin doğasında bulunan yıkıcı itkileri açığa vurdu. Diğer bir ifadeyle, kapitalizmin kökeni, kapitalizmin esas sırrını ifşa etti.

Kapitalist zorunlulukların tüm dünyada düzenli bir şekilde yayılması, onun doğduğu ülke içinde başlangıçta yarattığı sonuçları yeniden üretti: Mülksüzleştirme, geleneksel mülkiyet haklarının ortadan kaldırılması, piyasa zorunluluklarının dayatılması ve çevresel tahribat. Bu süreçler menzillerini sömürücü ve sömürülen sınıflar arasındaki ilişkilerden emperyalist ve bağımlı ülkeler arasındaki ilişkilere kadar genişletti.

Ama kapitalizmin yıkıcı sonuçları sürekli olarak kendilerini yeniden ürettiyse, onun olumlu sonuçları, sistemin doğuş anından beri hemen hemen tutarlı değildi. Kapitalizm bir ülkede kurulur kurulmaz, zorunluluklarını Avrupa'nın geri kalan kesimine

ve sonunda tüm dünyaya kabul ettirmeye başlar başlamaz, diğer yerlerdeki gelişimi doğduğu yerdekiyle aynı rotayı asla izleyemedi. Bir kapitalist toplumun varlığı, ondan sonra, diğerlerinin tümünü dönüştürdü ve kapitalist zorunlulukların bir sonuç olan yayılması ekonomik gelişimin koşullarını kesintisizce değiştirdi.

İngiliz tarım kapitalizmi deneyiminde çıkarılacak daha genel bir ders daha vardır. Piyasa zorunlulukları toplumsal yeniden üretimin koşullarını belirler belirlemez, tüm ekonomik aktörler – hem artık'a el koyanlar hem de üretim araçlarının mülkiyetini ellerinde tutanlar, ya da aslında düpedüz mülk sahibi olsalar bile üreticiler – rekabet, artan üretkenlik, sermaye birikimi taleplerine ve yoğun emek sömürüsüne maruz kalırlar.

O nedenle, artık'a el koyanlar ile üreticiler arasında bir ayrımın olmaması bile bir muafiyet garantisi değildir. Piyasa, bir ekonomik 'disiplin' ya da 'düzenleyici' biçiminde kurulur kurulmaz ve, ekonomik aktörlerin kendi yeniden üretim koşulları nedeniyle piyasaya bağımlılaştıkları anda üretim araçlarına bireysel ya da kolektif olarak sahip olan işçiler bile piyasa zorunluluklarını cevaplamak – rekabet etmek ve biriktirmek, 'rekabetçi olmayan' işletmeleri batırmak ve işçilerini atmak ve birbirlerini sömürmek – zorunda kalırlar. Tarım kapitalizmi tarihi ve onun ardından gelen her şey, piyasa zorunlulukları ekonomiyi nerede düzenlerse ve toplumsal yeniden üretimi yönetirse, orada sömürüden kaçışın olmayacağını açıkça gösterecektir. Diğer bir ifadeyle, bir 'piyasa sosyalizmi' şöyle dursun, aslında 'sosyal' ya da demokratik piyasa diye bir şey olamaz.

Komünist çöküş şimdi çok gerilerde kalmış görünse de, eski Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki idealist demokratların Batı solunun (Batı'da hâlâ bir piyasa karşıtı sol kalmıştır ve o sol ile eski komünist ülkelerdeki daha ilerici güçler arasında hâlâ bir diyalog şansının olduğu bir sırada) piyasaya ilişkin uyarılarına nasıl cevap verdiklerini gayet iyi hatırlıyorum. İnsanlar, piyasanın yalnızca büyük miktarlarda ve çeşitlilikte tüketim malları olan süper marketler anlamına gelmediğini, ama işsizlik, yoksulluk, çevrenin tahribatı, kamu hizmetlerinin ve kültürün gerileme-

si anlamına geldiği uyarısını yaptıklarında, cevap 'Evet, tabii, ama piyasadan kastettiğimiz bu değil' oluyordu. Fikir kendi kendini düzenleyen piyasadan canınızın istediğini seçip alabilmenizdi. Piyasa insanların isteği ile üretilen arasındaki bir rasyonaliteyi, bir uygunluğu garanti etmeye yetecek kadar ekonominin bir düzenleyicisi olarak hareket edebilir. Piyasa, tüketiciler ile üreticiler arasında bir işaret, bir bilgi kaynağı, bir iletişim biçimi olarak hareket edebilir ve yararsız ya da verimsiz işletmelerin kendine çeki düzen vermesini yoksa bir kenara atılmasını garantileyebilir. Ama onun daha berbat tarafını göz ardı edebiliriz.

Kuşkusuz bütün bunlar pekçok Rus ve Doğu Avrupalıya, o sıralarda bazı Batılı Marksiste geldiği kadar naif gelebilir, ama Batı solunda bugün pekçoklarının, ekonomik bir düzenleyici olarak piyasa ve piyasanın hayırlı disiplinleri ile daha yıkıcı sonuçları arasında seçim yapmaktan sorumlu tutulabilir olduğunu düşünmeye eğilimli olması ironiktir. 'Piyasa sosyalizmi' nosyonunu, o terimlerdeki çelişkiyi, ya da piyasanın tahribatlarının devlet düzenlemesi ve sosyal hakların yükseltilmesiyle kontrol edilebileceği daha az ütopyacı 'sosyal piyasa' kavramını bir başka şekilde açıklamak zordur.

Bu, bir sosyal piyasanın, kontrol edilmeyen serbest piyasa kapitalizminden daha iyi olmadığını söylemek değildir. Piyasa ile ilintili bazı kurumlar ve pratiklerin bir sosyalist ekonomiye uyarlanamayacağı anlamına da gelmez. Ama piyasanın onsuz bir ekonomik disiplin olarak hareket edemeyeceği ve dolayısıyla indirgenemez bir koşulun dolaylı sonuçlarıyla karşı karşıya kalmaktan kaçamayız: Doğrudan üreticilerin piyasaya bağımlılığı ve özgül olarak piyasanın en aşırı biçimi, emek gücünün metalaşması – piyasanın 'sosyalleşmesi'ne ve onun insanî bir çehreye bürünme kapasitesine en katı sınırlamaları koyan bir koşul.[1]

Hiç kimse, kapitalizmin beraberinde tarihsel olarak benzeri görülmemiş maddî ilerlemeleri getirdiğini reddedemez. Ama bu-

[1] Piyasanın ve onun emek gücünün metalaşmasına olan bağımlılığın bir eleştirisi için bkz. David McNally, *Against the Market* (Londra: Verso, 1993) özellikle 6. fasıl.

günkü, piyasa zorunluluklarının sermaye büyümesine büyük insan kitlelerinin koşullarını kötüleştirmeden ve tüm dünyadaki çevreyi bozmadan izin vermeyeceği her zamankinden daha açıktır. Kapitalizmin yıkıcı sonuçlarının onun maddî kazanımlarını geçtiği noktaya henüz ulaşmadı. Bugün kapitalist yolda 'gelişen' ekonomilerden hiçbirinin, örneğin, İngiltere'nin yaşadığı çelişkili gelişmeyi bile başarması mümkün değildir. Birikim ve sömürü arzusu nedeniyle daha gelişmiş kapitalist ekonomiler tarafından oluşturulan rekabet baskıları ve kapitalist rekabetin yol açtığı aşırı ve kaçınılmaz kapasite kriterleri dolayısıyla kapitalist ilkelerin maddî zenginlik elde etme girişimi muhtemelen beraberinde büyük çoğunluğun maddî yararına değil, ama daha çok, kapitalist çelişkinin olumsuz yanını, yani mülksüzleştirme ve yıkımı getirecektir.

Kapitalizmin yarattığı maddî kapasiteler ile sağlayabildiği yaşam kalitesi arasında büyüyen bir eşitsizlik de vardır. Bu durum yalnızca zengin ve fakir arasında derinleşen uçurumda değil, ama örneğin kapitalist piyasa ilkelerinin en serbest olduğu ABD ve İngiltere gibi ülkelerdeki kamu hizmetlerinin kötüleşmesinde de açıkça görülür. Kıta Avrupası'nın bazı kesimlerinin, sıklıkla daha uygun olan kent ortamlarından söz etmek şöyle dursun, daha iyi kamu hizmetlerinden yararlandığı doğrudur. Ama bu avantajlar (her halükârda, artan risk altındadırlar) kapitalizmin mantığından fazla mutlakiyetin mirasına ya da pre-kapitalist kentli kültürlerine borçludurlar.[2]

Kapitalizm, yeryüzü kaynaklarını zorlayan teknolojik gelişmeleri teşvik ettiği için değil, ama kapitalist üretimin amacının kullanım değeri değil, değişim değeri, halk değil, kâr olması nedeniyle de sürdürülebilir kalkınmayı teşvik edemez. Bu, bir tarafta büyük atık diğer tarafta satın alınabilir konut gibi temel gereksinimlerin yetersiz karşılanmasına yol açar. Kapitalizm, elbet-

[2] Özellikle Kıta Avrupası'nın kent ortamındaki böylesi kentli ya da 'burjuva' kültürlerle ilgili daha fazla bilgi için *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Vreso, 1991) kitabıma bakın.

te, enerjik ve verimli teknolojilerden üretim yapabilir ve hatta kâr elde edebilir, ama onun doğasındaki mantık sistematik bir sürdürülebilir kullanıma engel olur. Tıpkı kâr ve sermaye birikimi gerekliliklerini kaçınılmaz bir şekilde üretimi tüketimin ve kullanım sınırlarının ötesine sürüklediği gibi, onlar da kullanım olanakları tüketilmeden çok önce yıkımı zorlarlar. Kapitalizm kaynakların verimli kullanımına imkân vermek için ne yaparsa yapsın, kendi zorunlulukları onu daima daha ileriye sürükleyecektir. Doğayı korumanın sınırlarını sürekli olarak ihlal etmeden, atık ve yıkım sınırlarına doğru sürekli olarak hareket etmeden hiçbir sermaye birikimi olamaz.

Kapitalizm, toplumsal yaşamın her alanına ve doğal çevreye daha geniş bir şekilde yayılırken ve daha derinlemesine bir şekilde girerken, çelişkileri, tüm kontrol altına alma çabalarımızdan giderek artan bir şekilde kaçıyor. İnsanî, gerçekten demokratik ve ekolojik olarak sürdürülebilir bir kapitalizmi gerçekleştirme umudunun gerçekçi olmadığı giderek netleşiyor. Ama böyle bir kapitalizm alternatifi mevcut olmasa da, sosyalizm gerçek bir alternatif olarak öylece duruyor.

Kapitalizmin çoğu Marksizmle bağlantılı olmak üzere sayısız eleştirisi yapıldı. 'Marksizm adına ya da "yeni" Marksizmler adına, post-Marksizm adına ya da daha "uzakta" çeşitli muhalif kesimler adına yürütülen birçok kapitalizm eleştirisi, bugünün kapitalizmi karşısında trajik biçimde etkisiz kalmıştır.' Kapitalizm, demokrasisi, modern kentleri, küreselleşmesi ya da emperyalizmiyle dünyanın efendisi durumundadır. Hem iktisadi, hem de politik efendi. Nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin 'sosyalizmlere' galip gelen bir sistem. Fakat kapitalizm eleştirileri, kapitalizmin bütün görünür malzemesine rağmen hiçbir zaman olmadığı kadar etkisiz kalmaktadır. Çünkü "Kapitalizmin dünyasında" gelişen her yeni olay, kapitalizm eleştirileri ve eleştirinin muhatapları nezdinde dikkat dağıtıcı yeni etkiler yaratıyor. O halde kaygı duymalı mıyız? Kuşatması ve baskısı altında yaşadığımız, hareket ve düşünme tarzlarımızı her an etkileme ya da belirleme kudretine sahip olan kapitalizmin kökenini tartışmanın bir önemi var mıdır? Kapitalizmin, yüzyıllar öncesinde kalan ve çoktan tarihe karışan "Kökeni" nin bugünkü ve bugünden sonraki hayatımız üzerinde belirleyiciliği var mıdır?

Wood, kaygı duyarak vardır diyor. Ona göre, "Kapitalizme karşılık gelecek alternatiflerin düşünülmesi, kaçınılmaz olarak kapitalizmin geçmişi üzerine geliştirilen alternatif kavramlar hakkında düşünmemizi de gerektirir" ve "Kapitalizmin tarihini anlayış tarzımızın kapitalizmin kendisini anlayış tarzımız üzerinde büyük bir etkisi vardır." Örneğin "Kapitalizmin kökeni tartışmalarındaki pek çok Marksist, Marksist olmayan tarihçilerden etkilenmiş" ve "kapitalizmi insanî gelişimin doğal bir sonucu olarak kabul etmiştir". Dahası bu kabul, yani "kapitalizmin doğallaştırılması, geçmişe ilişkin anlayışımızı sınırlı[illegible]arak kapitalizmin aşılamayacak/geçilemeyecek bi[illegible]k kabul edilmesine, geleceğe ilişkin umut ve bekle[illegible]gerçek bir alternatif olarak sosyalizm düşüncesinin i[illegible]arının - de kısıtlanmasına yol açmıştır."

ISBN: 975-6790-12-1

epos Bilim-Felsefe-Politika Kitapları

